



## **II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE BAYEZİD SANCAĞI (1908-1918)**

**Makul YILDIRIM**

**Yüksek Lisans Tezi**

**Tarih Anabilim Dalı**

**Doç. Dr. Yakup KARATAŞ**

**2018**

**Her Hakkı Saklıdır**



**T.C.**

**AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
YAKINÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI**

**Makul YILDIRIM**

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE BAYEZİD SANCAĞI (1908-1918)**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**TEZ YÖNETİCİSİ**

**Doç. Dr. Yakup KARATAŞ**

**AĞRI-2018**

**T.C.**  
**AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**  
**YAKINÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI**

**Makul YILDIRIM**

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE BAYEZİD SANCAĞI (1908-1918)**  
**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**TEZ YÖNETİCİSİ**  
**Doç. Dr. Yakup KARATAŞ**

**AĞRI-2018**

...../...../2018

## **SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bayezid Sancağı (1908-1918)" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Δ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Δ Tezim sadece Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi yerleşkelerinde erişime açılabilir.

Δ Tezimin.....yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

[Tarih ve İmza]

Makul YILDIRIM

**TEZ KABUL TUTANAĞI**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Doç. Dr. Yakup KARATAŞ danışmanlığında, Makul YILDIRIM tarafından hazırlanan bu çalışma ...../...../..... tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Yakınçağ Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

**Danışman :** Doç. Dr. Yakup KARATAŞ

**Jüri Üyesi :** Doç. Dr. Yakup KARATAŞ

İmza: .....

**Jüri Üyesi :** Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTOP

İmza: .....

**Jüri Üyesi :** Dr. Öğr. Üyesi Sacit UĞUZ

İmza: .....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine ait olup;

Enstitü Yönetim Kurulunun ...../...../2018 tarih ve ...../..... nolu kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Doç. Dr. Alperen KAYSERİLİ

Enstitü Müdürü

## İÇİNDEKİLER

|                                        |      |
|----------------------------------------|------|
| ÖZET                                   | VI   |
| ABSTRACT                               | VIII |
| KISALTMALAR LİSTESİ                    | X    |
| ÖNSÖZ                                  | XII  |
| GİRİŞ                                  | 1    |
| 1. BAYEZİD SANCAĞI'NIN TARİHÇESİ       | 1    |
| 2. ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİ      | 8    |
| 3. ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI | 12   |

## BİRİNCİ BÖLÜM

### II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ (1908-1918)

|                                                         |    |
|---------------------------------------------------------|----|
| 1.1. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NİN GENEL HUSUSİYETLERİ      | 14 |
| 1.2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TAŞRA İDARESİ                | 27 |
| 1.2.1. Vilayet İdaresi                                  | 30 |
| 1.2.2. 1913 İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kânûn-ı Muvakkatı | 32 |
| 1.2.2.1. Birinci Kısım: İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât       | 33 |
| 1.2.2.2. İkinci Kısım: İdare-i Hususiye-i Vilâyât       | 39 |

## İKİNCİ BÖLÜM

### II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE BAYEZİD SANCAĞI (İDARİ, SOSYAL VE EKONOMİK DURUM 1908-1918)

|                                        |    |
|----------------------------------------|----|
| 2.1. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İDARECİLERİ | 42 |
| 2.2. NÜFUS YAPISI                      | 48 |
| 2.3. SOSYAL YAPI                       | 55 |
| 2.4. AŞİRETLERİN YAPISI                | 61 |
| 2.5. EĞİTİM VE ÖĞRETİM                 | 64 |
| 2.6. EKONOMİK FAALİYETLER              | 66 |

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### BAYEZİD SANCAĞI'NDA SİYASİ OLAYLAR

|                                                          |     |
|----------------------------------------------------------|-----|
| 3.1. ERMENİ MESELESİ VE TEHCİR                           | 74  |
| 3.2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BAYEZİD'DE ERMENİ OLAYLARI | 85  |
| 3.3. İRAN İLE SINIR ANLAŞMAZLIKLARI                      | 101 |
| 3.4. AŞİRET ALAYLARI                                     | 107 |
| 3.4.1. Aşiret Alaylarının Eğitimleri                     | 113 |
| 3.4.2. Aşiret Alaylarının Lağvedilmesi                   | 116 |
| 3.4.3. Bayezid Sancağı'nda Aşiret Alayları               | 118 |
| SONUÇ                                                    | 124 |
| KAYNAKÇA                                                 | 129 |
| EKLER                                                    | 154 |
| ÖZGEÇMİŞ                                                 | 165 |

## ÖZET

### YÜKSEK LİSANS TEZİ

#### II MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BAYEZİD SANCAĞI (1908-1918)

**Makul YILDIRIM**

**Danışman: Doç. Dr. Yakup KARATAŞ**

**Jüri: Doç. Dr. Yakup KARATAŞ**

**Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTOP**

**Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Sacit UĞUZ**

Osmanlı Devleti çok geniş bir coğrafyada yaklaşık altı yüzyıl hüküm sürmüş bir imparatorluk olmakla birlikte bugün dahi mevcut devletlerin birçoğunun gerçekleştiremediği bir istimalet ve müsamaha politikasıyla farklı unsurları bünyesinde barındırmıştır. Osmanlı Devleti, sınırları içerisine dâhil ettiği topraklarda çok katı idare politikaları uygulamamış bilakis Osmanlı yönetim anlayışını yansıtacak şekilde küçük değişiklikler ile birlikte mevcut idare tarzlarını korumuştur. Osmanlı taşra idaresi ile ilgili yapılan her çalışma bu konudaki bir eksiği gidermekte ve idare tarzının daha iyi anlaşılmasına hizmet etmektedir. Bu noktadan hareketle Bayezid Sancağı'nın Meşrutiyet dönemindeki sosyal, siyasi ve ekonomik durumunun yanı sıra Aşiret Alayları ve Ermeni meselesinin sancağa yansımaları çok yönlü bir şekilde incelenmiştir.

Çalışma üç bölümü ihtiva etmektedir. Birinci bölümde II. Meşrutiyet Dönemi olarak bilinen 1908-1918 yılları arasında öne çıkan temel hususlara ve taşra idaresine yer verilmiştir. İkinci bölümde Bayezid Sancağı'nın 1908-1918 yılları arasında yaşanan idareci değişiklikleri, sosyo-ekonomik durum, nüfus yapısı ve eğitim durumu incelenmiştir. Üçüncü bölümde Müslüman tebaanın asırlarca beraber yaşadığı Ermeniler ile ilgili genel bilgiler verildikten sonra bir kısmının dış mihrakların etkisinde kalarak devletin huzur ve asayişini tehdit eden faaliyetlerine değinilmiştir. Üçüncü bölümün devamında Osmanlı Devleti ile İran arasında yaşanan sınır anlaşmazlıkları ve Sultan II. Abdülhamid devrinin projesi olan ve Meşrutiyet

döneminden sonra da kimi yapısal değişikliklerle varlığı sürdürölen Aşiret Alayları ve bu teşkilatın Bayezid Sancağı'na yansımaları incelenmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet, Bayezid Sancağı, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı, Ermeni Sorunu, Aşiret Alayları, Sultan II. Abdülhamid.



## **ABSTRACT**

### **MASTER'S THESIS**

# **BAYEZİD SANJAK IN THE SECOND CONSTITUTIONAL MONARCHY PERIOD (1908-1918)**

**Makul YILDIRIM**

**Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Yakup KARATAŞ**

**Jury: Assoc. Prof. Dr. Yakup KARATAŞ**

**Jury: Assist. Prof. Dr. Fatih ÖZTOP**

**Jury: Assist. Prof. Dr. Sacit UĞUZ**

Although The Ottoman Empire ruled approximately six centuries in a vast region, yet it has included various nations with a tolerance policy which current great states can not implement. If we look at the ruling policy of the empire, we can see that no strict administrative policies have been carried out in the conquered areas, on the contrary existing administrative styles have been mainly maintained with small alterations. Every study dealing with the provincial administration of the empire remove an unknown and make it easier to understand the administrative style. Therefore, the Bayezid Sanjak which had tribal regiments and Armenian problems during Second Constitutional Monarchy era is discussed widely and analysed in terms of social, political, economical, educational and demographical aspects.

The study includes three parts. In the first part, the main points of the Second Constitutional Monarchy period are mentioned. In the second part, after mentioning the history of the Bayezid Sanjak, executive changes, the demography of the sanjak and educational subjects are emphasized. In the third part, after citing general information about Armenians who lived in a great harmony with the muslim community, the movements of some Armenians under influence of foreign powers, which were threatening the peace and order in the Ottoman Empire are stressed. border disputes between Ottoman Empire and Iran,

socio-economical situation, Second Abdulhamid's tribal regiment project which maintained its structure even after the Constitutional Monarchy period with some changes and its effects on Bayezid Sanjak are discussed.

**Key Words:** The Ottoman Empire, the Second Constitutional Monarchy, the Bayezid Sanjak, Administrative and Socio-Economical Structure, Armenian Problem, Tribal Regiment, Abdulhamid the 2<sup>nd</sup>.



## KISALTMALAR LİSTESİ

|           |                                                                   |
|-----------|-------------------------------------------------------------------|
| BEO       | : Babıâli Evrak Odası                                             |
| BOA       | : Başbakanlık Osmanlı Arşivi                                      |
| DH. KMS   | : Dâhiliye Nezâreti, Kalem-i Mahsus                               |
| DH. MKT   | : Dâhiliye Nezâreti, Mektûbî                                      |
| DH. MUI   | : Dâhiliye Nezâreti, Muhâbere-i Umûmiye İdâresi                   |
| DH. ŞFR   | : Dâhiliye Nezâreti, Şifre Kalemi                                 |
| DH.SYS    | : Dâhiliye Siyâsi                                                 |
| DH.TMIK.M | : Dâhiliye, Tesrî-i Muâmelât ve Islâhât Komisyonu, Muâmelât Kısmı |
| HR.SYS    | : Hariciye, Siyâsi                                                |
| İ. DH     | : İrâde, Dâhiliye                                                 |
| İ.HUS     | : İrâde, Husûsi                                                   |
| İ.MMS     | : İrâde, Meclis-i Mahsûs                                          |
| Y.EE      | : Yıldız Esas Evrakı                                              |
| vs.       | : ve saire                                                        |
| s.        | : Sayfa                                                           |
| S         | : Sayı                                                            |
| ss.       | : Sayfa sayısı                                                    |
| Haz.      | : Hazırlayan                                                      |
| Çev.      | : Çeviren                                                         |
| Yay.      | : Yayınları                                                       |
| c         | : Cilt                                                            |

|      |                                                        |
|------|--------------------------------------------------------|
| Bk   | : Bakınız                                              |
| TTK. | : Türk Tarih Kurumu                                    |
| OTAM | : Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi |
| M.   | : Muharrem                                             |
| S.   | : Safer                                                |
| Ra.  | : Rebiülevvel                                          |
| R.   | : Rebiülahir                                           |
| Ca.  | : Cemaziyelevvel                                       |
| C.   | : Cemaziyelahir                                        |
| B.   | : Receb                                                |
| Ş.   | : Şaban                                                |
| N.   | : Ramazan                                              |
| L.   | : Şevval                                               |
| Za.  | : Zilkade                                              |
| Z.   | : Zilhicce                                             |

## ÖNSÖZ

İnsanların kendilerini tanımaları şüphesiz tarih bilimiyle mümkündür. Bir başka deyişle geçmişe bakmadan gelecek ile ilgili fikir yürütmek mümkün değildir. Bu düsturdan hareketle Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi'nde Tarih Bölümünün kurulmasıyla birlikte Ağrı İline dair pekçok alanda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Ancak Ağrı İlinin Meşrutiyet yıllarını kapsayan dönem ile ilgili bir boşluk olduğu tespit edilmiştir. Böylece çalışmanın konusunu oluşturan 1908-1918 yıllarını kapsayan süreçte o dönem bir kaza statüsünde olan Karakilise'nin (Ağrı) de bağlı olduğu Bayezid Sancağı'nın (Doğubeyazıt) sosyal ve ekonomik yapısı, siyasi ve idari durumu gibi konuların araştırılmasına dair bir ihtiyaç hissedilmiştir. Araştırma esnasında konuyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivinin çeşitli fonlarından yararlanılmakla birlikte Ağrı iline dair yazılmış kitap, makale, sempozyum bildirileri, yayınlanmış arşiv vesikaları, salnameler gibi pekçok eserden yararlanılmıştır.

Tezin hazırlanma sürecinde, yardımlarını esirgemeyen ve tez konusunun tespitinde, bibliyografya hazırlanmasında, belgelerin okunması ve çalışmaya nihai şeklinin verilmesine dek emeği geçen danışman hocam Doç. Dr. Yakup KARATAŞ, hocalarım, Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTOP, Dr. Öğr. Üyesi Sacit UĞUZ ve desteğinden dolayı eşim Sinan YILDIRIM'a teşekkürü borç bilirim.

Makul YILDIRIM

Ağrı 2018

# GİRİŞ

## 1. BAYEZİD SANCAĞI'NIN TARİHÇESİ

Bayezid Sancağı, Doğu Anadolu'nun Yukarı Murat havzası olarak adlandırılan kısmındadır.<sup>1</sup> Sancak, Anadolu'nun en yüksek dağı olan Ağrı Dağı'nın güney batısında Aras Nehri'ne karışan Zankimar Çayı kollarından Sarısu çevresinde bulunan bölgede denizden 1.600 m. yükseklikte kurulan bir yerleşim yeridir.<sup>2</sup> Erzurum Vilayeti'nin doğusunda bulunan Bayezid; doğuda İran Devleti, kuzeyde Rusya Devleti ile batı da Erzurum ile güneyde ise Bitlis ve Van vilayetleriyle çevrilidir.<sup>3</sup> Yaklaşık 10.950 km karelik bir alana sahiptir.<sup>4</sup>

Bayezid Sancağı'nın Kalkolitik Çağ<sup>5</sup> ve ilk Tunç Çağlardan itibaren yerleşim yeri olduğu tespit edilmiştir.<sup>6</sup> Asya'dan gelen göç ve akınları Anadolu'da ilk karşılayan yer olan Bayezid, stratejik konumu sayesinde tarih öncesi dönemlerde olduğu gibi tarih dönemlerinde de ehemmiyetini muhafaza etmiş, doğal kaynakları ile talep gören bir yerleşim yeri olmuştur. Bayezid bir geçiş bölgesi olduğu için bünyesinde birçok uygarlığın izlerini saklamaktadır.<sup>7</sup> Bölge, Orta Asya ve İran'dan gelen kavimlerin ilk uğrak yeri olan ve Anadolu'ya uzanan, çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapmıştır.<sup>8</sup>

<sup>1</sup> Abdulkadir Gül, "Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2011, s. 157.

<sup>2</sup> Metin Tuncel, "Doğubayazıt", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 9 Ankara 1994, s. 493. Alpaslan Ceylan, "Doğubayazıt'ın Eskiçağ Tarihine Bir Bakış (İlk Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na)", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, s. 43.

<sup>3</sup> Yakup Karataş, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı (İdari ve Demografik Yapı)", III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2011, s. 172.

<sup>4</sup> Zübeyir Kars, "Cumhuriyetin İlk Yıllarından 1940 Yılına kadar Bayezid ve Ağrı İllerinin Eğitim, Sağlık, Bayındırlık, İktisat ve Sosyal Durumu Üstüne", III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2011, s.239.

<sup>5</sup> Mehmet Işıklı, "M.Ö. III. Binyılda Ağrı Dağı Civarı", II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2009, s. 55.

<sup>6</sup> Mustafa Erkmen-Gülşah Altunkaynak, "İshak Paşa Sarayı Mezarlığı ve Mezarlık Mescidi 2007 Kazısı", II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2009, s. 89.

<sup>7</sup> Yusuf Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, Ağrı Valiliği 2009, s. 8. Süleyman Efendioğlu, "Ağrı İli Ağızları", II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2009, s. 449. Yusuf Çetin, "Eski Bayezid Kalesi ve Mimarisi", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, s. 207.

<sup>8</sup> M. Cevat Karaoğlu, "Ağrı Dağı Bölgesine İlk Selçuklu Akınları (1018-1092)" II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2009, s.78.

Bayezid ve çevresinde ilk uygarlık kuranlar M.Ö III. bin yıllarında Hurriiler olmuştur.<sup>9</sup> M.Ö. 2000 yıllarında Hurri Devleti sınırları içinden, 1700'lerde Mitanni İmparatorluğuna geçmiş,<sup>10</sup> Mitannilerin bölgede etkinliği azalınca M.Ö. IX. yüzyılın başlarında başkent Tuşpa olmak üzere Urartu Devleti kurulmuştur.<sup>11</sup> Bölgede sulamaya dayalı modern tarıma geçilmesi, Urartu krallarının kurmuş olduğu sulama tesisleriyle gerçekleştirilmiştir.<sup>12</sup> Urartulara ait pek çok mimari yapı bölgede mevcuttur. Günümüzde İshak Paşa Külliyesi'nin bulunduğu yerde Urartuların önemli kalelerinden birinin bulunduğu tespit edilmiştir.<sup>13</sup> Bölgenin Urartular döneminde çevresi ile mamur ve bayındır hale geldiği, bu döneme ait figürlü kabartmalardan da anlaşılmaktadır.<sup>14</sup> Bölgede hâkimiyet Urartulardan sonra Medler'e sonrasında da Perslere geçmiştir. M.Ö. 331 yılında Büyük İskender tarafından istila edilen bölge daha sonra Slevkos İmparatorluğu'nun sınırlarına dâhil edilmiştir. Romalıların Slevkos egemenliğine son vermesiyle bölge Roma İmparatorluğu'nun sınırlarına dâhil olmuş,<sup>15</sup> M.S. III. yüzyıla kadar da Romalılar ve Persler arasında tampon bölge olarak sık sık el değiştirmiştir.<sup>16</sup> IV. yüzyılda Hun Türkleri ile Sasaniler arasında gidip gelen bölge, VIII. yüzyılın sonlarında Bagratlıların egemenliğine geçmiş, IX. ve XI. yüzyıllar arasında Bizanslılar ve Araplar arasında el değiştirmiştir.<sup>17</sup> 1054 yılında da ilk Türk akınlarına maruz kalmıştır.<sup>18</sup> Sultan Alpaslan'ın 1064'te Anadolu'ya yaptığı akınlar sonucu Büyük Selçukluların hâkimiyet alanına giren bölgede Türk sanatının ilk örnekleri görülmeye başlamıştır.<sup>19</sup> Selçuklular Anadolu'ya seferler yapmaya başladıkları zaman, Bayezid ve çevresi Bizans İmparatorluğunun sınırlarına dâhildi. Sultan Alpaslan'ın batı seferi sonucunda Gürcistan ve Ermenistan'ın bir kısmı fethedilerek, Kars, Ani ve Bayezid, imparatorluğun sınırları içine alınmış, 1071 Malazgirt zaferinden sonra Selçuklu idaresinde kalan Bayezid şehri ve kalesi yeniden imar edilmiştir.<sup>20</sup> Bu tarihten sonra Bayezid, İlhanlı ve Timurlu istilâlarına uğramıştır.<sup>21</sup> Selçuklu Devletinin 1308'de

<sup>9</sup> Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 13, Efendioğlu, "Ağrı İli Ağızları", s. 449. Faruk Kaya, "Tutak İlçesinde Nüfus Gelişimi", *Doğu Coğrafya Dergisi* 9, s. 212.

<sup>10</sup> Yüksel Bingöl, Şahabettin Öztürk, "İshak Paşa ve Çevresinin Kültürel ve Turizm Açısından Değerlendirilmesi", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, s. 270.

<sup>11</sup> Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 13.

<sup>12</sup> Oktay Belli, "Ağrı Dağı Bölgesi'nde Yeni Keşfedilen Urartu Sulama Tesisleri (2003-2008)", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, s.36

<sup>13</sup> Tuncel, "Doğubayazıt", s. 493.

<sup>14</sup> Hamza Gündoğdu, "Üslup Açısından İshak Paşa Sarayı Kapıları", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, s. 373.

<sup>15</sup> Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 14.

<sup>16</sup> Bingöl, Öztürk, "İshak Paşa ve Çevresinin Kültürel ve Turizm Açısından Değerlendirilmesi", s. 270.

<sup>17</sup> Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 14.

<sup>18</sup> Yusuf Halaçoğlu, "Ağrı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara 1988, s. 479-480.

<sup>19</sup> Yusuf Çetin, "Doğubayazıt Çevresinde bulunan Tarihi Mezarlıklar ve Mezar Taşları", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, s. 100.

<sup>20</sup> Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 14.

<sup>21</sup> Yusuf Halaçoğlu, "Ağrı", s. 479-480.

yıkılmasından sonra Moğol-İlhanlı valileri tarafından idare edilen Bayezid bölgesi, Tebriz'e bağlanarak yönetilmiştir. İlhanlı hükümdarları, otlakları ve çok güzel av alanları bulunan Bayezid ve Ağrı Dağı eteklerini kendilerine yazlık başkent yapmışlar ve şehri yeniden imar ederek bir ordugâh şehri haline getirmişlerdir.<sup>22</sup> 1386-1387 yıllarında Doğu Anadolu'ya seferler düzenleyip saldıran Timur bu önemli kaleyi de ele geçirmiştir. Ancak Bayezid stratejik konumu nedeniyle sık sık el değiştirmeye devam etmiştir. Timur'un işgalinden sonra da Akkoyunlu egemenliği altına giren bölge, XIV. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Anadolu'nun bir kısmına hâkim olan iki beylikten Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasında el değiştirmiştir.<sup>23</sup> Aynı yüzyılda Bayezid ve çevresi bir başka Moğol asıllı devlet olan Celayirlilerin idaresine girmiştir. Celayirlilerden şehzade Bayezid, Karakoyunluların kuzeye doğru ilerlemelerini durdurmak için Daryunk kalesini yeniden imar ederek sağlam bir iç kale haline getirmiştir. Fakat kardeşler arasında çıkan taht mücadelesi sonucunda Şehzade Bayezid kardeşi Ahmed tarafından yakalanarak esir edilmiş ve gözlerine mil çekilmiştir. Sultanlarını çok seven şehir halkı da sultanlarına ithafen eski adı "Daryunk" olan kaleye, bu tarihten itibaren "Bayezid" adını vermişlerdir.<sup>24</sup>

Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu ile ilgisi XV. yüzyıla kadar uzanırsa da, bölgenin tamamen imparatorluk sınırları içine alınması ve idari statüsünün tespiti Çaldıran zaferini (1514) takip eden yıllarda olmuştur.<sup>25</sup> Kısa bir süre Safevilerin idaresinde kalan Bayezid, XVI. yüzyılın başlarında Yavuz Sultan Selim'in başarılı politikası neticesinde Osmanlıların hâkimiyet ve nüfuz sahasını doğuya ve güneye doğru genişletmesiyle Osmanlı sınırları içine alınmıştır.<sup>26</sup> Yavuz Sultan Selim'in Safevilere karşı düzenlediği Çaldıran seferinin anlatıldığı Haydar Çelebi'nin Ruznamesi (Münseatüs-Selâtin)'ne göre sefer sırasında ordu Bayezid yakınlarında konaklayınca Bayezid Kalesi halkı kendi isteğiyle Osmanlılara itaatlerini arz etmiş ve bölge Osmanlı topraklarına katılmıştır.<sup>27</sup> Ancak Safeviler ile sürekli çatışma alanı

<sup>22</sup> Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 14.

<sup>23</sup> Tuncel, "Doğubayazıt", s. 493.

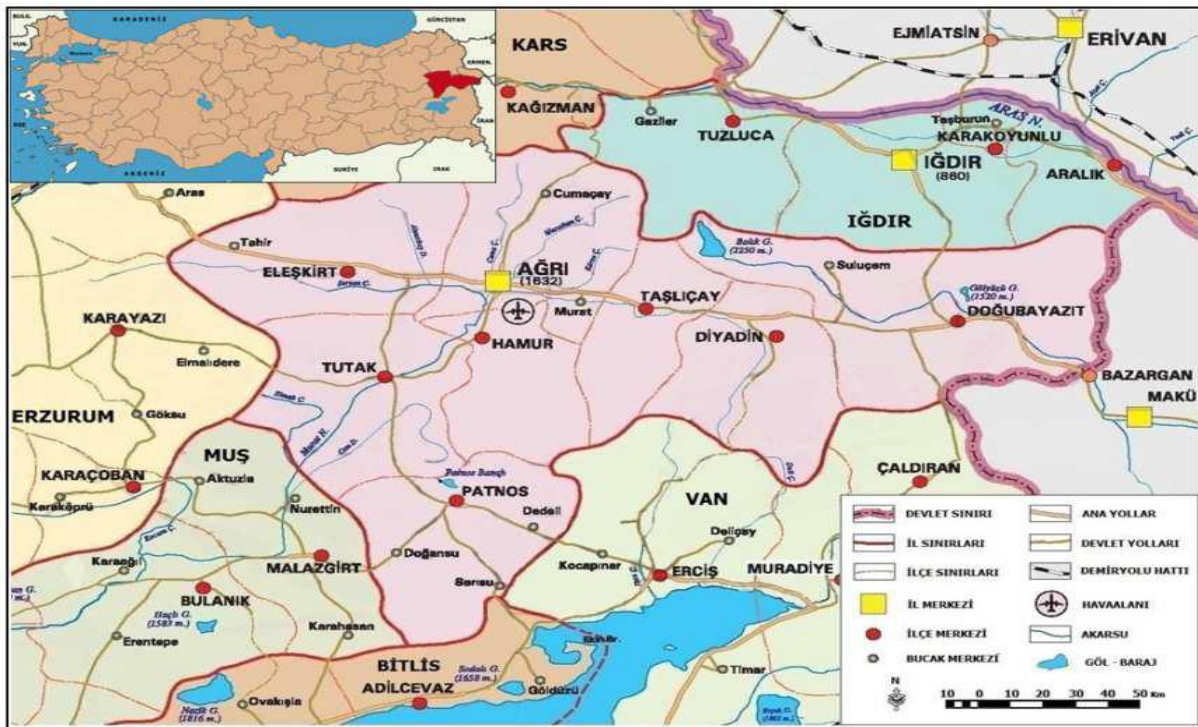
<sup>24</sup> Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 15. M. Salih Mercan, "Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Ağrı Milletvekilleri", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, s. 416.

<sup>25</sup> Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 10. *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, 3. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989, s. 29.

<sup>26</sup> Remzi Kılıç, "Osmanlı Devleti'nin İran Politikası (16. ve 17. Yüzyıllar)", *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi 1*, (Editör Mustafa Bıyıklı), Gökubbe Yayınları, İstanbul 2010, s. 75. Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", s.7, Erişim Tarihi:07.05.2017, [www.dergipark.ulakbim.gov.tr](http://www.dergipark.ulakbim.gov.tr). *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, 3. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989, s. 27.

<sup>27</sup> Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 16. Esin Dayı, "Geçmişten Günümüze Doğu Bayezit Bölgesinde Siyasi Gelişmeler", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, s. 137.

olan Doğu Anadolu Bölgesinin tamamen fethedilmesi ilerleyen dönemlerde İdris-i Bitlisi'nin de yardımıyla gerçekleşmiştir.<sup>28</sup>



Harita 1. Faruk Kaya, Yakup Karataş, Bayezid Vilayeti Sıhhi ve İc̢timai Coğrafiyası, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 7, Sayı 30, s. 159.

Önceki dönemlerde Ka'la-i Bayezid maa Eleşkird şeklinde isimlendirilen Bayezid Sancağı Van Eyaleti sınırlarına dâhildi.<sup>29</sup> Bölgenin Osmanlı Devleti tarafından 1578'de kesin olarak fethedilmesinin ardından Bayezid aynı tarihte tahrir tabi tutularak sancak haline getirilip Van Eyaletine bağlandı.<sup>30</sup> Bu defterler Sultan III. Murad dönemine ait olup, “Bayezid Sancağı ve Tevabiha Mufasssal Tahrir Defteri” ve “Bayezid Sancağı ve Tevabiha İcmal Defteri” ismiyle Tapu Kadastro Arşivi’nde mevcuttur.<sup>31</sup> 1608, 1631 ve 1653 yıllarına ait tevcihat kayıtlarına göre, Bayezid Kalesi Sancağı adıyla yine Van Eyaleti sınırları içerisindeydi.<sup>32</sup> Ancak Osmanlı idarî teşkilâtında ilerleyen süreçlerde Erzurum eyaletine

<sup>28</sup>Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s. 10. *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, 3. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989, s. 29.

<sup>29</sup> Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1 Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2015, s.99

<sup>30</sup> Gül, "Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", s.158.

<sup>31</sup> Hakan Kaya, Mehmet Emin Türklü, " III. Murad Dönemi Tahrir Defterlerine Göre Bayezid Sancağı ve Tevabiha", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 10, S. XXXII, Aralık 2017, s. 397.

<sup>32</sup> Yakup Karataş, Eyüp Kul, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası", *A. Ü. Türiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 48, Erzurum 2012, s. 344.

bağlanmışır.<sup>33</sup> XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında Bayezid Kalesi Sancağı, ocaklık olarak Erzurum Eyaleti'ne bağılı bir sancak olarak kaydedilmiştir. Aynı tarihlerde idari taksimat hususunda bazı yenilikler yapılmakla birlikte Bayezid Sancağı Erzurum Vilayeti'nin doğusunda bir sancak olarak idari bütünlükteki yerini korumuştur. Tanzimattan sonraki (1839) düzenlemeye göre Erzurum Vilayeti'nin aşiretlerin yerleşmiş olduğı doğu bölgesinde nahiye teşkilatı oluşturulurken, konargöçer aşiretler birer nahiye olarak kabul edilmiş ve aşiretlerin reisleri de nahiye müdürü olarak atanmıştır (Sıdkân Nahiyesi, Haydaranlı Nahiyesi gibi).<sup>34</sup>

XVII. yüzyılda "ocaklık" olarak idare olunan Bayezid, 1700-1784 yıllarında Bayezid sancağını idaresini elinde tutan Çıldıroğulları'ndan İshak Paşa zamanında başlayıp torunu İshak Paşa zamanında nihayetlendirilen birçok imar hareketi ile mamur ve bakımlı bir hale gelmiştir. Bugün dahi şehrin sembolü olan İshak Paşa Külliyesi de bu dönemde yapılan bir sanat şaheseridir.<sup>35</sup> Doğı Anadolu Bölgesi'nin en önemli tarihi eserlerinden olan İshak Paşa Sarayı, o tarihten günümüze kadar tarihin her kademesinde ihtişamını korumuştur.<sup>36</sup> Ancak sarayın büyüklüğü ve ihtişamına binaen Osmanlı hanedanı ile rekabete girildiğinin de düşünülmesi İshak Paşa'nın gözden düşmesine ve Hasankale'ye sürülmesine yol açmış, paşa orada vefat etmiştir.<sup>37</sup> Bayezid XVIII. yüzyılın ilk yıllarındaki eyalet tevcihlerine göre, bir kale olarak (Bayezid Kalesi Sancağı) idare edilmekte olup "Ocaklık" yoluyla tasarruf edilmiştir.<sup>38</sup> Yurtluk-ocaklık sancaklar klasik dönemden itibaren Osmanlı idari sisteminde yer bulmuş ve yaklaşık üç yüzyıl bu sistem ile yönetilmiştir. Tanzimat döneminde Yurtluk-Ocaklıklar hazinece zapt edilerek merkezden idareye daha fazla imkân veren, modern devlet aygıtının gereklerini daha çok karşılayan çağdaş idari reformlar uygulanmaya başlamıştır.<sup>39</sup> Yurtluk-ocaklık yönetim modeli Tanzimat Fermanı'nın bölgede uygulanmasına (1845) kadar sürmüştür. Daha sonra Bayezid, mutasarrıflık, sancak, liva ve bazen de kaza şeklinde idari durumunu sürdürmüştür.<sup>40</sup> XIX. yüzyılın başlarında Erzurum eyaletinin bir sancağına merkez olan Bayezid, Tanzimat'ın ilanından sonra eyalet sisteminden vilâyet sistemine geçildiğinde

<sup>33</sup> Tuncel, "Doğubayazıt", s. 493.

<sup>34</sup> Karataş, Kul, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası", s. 344.

<sup>35</sup> Tuncel, "Doğubayazıt", s. 493. Kurt, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi*, s. 24.

<sup>36</sup> Vedat Evren Belli, "İshak Paşa Sarayı'ndaki Taşların Bozulma Nedenleri", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, s. 401.

<sup>37</sup> Semavi Eyice, "İshak Paşa Sarayı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Ankara 2000, s. 542.

<sup>38</sup> Karataş, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı", s. 172.

<sup>39</sup> Yakup Karataş, Demet Dural Karasu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Miras Kalan Bir Mesele: Yurtluk-Ocaklık ve Emlak-i Mazbuta Mukabili Maaşların Tasfiyesi", *International Journal of Social Science*, Number: 56, Spring III 2017s. 371.

<sup>40</sup> Gül, "Bayezid Sancağı'nın Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", s. 158.

de Erzurum vilâyetine bağlı sancaklardan birinin merkezi oldu.<sup>41</sup> Temmuz 1896 tarihinde Bayezid Sancağı; Bayezid Kazası (Merkez, Çukur ve Diyadin Nahiyeleri ile 149 köy), İntab Kazası (Esmer, Sıkânlı ve Haydaranlı Nahiyeleri ile 132 köy), Karakilise Kazası (Merkez ve Hamur Nahiyeleri ile 151 köy) ve Eleşkirt Kazası'ndan (Merkez ve Sidkân Nahiyeleri ile 99 köy) oluşmaktadır. XVII. yüzyılın sonarından itibaren Erzurum Eyaleti'ne bağlanan Bayezid Sancağı, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar bu statüsünü korumuştur.<sup>42</sup> 1914 yılına kadar Bayezid Mutasarrıflığı olarak Erzurum Eyaleti'ne bağlı kalmaya devam etmiştir.<sup>43</sup>

Bayezid Osmanlı Devleti'nin kuvvetli olduğu dönemlerde sınırda bulunmanın zararlarını pek hissetmezken imparatorluğun zayıfladığı dönemlerde zarar görmeye başlamıştır.<sup>44</sup> Nitekim XIX. yüzyılda Bayezid Rusların ve İranlıların istilalarına maruz kalmıştır. Bölge 1822<sup>45</sup> 1828-1829, 1854-1856, 1877-1878 ve I. Dünya Savaşı olmak üzere beş defa Rus işgali görmüş, bu işgaller sırasında büyük bir tahribata uğramıştır.<sup>46</sup> Ayestefanos Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmış olan Bayezid Şehri ve Eleşkirt Vadisi'nin Osmanlı Devleti'ne iadesi sağlanmıştır. Böylece doğunun bu güzel ve mamur beldesi yeniden anavatana kavuşmanın sevincini yaşamıştır.<sup>47</sup>

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti bir oldubitti ile savaşa girince Ruslar da 31 Ekim 1914'te Bayezid'in kuzeyinden Osmanlı topraklarına girerek ilk olarak bu şehre saldırmış ve savaşın Osmanlı Devleti için fiilen başlaması bu saldırısı ile olmuştur.<sup>48</sup> Rusların Kafkas Cephesi'nden taarruza geçmesi ile Kasım 1914'te Bayezid ve Diyadin Ruslar tarafından işgal edilmiştir.<sup>49</sup> Rus ordusu Bayezid Cilli ve Muson gedikleri ile Ahtalar gediğinden saldırıya geçmiş ve Bayezid, Diyadin, Taşlıçay, Karaköse Eleşkirt'ten sonra Aladağ'a yerleşmiştir. Bir süre sonra Ruslar Patnos'a girmiş, 1915 yılının sonuna gelindiğinde ise Rus ordusu Bayezid'i baştanbaşa doldurmuş, her tarafı işgal etmiştir.<sup>50</sup> Ruslar Bayezid topraklarından 3 yıl sonra çekilmişlerdir.<sup>51</sup> I. Dünya Savaşı'ndaki işgal 1917 Bolşevik ihtilali neticesinde

<sup>41</sup> Tuncel, "Doğubayazıt", s. 494.

<sup>42</sup> Karataş, Kul, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası", s. 344-345.

<sup>43</sup> Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 16.

<sup>44</sup> Metin Tuncel, " Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler: Doğubeyazıt Örneği", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, s. 389.

<sup>45</sup> Karataş, Bayezid Sancağı, s. 5

<sup>46</sup> Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 16.

<sup>47</sup> Besim Özcan, " 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nde Bayezid", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, s. 204.

<sup>48</sup> Tuncel, "Doğubayazıt", s. 494.

<sup>49</sup> Esin Dayı, "Geçmişten Günümüze Doğu Bayezit Bölgesinde Siyasi Gelişmeler", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, s. 139.

<sup>50</sup> İsmet Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, Ankara 1995, s. 75.

<sup>51</sup> Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, s. 75.

nihayetlendirilmiş ve bölge boşaltılmıştır. Osmanlı ordularının Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra silah bırakması bölgenin yeniden karışmasına mahal vermiş ve bölge Ermeni mezalimine uğramıştır. Kazım Karabekir Paşa'nın başarılı askeri harekâtı sonucunda 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars antlaşmalarıyla bugünkü Türk-Sovyet sınırı tespit edilmiştir.<sup>52</sup>

Sancak merkezi (Bayezid) 1910 yılında Karakilise/Karaköse (Ağrı)ye nakledilmiş, ancak kısa bir süre sonra vilayet merkezi tekrar Bayezid'e nakledilmiştir.<sup>53</sup> 1912 yılında Bayezid Sancağı merkezinin Karakilise'ye nakli ve Bayezid'de inşa olunan mekteb-i idadinin de Karakilise'de inşası lüzumuna dair bazı ifadeleri içeren Aşiret İkinci Fırka Kumandanlığından alınan layiha sureti Harbiye Nezâreti'nden gönderilmiştir.<sup>54</sup> Ancak bu belgede Bayezid ileri gelenleri ile sancak merkezinin Karakilise'ye taşınmasını Aşiret Fırka Kumandanlığı arasında yaşanan fikir ayrılıkları yazışmalardan takip edilmektedir. Bayezid mutasarrıfı Ulvi Bey'den Erzurum Vilayeti'ne gelen şifrede Bayezid müftüsü ve sancağın önde gelenleri, ahali adına bu konuda şikâyetlerini bildirmişlerdir. Şikâyetlerinde "...mal ve canımız eşkıya ve düşmanlar elinde mahvolacağını katiyen bildiririz iyisi mahvolmadan ahd ü peymanımız vechile başımızı alıp gideceğiz, padişah vekilisiniz işte size gelip halimizi arz ediyoruz. Bu maruzatımızı Dâhiliye Nezâreti'ne vilayetimize tamamıyla arz etmenizi rica ederiz ..." şeklindeki görüşlerini bildirerek aslında vilayet olması gereken sancağın hiç değilse livâ olarak kalması yönündeki isteklerini sunmuşlardır. Mutasarrıf da halkın galeyanını teskin edecek kararın bildirilmesini istemiştir. Ayrıca Rusya ve İran eşkıyasının saldırılarına karşı sağlam bir istihkâm olarak bulunan beş yüz senelik Bayezid livâsı merkezinin Karakilise Kazasına nakli için "... Karakilise'nin düz ovasında zevk ve sefalarını arayan Mirlivâ Habib Paşa ve aşayir kumandanlarının memleketimize hıyanetten hüda-negerde kuvveden fiile çıkarsa ne netice alması pek çabuk görülecektir..." şeklinde itham ve uyarılarda bulunmuşlardır. Halkın can ve mal güvenliği için Bayezid'in merkez olarak kalması gerektiğini belirtmişler<sup>55</sup> ve bir süre daha öyle kalmıştır.

Osmanlı-Rus savaşlarında, Ruslar tarafından bölgeye yerleştirilen Ermeniler birçok yerde kilise ve manastır yapmışlardı. Ağrı'da şimdiki Bahçelievler Polis Karakolu'nun yerinde yapılan kilise, siyah taşlardan örülü bir yapı idi. Toprağa ve bu kiliseye izafeten şehre

<sup>52</sup> Yusuf Halaçoğlu, "Ağrı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara 1988, s. 480. *İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi* (1990). C. I, Milliyet Yayınları, İstanbul, s.113.

<sup>53</sup> Gül, "Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", s.158.

<sup>54</sup> Songül Keçeci Kurt, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi (1856-1914)*, 2014, s. 76.

<sup>55</sup> Kurt, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi*, s. 77-78.

"Karakilise" adı verilmişti. "Karakilise" adında yerleşim yeri başka illerde de vardı. Bunlar birbirlerine karıştırıldığı için, Kars Karakilisesi, Pasinler Karakilisesi ve Eleşkirt Karak ilisesi gibi adlar veriliyordu. Kars, Pasinler ve Eleşkirt "Karakilise"si adları halk ve askerlerce karıştırıldığından; Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Eleşkirt Karakilisesi'nin Köseadağ'ın doğu tarafında bulunması ve kilise ile herhangi bir ilgisinin bulunmaması yüzünden değiştirilmesini istemişti. Çünkü Nisan 1918'de Ermeniler Ağrı'yı terk etmiş, küçük kiliseler kullanılmaz olmuştu. Harita şubesine Karakilise'nin "Karaköse" olarak tashih edilmesi gündeme geldi ve izin için de Harbiye Nezâreti'ne yazılar yazıldı. Bu istek üzerine, Kasım 1919'da Karakilise adı, Karaköse olarak değiştirildi. İlerleyen süreçte ise sınırları içinde bulunan ve Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı Dağından ötürü Karaköse adı Ağrı olarak değiştirildi.<sup>56</sup>

1923 yılında cumhuriyet ilan edilince Bayezid vilayet olarak yeni idarede yerini almıştır. Ancak vilayet merkezinin coğrafi ekonomik ve ulaşım yönünden uygun bir yere taşınması gerekmektedir. Zira Bayezid ilçelere oldukça uzakta, alt yapısı ve ulaşımı yetersizdi. Bu sebeplerden dolayı 1927 yılında Bayezid ilçeye dönüştürüldü<sup>57</sup> ve Karaköse il merkezi oldu.<sup>58</sup> Yine 1927 yılında sınırları içinde bulunan Ağrı Dağı'na izafeten Ağrı adını aldı.<sup>59</sup> İlçe merkezi 1936'da 5 km. batıda kendi adıyla anılan ovaya, yani şimdiki yerine taşındı.<sup>60</sup> İstanbul'daki Beyazıt semti ile postada karıştırılmasını diye<sup>61</sup> Bayezid adı da 1935'te Doğubayazıt olarak değiştirildi.<sup>62</sup>

## 2. ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİ

Osmanlı Devleti, Batı Anadolu'nun kuzeyinde bir Türkmen beyliği olarak ortaya çıkarak üç kıtaya yayılan ve kurucusunun adıyla anılan Türk-İslâm dünyasının en uzun ömürlü devletlerinden biridir.<sup>63</sup> Osmanlı Devleti kurulduğu esnada Anadolu'da tüm beylikler, kurucunun mülkü olarak kabul edilmiş ve kurucu hanedanın adıyla anılmıştır: Aydın ili,

<sup>56</sup> İsmet Alpaslan, *Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı*, Ağrı Valiliği, Ankara 1998, s. 14.

<sup>57</sup> Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, s. 78.

<sup>58</sup> Tuncel, "Doğubayazıt", s. 494. Faruk Kaya, "Doğubayazıt Şehrinin Yer Değiştirme Olayına Neden Olan Faktörler ve Yer Değiştirmenin Sonuçları", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, s. 436.

<sup>59</sup> Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 16.

<sup>60</sup> Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, s. 78.

<sup>61</sup> Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, s. 55-56.

<sup>62</sup> Tuncel, "Doğubayazıt", s. 494.

<sup>63</sup> Ferudun Emecen, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, Ankara 2007, s. 487.

Menteşe ili Saruhan ili gibi. Osmanlı Devleti de kurucusunun adıyla Osmanlı Beyliği olarak anılmıştır.<sup>64</sup> Roma İmparatorluğunu bir yana bırakılacak olursa Osmanlı Devleti'nden başka hiçbir devlet dünyanın üç kıtasında 600 yıla yakın bir zaman hüküm sürmemiştir.<sup>65</sup> Osmanlı Devleti 1300 dolaylarında Anadolu'daki Selçuklu Sultanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki sınır boyunda kendini gazaya adanmış küçük bir uc beyliği olarak ortaya çıkmıştır. Başlangıçta bu gazi uc beyliği karakteri, devletin altı yüzyıllık tarihsel varlığının çeşitli yönlerini: güttüğü dinamik fetih politikasını, temel askeri yapısını, çok çeşitli dinsel, kültürel ve etnik unsurları bağrında toplamayı başaran bir imparatorluk örüntüsü içinde askeri sınıfın egemenliğini derinden etkiledi. Bu değişik unsurların oluşturduğu toplum, daha önceki İslam imparatorluklarının geleneğini izliyorduydu da, en özgün çizgilerinin bazıları doğrudan doğruya Osmanlıların kendi eseri idi.<sup>66</sup> Orta Avrupa'dan Hint Denizi'ne uzanan bir alanda elde edilen başarılar, Osmanlı İmparatorluğu'na, Sultan I. Süleyman'ın saltanatı sırasında bir dünya gücü konumu verdi. Ancak XVII. yüzyılın uzun savaşlarıyla denge Avrupa'dan yana döndü. Osmanlı gücü inişe geçti, XVIII. yüzyılda batı üstünlüğünün kabulüyle de imparatorluk politik ve ekonomik olarak Avrupa'ya bağımlı hale geldi. İmparatorluğun varlığını sürdürmesi ve olası çöküşü, sonunda bir Avrupa politikası sorunu oldu ve Osmanlı politik yaşamı yıkılışına dek Avrupa'ya bağımlı olarak sürdü.<sup>67</sup>

Osmanlı Devleti hâkimiyeti altındaki her dinden ve her milletten insanlar için tartışmasız bir mutluluk devri olmuştur.<sup>68</sup> Altı asır boyunca hüküm sürdüğü üç kıtada yaklaşık yirmi farklı etnik gruptan, dört farklı din mensubunu yönetmiş olan Osmanlı Devleti'nin tarihi içinde gayrimüslim vatandaşlar ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır.<sup>69</sup> Osmanlı'nın hükmettiği coğrafyada yaşayan Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler yan yana ibadetlerini yapabilme kendi kültürel kimliklerini zenginleştirme olanağı bulmuştur.<sup>70</sup>

<sup>64</sup> Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış" *Osmanlı*, C. 1, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 40.

<sup>65</sup> Orhan Köprülü, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesindeki İtici Güçler", *Osmanlı*, C. 1, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 153.

<sup>66</sup> Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C. 1, Eren Yayınları, İstanbul 2009, s. 47.

<sup>67</sup> Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, Yapı Kredi Yayınları, 18. Baskı, İstanbul 2013, s. 9.

<sup>68</sup> Hasan Celal Güzel, "Ermeni Sorununa Genel Bir Bakış", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, s. 11.

<sup>69</sup> Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 197.

<sup>70</sup> Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.236.

Osmanlı Devleti'nin idare tarzı Türk ve İslâm devlet düşüncesi doğrultusunda şekillenmiştir.<sup>71</sup> Osmanlı'da kanunen statüleri belirlenmiş dini cemaatler millet olarak adlandırılmaktaydı.<sup>72</sup> Fatih Sultan Mehmet döneminde, kiliselerin devlet gözetiminde organize edilmesi ile devletin organize ettiği millet sistemi başlamıştır.<sup>73</sup> Millet sistemi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman devlet otoriteleri ile gayrimüslim otoriteler arasındaki düzenlemeleri tanımlamak için kullanılmaktaydı.<sup>74</sup> Bu sistem, Tanzimat ve diğer fermanlarla gayrimüslim tebaaya tam bir sosyokültürel ve dini özerklik sağladı.<sup>75</sup> Devlet içinde adeta muhtar bir idare manzarası arz eden bu "millet sistemi" çok milliyet çağında en geçerli ve tatbiki mümkün bir idare sistemi olarak görülmüştür.<sup>76</sup>

Millet sistemi olumlu yanlarının dışında devletin dağılışını tetikleyen bir etmen olarak da görülebilir. Zira millet sistemi Osmanlı Devleti'nin bir toplum olarak bütünleşmesine engel olup, çözülmesini hızlandıran bir yapı arz etmektedir. Bunun dışında sermaye birikiminin olmayışı nedeniyle ekonomik durgunluk, kuruluşundan itibaren Avrupa'nın korkusu olan ancak son dönemlerde yeniliklerin önünde en büyük engel olan askeri sınıfın devletin enerjisinin çoğunu alması vb. sebeplerden ötürü son dönemlerde devlet bir zayıflama durumundaydı.<sup>77</sup> Bu kötü gidişata dur diyebilmek ve devletin dağılmasını engellemek için aydın kesim arasında gizli cemiyetler kuruldu. Bunlardan biri de 1889'da Paris'te kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti oldu. Cemiyetin başlıca amacı Sultan II. Abdülhamid'in yıllar önce rafa kaldırdığı meşruti rejimi geri getirmektir ve 1908 hareketiyle bunda muvaffak olup II. Meşrutiyet Dönemi olarak isimlendirilen dönemin açılmasında önemli rol oynadılar. Sultan II. Abdülhamid'in çoğu politikasına eleştiriyle yaklaşan cemiyet, yönetimi tamamen ele geçirdikten sonra imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak adına ülke yönetiminde pek çok yeniliğe imza attı. Taşra teşkilatını da yeniden düzenleme çabalarına girişen cemiyet atamalar

<sup>71</sup> Abdulkadir Yuvalı, "Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşamın Tarihi Temelleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. 1, (Haz. Metin Hülâgü, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), *Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildirileri*, Ocak 2007, s.82.

<sup>72</sup> Yuluğ Tekin Kurat, "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 218.

<sup>73</sup> Nuri Adıyeke, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 255.

<sup>74</sup> Benjamin Braude, "Millet Sistemi'nin İlginç Tarihi", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, s. 315.

<sup>75</sup> Arshi Khan, "Osmanlı İmparatorluğu: Çok Kültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı*, C. 4, Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 230.

<sup>76</sup> Cevdet Küçük, "Osmanlılarda 'Millet Sistemi', ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 1011.

<sup>77</sup> Detaylı bilgi için bkz. Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları 4. Baskı, İstanbul 2013, Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları 6. Baskı, Ankara 2013.

hususunu kendi ideolojilerine uygun şahıslar üzerinden gerçekleştirdi. Bir yandan adem-i merkeziyet tartışmaları sürerken diğer yandan yönetime işlerlik kazandırılması adına da yerel yönetimlere daha geniş yetkiler tanınması gündeme alındı.

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya kadar uzanan sınırları olmasına rağmen, en önemsedığı sınır bölgelerinden birisi İran sınırıdır.<sup>78</sup> Osmanlı-İran sınırının da en mühim mevkilerinden olan Bayezid XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı idaresinin yerleştiği bir sancaktır. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı sınırlarına dâhil edilen Bayezid, 1578'de Van Eyaletine bağlı iken<sup>79</sup> XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında ocaklık suretiyle Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak yönetilmekteydi.<sup>80</sup> Bayezid XVIII. yüzyılın ilk yıllarındaki eyalet tevcihlerine göre, bir kale olarak (Bayezid Kalesi Sancağı) idare edilmekte olup "Ocaklık" yoluyla tasarruf edilmiştir.<sup>81</sup> Yurtluk-ocaklık yönetim modeli XVIII. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Daha sonra Bayezid, mutasarrıflık, sancak, liva ve bazen de kaza şeklinde idari durumunu sürdürmüştür.<sup>82</sup> XIX. yüzyılın başlarında Erzurum eyaletinin bir sancağına merkez olan Bayezid, Tanzimat'ın ilanından sonra eyalet sisteminden vilâyet sistemine geçildiğinde de Erzurum vilâyetine bağlı sancaklardan birinin merkezi oldu.<sup>83</sup> 1914 yılına kadar Bayezid Mutasarrıflığı olarak Erzurum Eyaleti'ne bağlı kalmaya devam etmiştir.<sup>84</sup> Cumhuriyetin ilanından sonra 1925 yılında vilayet olan Bayezid, 1927 yılında Karaköse (Ağrı)ye bağlı bir kaza statüsüne indirilmiştir.<sup>85</sup>

Osmanlı-İran sınırının önemli bir noktasında yer alan Bayezid Sancağı Osmanlı Devleti açısından önemini her dönem koruyan bir serhad sancağıdır. Tarihin en eski dönemlerinden itibaren yerleşim yeri olarak kullanılan ve çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapan Bayezid Sancağı, İran ve Rus sınırının kesiştiği bir noktada olup son dönemde Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran meselelerin başında yer alan Ermeni sorunuyla da gündemdeydi. Ermeni ayrılıkçı hareketlerini dizginlemek ve asayiş tesis etmek için bölgede meskûn

<sup>78</sup> Peter Mentzel, "Sınır, Sınır Bölgesi ve Çekirdek Olarak Osmanlı Balkanları", *Osmanlı*, C. 1, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 205.

<sup>79</sup> Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları No 21, Ankara 2006, s. 67.

<sup>80</sup> Yakup Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 5

<sup>81</sup> Yakup Karataş, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı (İdari ve Demografik Yapı)", *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2011, s. 172.

<sup>82</sup> Abdulkadir Gül, "Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2011, s.158.

<sup>83</sup> Metin Tuncel, "Doğubayazıt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, Ankara 1994, s. 494.

<sup>84</sup> Yusuf Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, Ağrı Valiliği 2009, s. 16.

<sup>85</sup> Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları No 21, Ankara 2006, s. 67.

aşiretlerden kurulan Hamidiye Alayları bazı sorunları çözmekle birlikte bazı yeni problemleri de beraberinde getirmiştir. Ayrıca bölgede yaşayan konargöçer aşiretler İran Devleti ile sık sık sınır problemlerine sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla bu çalışmada Bayezid Sancağı'nın tarihine ışık tutabilmek amacıyla II. Meşrutiyet Dönemi Bayezid Sancağı idaresi, Ermeni Meselesi, Aşiret Alayları konuları üzerinde yoğunlaşmıştır.

### **3. ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI**

XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı sınırlarına dâhil edilen Bayezid sancağı ile ilgili çeşitli çalışmalar mevcuttur. Ancak II. Meşrutiyet dönemi farklı konularıyla ilgili yapılan çalışmaların sancak merkezli olarak yeniden yorumlanıp bir araya toplanmasına olan ihtiyaçtan dolayı böyle bir çalışmaya girişilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarını da ihtiva eden ve büyük devletlerin dıkatlerini üzerinde yoğunlaştırdıkları bu dönemde, sancak sınırları içerisinde çok önemli olaylar cereyen etmiştir. Dolayısıyla bu olaylara açıklık getirmek amacıyla bu çalışmayı gerçekleştirme gereği hissedilmiş daha sonra sancak ile ilgili yazılmış kitap, makale, bildiri vs. eserler incelenmiş ve kapsamlı bir araştırmanın neticesinde konu üç bölüm olarak sınıflandırılmıştır.

Birinci bölümde; II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı coğrafyasında yaşanan hadiseler ile birlikte 1913 yılında yürürlüğe giren taşra idaresi ile ilgili kanun açıklanmıştır. İkinci bölümde; II. Meşrutiyet Döneminde Bayezid Sancağı İdaresi başlığı altında daha ziyade Bayezid Sancağı merkezinde yaşanan hadiseler değerlendirilmiş, ancak diğer idari birimlerde de önem arz eden bazı mevzuların üzerinde durulmuştur. 1908-1918 yılları arasında görev yapmış olan idareciler, İran Devleti ile yaşanan sınır problemleri, nüfus yapısı, sosyal yapı, eğitim durumu, ekonomik faaliyetler üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde; bilhassa Doğu Anadolu Bölgesinde yaşayan Ermeniler ve sebep oldukları huzursuzluklara değinilmiştir. Ermeniler ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden faydalanılmıştır. Ayrıca bu konuyla ilgili yayınlanmış çok sayıda arşiv vesikasından da istifade edilmiştir. Bölümün devamında Ermenilerin sebep oldukları problemler neticesinde bölgedeki aşiretleri teşkilatlandırma yoluna gidilerek oluşturulan "Aşiret Alayları" ile ilgili bilgiler verildikten sonra Bayezid Sancağı'ndaki faaliyetlerine değinilmiştir.

Çalışmanın kapsamı geniş olduğundan ve sancağın pekçok açıdan incelenmesini gerektirdiğinden Osmanlı arşivinin farklı fonlarındaki belgelerden yararlanılmıştır. Belgelerin transkripsiyonu yapıldıktan sonra uygun bir kronolojik metotla metnin içerisinde kullanımına dikkat edilmiştir. Ayrıca bunların yanısıra belgelerin yetersiz kaldığı durumlarda yayımlanan resmi istatistikler ve salnamelerden de keza mukaseyeli bir surette uygun tenkid yöntemleri kullanılarak istifade edilmiştir. Yine kimi resmi kurumlarca yayınlanan belge koleksiyonları da konu bütünlüğü içerisinde değerlendirilerek bibliyografik malzeme olarak dikkate alınmıştır. Bunların dışında kullanılan araştırma eserleri ve tezlerin bilimsel ve akademik kıstaslarla oluşturulmuş olanlarına itibar edilmiştir.



## BİRİNCİ BÖLÜM

### II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ (1908-1918)

#### 1.1. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NİN GENEL HUSUSİYETLERİ

Osmanlı tarihinin diğer dönemleri ile kıyaslandığında II. Meşrutiyet dönemi, derinliğinde muhafaza ettiği tecrübeler, getirdiği yenilikler ve farklılıklar ile Osmanlı Devleti'nin en uzun ve önemli on yılını oluşturur.<sup>86</sup> Zira Cumhuriyet rejiminin alt yapısını 1908'deki Meşrutiyet'in ilanı hazırlamıştır, bu nedenle Meşrutiyet dönemini anlamak ehemmiyet arz eder.<sup>87</sup>

II. Meşrutiyet dönemi, Batı karşısında alınan başarısızlıkların sonucu olarak yeni arayışların başladığı ve bu arayışların olgunlaşarak Cumhuriyet'in düşünce altyapısının hazırlandığı bir dönemdir.<sup>88</sup> Türk modernleşme tarihinin en önemli aşamalarından birini oluşturan bu dönem, hem Tanzimat'tan sonra yavaş yavaş şekillenmeye başlayan siyasi ve toplumsal gelişmelerin, problemlerin, çalkantıların her bakımdan üst seviyede hissedildiği hem de Cumhuriyet yönetiminin temelini atıldığı bir dönemdir. Bu dönemde yapılan yeni düzenlemelerle Sultan II. Abdülhamid tarafından yasaklanan pek çok faaliyet serbest bırakılmıştır. Bu bağlamda pek çok siyasi parti ve cemiyet kurulmuş; birçok gazete ve dergi yayınlanmıştır.<sup>89</sup>

Meşrutiyet rejimini yeniden uygulatabilmek için Sultan II. Abdülhamid'e karşı başlatılan mücadele fikri, Yeni Osmanlılar tarafından bırakılan tarihi ideale uygun olarak, Jön Türk hareketinin doğmasına ve bu harekete bağlı olarak gelişen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşuna sebep olmuştur.<sup>90</sup> İlk başlarda Jön Türklerin detaylı bir şekilde planlanmış bir siyasi programları mevcut değildi.<sup>91</sup> Düşünce bakımından, Osmanlı

---

<sup>86</sup> Mustafa Gündüz, " II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 1, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, s. 150.

<sup>87</sup> Halil İnalıcık, "II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 1, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, s. 11.

<sup>88</sup> Ülkü Gürsoy, "II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme ", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, s. 207.

<sup>89</sup> Adem Efe, " II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1925) İslamcılar ve Çağdaşlaşma Görüşleri", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, s. 244.

<sup>90</sup> Nevzat Artuç, "II. Meşrutiyet'in İlanı", *Doğu Batı( II. Meşrutiyet "100. Yıl")*, C. 1, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, s. 67.

<sup>91</sup> Necmettin Doğan, "Türk Demokrasi Tarihini Anlamanın Bir Aracı Olarak Meşrutiyet", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 1, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, s. 147.

İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması ve mevcut tebaanın bütünlüğe dâhil edilmesi gayesiyle Osmanlıcılığı<sup>92</sup> benimsemişlerdi. Bu sebeple 1890'ın başlarında İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin adı, İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirildi. Ancak cemiyetin içinde farklı ideolojik akımları destekleyenler de yer almaktaydı ve bu durum zaman zaman çatışmalara sebep olmaktaydı. Farklı ideolojik fikirleri olsa da bütün cemiyet mensuplarını ortak paydada birleştiren unsur Osmanlı Devleti'ni kurtarma fikriydi.<sup>93</sup> Cemiyetin, hürriyet istekleri yani anayasal düzenin beraberinde getirdiği hakların verilmesi, kanun hâkimiyetinin ön plana çıkarılması ve meclisin kararıyla yurdun idare edilmesinin dışında uzun vadeli planları yoktu.<sup>94</sup>

Türkiye'nin yakın tarihine damgasını vurmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti bir düşünce kuruluşu olarak ilk defa 1889'da Mektebi Tıbbiye-i Şahane öğrencileri tarafından 'İttihat-i Osmanî' (Osmanlı Birliği) adıyla gizli bir teşkilat olarak kuruldu. Fakat bir siyasi güç olarak İttihat ve Terakki 1906'da Selanik'te III. Ordudaki birkaç subayın teşebbüsü ile oluşturulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin 1907'de Paris'teki örgütle birleşmesi ile kuruldu. Bir süre Terakki ve İttihat adıyla anılan teşkilat ilerleyen süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti namıyla adlandırılmaya başladı.<sup>95</sup> Bu birleşmeden sonra Jön Türkler hareketi hem Müslümanlarca hem de Hristiyanlarca desteklendiği için hızla güçlendi. Hristiyan tebaa, kurulacak meşruti idareye destek vererek ulusal bağımsızlıklarını kazanacaklarını düşünüyorlardı.<sup>96</sup> Her ne kadar birleşmeden sonra Paris'teki örgütün adının (İttihat ve Terakki) kullanılmasına karar verilmişse de, artık Jön-Türk hareketine yön veren başlıca unsur Selanik kanadı olmuştur. Yani muhalefetin merkezi Avrupa şehirlerinden Selanik'e kaydırılmıştır.<sup>97</sup> 1908 yılının başlarında Makedonya, ülkenin dikkatleri üzerine çeken bir bölgesi olmuştur.<sup>98</sup> Makedonya'nın İttihat Terakki Cemiyeti üzerindeki etkisinin dışında,

<sup>92</sup> Namık Kemal, Osmanlı toplumunu oluşturanların devam etmesini ve her grubun ayrı bir devleti olamayacağına göre hepsinin Osmanlı Devleti'ne bağlanması fikrine dayanan "Osmanlıcılık" idealini ortaya atmıştı. M. Şükrü Hanioğlu, "Bilim ve Osmanlı Düşüncesi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 348.

<sup>93</sup> Odile Moreau, "Jön Türkler ve Emperyalizme Karşı Direnen Gizli Örgütler", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, s. 10.

<sup>94</sup> Kemal Karpat, "İttihad ve Terakki Cemiyeti 31 Mart 1909 Ayrım Noktası ve Cumhuriyet'e Mirası", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, s. 25.

<sup>95</sup> Yaşar Semiz, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 35, Konya 2014, s. 217. İsmail Hami Danışmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 359. Ali Birinci, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi (1895)", *Osmanlı*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 2, s. 401.

<sup>96</sup> Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s.101.

<sup>97</sup> İbrahim Yılmazçelik, "Çöküş", *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, (Ed. Tufan Gündüz) Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 556

<sup>98</sup> Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, 1. Baskı, (Çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu), Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974, s. 296.

Kurtuluş Savaşı önderlerinin bazıları da bu bölgede veya yakın yerlerde zaman zaman görev almaları sebebiyle bu bölgenin Cumhuriyet dönemine uzanan ve onu da etkileyen özellikleri vardır.<sup>99</sup> Yukarıda Rumeli kıtasının İmparatorluğun son dönemini yönlendiren reformcu ve müdahaleci rolünü oynamaya başladığı belirtilmişti.<sup>100</sup> Bu bölge hem Osmanlı Devleti'nin kalbi olan hem de bu vafına rağmen elden çıkması muhtemel, hatta mukadder mühim bir unsuru, parçasıydı.<sup>101</sup> Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri Makedonya ile sınırlı kalmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun başka şehirlerinde ve hatta İstanbul'da dahi gizli gizli adamlar bulmaya ve şubeler açmaya başladılar.<sup>102</sup> Ayrıca Azerbaycan'daki İran meşrutiyetçileriyle de temasa geçip onlarla da yardımlaştılar. İran meşrutiyetçilerinin İstanbul'da kurduğu "Encümen-i Saadet" teşkilatı, Osmanlı meşrutiyetçileri ile Azerbaycan meşrutiyetçileri arasındaki irtibatı sağladı.<sup>103</sup>

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin değişik grupları tarafından, farklı görüşler zaman zaman dile getirilmiş, ulusal ve uluslararası kamuoyunun desteğini sağlamak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır.<sup>104</sup> Ülkeyi kurtarmayı hedefleyen bu kişilerin esasında hiçbir hazırlıkları yoktu.<sup>105</sup> Ancak Meşrutiyet yeniden ilan edince, devletteki bütün unsur, milletlerin kaynaşacağına inanmaktaydılar.<sup>106</sup> Bunun için de temel amaç Sultan II. Abdülhamid iktidarını devirmek ve Kanun-ı Esasîyi yeniden yürürlüğe koymaktı.<sup>107</sup> 1908 Mayıs'ında İttihat ve Terakki Cemiyeti, faaliyetlerini gizli sürdürmekten vazgeçip, Makedonya'daki duruma hâkim olmak amacıyla yapılan toplantıda varlıklarını açıklamayı düşündüler. İttihatçılar bir bildiri hazırlayarak büyük devletlerin konsoloslarına gönderdiler. Buna mukabil büyük devletlerden bir ses çıkmadı: Ne derece güçlü olduklarını bilmedikleri yasadışı gizli bir kuruluşun çağrısına cevap vermeleri beklenemezdi zaten.<sup>108</sup>

<sup>99</sup> Nizam Önen, *Osmanlı İttihat Terakki Cemiyeti ile Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Karşılaştırmalı İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Ankara 1996, s. 31.

<sup>100</sup> İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s.39.

<sup>101</sup> Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s.1

<sup>102</sup> Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, *Son Vakabüvis Abdurrahman Şeref Efendi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, TTK Yayınları, Ankara 1996, s.11.

<sup>103</sup> Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 458-463.

<sup>104</sup> Hülya Küçük Sevil, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*, (Basılmamış, Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 40.

<sup>105</sup> Ramazan Boyacıoğlu, "II. Meşrutiyet Dönemi Beyanül-Hak Dergisindeki Bazı Görüş ve Düşünceler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, Sivas 1999, s. 33.

<sup>106</sup> Ramazan Hurç, "1908-1918 Yılları Arasında Osmanlı Devletinde Siyasi Hareketler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Elazığ 1997, s. 153.

<sup>107</sup> Hasan Babacan, "Enver Paşa", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 13, s. 473.

<sup>108</sup> Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013, s. 16.

Meşrutiyete giden süreç biraz geriden alınacak olursa o dönemde devlet, maddi manevi pekçok sorunla mücadele etmekteydi. Sultan II. Abdulhamid cülusunun hemen ardından büyük bir ekonomik sıkıntı ve 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi ile karşılaşmıştır.<sup>109</sup> Mebusan meclisini kapatıp yönetimi tamamen ele geçiren Sultan, iktidarının son yıllarında yine benzer sıkıntılar ile karşılaşmıştır. Meşrutiyetin ilanına etki eden sebepler, birbirinden ayrı değerlendirilemeyecek kadar iç içe geçmiş özellikler göstermektedir.<sup>110</sup> İttihat ve Terakki Cemiyeti Ferid Paşa sadaretinin son günlerinde merkeze, Kanun-i Esasinin ilan olunması için çok sayıda telgraf göndermiştir.<sup>111</sup>

II. Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesini hızlandıran ve Sultan II. Abdülhamid'in karşısındaki muhalefetin genişlemesini sağlayan temel nedenlerden biri de; Türkler dışındaki diğer etnik grupların, devletin yıkılacağı yönündeki öngörüler ve kendi milli hedeflerini (bağımsızlık, özerklik vs.) gerçekleştirmek için meşrutiyet yönetiminin müsait siyasi-sosyal-kültürel zemini hazırlayacağına dair inançlarıdır.<sup>112</sup>

1908 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir dönem başlamaktaydı.<sup>113</sup> Doğu Rumeli'nin Bulgar Prenslığı tarafından ilhak edilmesinden sonra bütün gözler Makedonya'ya çevrilmişti.<sup>114</sup> 9-10 Haziran 1908'de Finlandiya Körfezi'ndeki Reval Limanı'nda İngiltere Kralı VII. Edward ve Rus Çarı II. Nicola'nın bir araya gelmeleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni oldukça kaygılandırmıştı. Anlaşılan şuydu ki Rumeli paylaşılacak, padişah asker göndermeyecek ve bu duruma razı olacaktı. Reval görüşmesi neticesinde alınan kararları uygun bulmayan ve gelişmeleri millete hakaret sayan subaylar harekete geçti. Reval görüşmeleri cemiyetin harekete geçmesine yol açan son etken oldu.<sup>115</sup>

Planlarını hızlandıran İttihatçılar, Haziran 1908'de Sultan II. Abdülhamid rejimine gelişmelerin hesabını sormayı kararlaştırdılar.<sup>116</sup> Temmuz isyanını başlatan Niyazi Bey'in

<sup>109</sup> Donald Quataert, " 19. Yüzyıla Genel Bir Bakış," *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, C. 2, (Editör: Halil İnalcık, Donald Quataert), Eren Yayınları, İstanbul 2004, s.891.

<sup>110</sup> İsmail Küçükkılınç, *II. Meşrutiyet'in İlanında Halk Unsuru*, Cedit Neşriyat, Ankara 2011, s. 345.

<sup>111</sup> Kodaman, Ünal, *Son Vakabüvis Abdurrahman Şeref Efendi*, s.11.

<sup>112</sup> Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 13, s. 292.

<sup>113</sup> Murat Özyüksel, "İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman-İngiliz Nüfuz Mücadelesi", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* No:38 Mart 2008, s. 240.

<sup>114</sup> Küçükkılınç, II. Meşrutiyet'in İlanında Halk Unsuru, s.316.

<sup>115</sup> Birinci, "31 Mart Vakası'nın Bir Yorumu", s. 419-420, Bayram Soy, "1908 Jön Türk Devrimi'ne İngiltere'nin Yaklaşımı", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, s. 151.

<sup>116</sup> François Georgeon, *Sultan Abdulhamit*, 1. Baskı, (Çev. Ali Berkay), Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s.455.

Reval görüşmelerinden sonra üç gece uyuyamadığı belirtilmektedir.<sup>117</sup> Niyazi Bey durumu protesto etmek amacıyla emrindeki adamlar ile beraber dağa çıkmıştır. Bir süre sonra Ohrili Eyüp Sabri Bey de Niyazi Bey'e katılmıştır. Niyazi Bey'in Sultan II. Abdülhamid'e karşı başkaldırdığı ve hürriyetin ilanını sağlamak amacıyla isyan ederek dağa çıktığı Manastır bölgesi kumandanı tarafından Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşa'ya resmen bildirilmiştir.<sup>118</sup> Şemsi Paşa, padişah tarafından isyanı bastırmakla vazifelendirilmiştir.<sup>119</sup> Şemsi Paşa, meşrutiyet taraftarı olmayan sabit fikirli bir askerdir. İlk Kanun-ı Esasî zamanında yetişmiş ve o zaman gazetelerin ve bilhassa karikatüristlerin yazılarından fena şekilde nasibini almış bir adamdır.<sup>120</sup> Şemsi Paşa, Manastır sokaklarında 7 Temmuz'da gündüz vakti öldürüldü.<sup>121</sup> Şemsi Paşa'nın cansız bedeni o gün damadı Rıfât Bey'in evine götürüldü ve ertesi gün cenaze alayı yapılarak Rufai Tekkesi mezarlığına defnedilmiştir.<sup>122</sup> Sultan II. Abdülhamid yeni bir hamle yaparak Şemsi Paşa'nın yerine tayin ettiği Müşir Osman Paşa'yı Manastır'a göndermişti. 15–24 Temmuz tarihleri arasında da Sultan'a bağlı birlikler bölgeye gönderilmişler fakat bu askerler de İttihatçıların tarafına geçmişlerdi. 22–23 Temmuz gecesi İttihat Terakki Cemiyeti, Müşir Osman Paşa'nın konağını basarak onu tevkif etmiştir. Bu olaydan sonra cemiyetin önünde duracak hiç kimse kalmamıştı. 23 Temmuz'da Preşova ve Firzovik ahalisi başkente Meşrutiyet istediklerini bildiren telgraflar çektiler.<sup>123</sup> Şemsi Paşa'nın öldürülmesi Niyazi Beyin Resne'de taburuyla dağa çekilmesi ve Enver Bey'in aynı harekete hazırlanması ve Müşir Osman Paşa'nın derdest edilmesi hükümeti oldukça zor bir durumda bırakmıştı.<sup>124</sup> Ayın 23'ünde Manastır'da meşrutiyet ilan edildi ve aynı gün başka şehirlerdeki ilanlar bunu takip etti. Sonuç olarak iki günlük bir kararsızlık ve münakaşanın ardından Padişah razı oldu ve 23 Temmuz'da meşrutiyetin tekrar yürürlüğe girdiğini ilan etti.<sup>125</sup> Böylece Osmanlı ordusu aydınlarla birlikte meşrutiyeti ilan ettirmişti.<sup>126</sup> Osmanlı Devleti'nde bir dönemi kapatan 1908 hareketi,

<sup>117</sup> Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 17.

<sup>118</sup> Ahmet Eyicil, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 13, s.420. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 361.

<sup>119</sup> Satılmış Gökbayır, "Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3(1): 61-96, s. 73.

<sup>120</sup> Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, s.53

<sup>121</sup> Eyicil, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti", s.420

<sup>122</sup> Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, s.73

<sup>123</sup> Gökbayır, "Gizli Bir Cemiyetten İktidara...", s. 73.

<sup>124</sup> Kodaman, Ünal, *Son Vakabüvis Abdurrahman Şeref Efendi*, s.11. Haluk Selvi, "İkinci Meşrutiyet'in İlk Yıllarında Kuzeybatı Anadolu'da Asayiş Sorunu", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, (Editör: Osman Köse), Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayını, Samsun 2009, s.194.

<sup>125</sup> Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 284.

<sup>126</sup> Kemal Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Orduyu Siyaset Dışı Tutma Çabaları", *Osmanlı*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 2, s. 442.

İttihatçılara göre başarısız reformlar ve sabit fikirli tutuculara ilişkin son nokta konulmuştu.<sup>127</sup> Fakat büyük umutlarla gerçekleştirilen bu mühim gelişme de devleti kurtaramayacaktı.<sup>128</sup>

24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet yeniden ilân edildiğinde önce bir şaşkınlık yaşatmış ve bunun yeni bir dönemin başlangıcı olduğunu neredeyse hiç kimse anlayamamıştı.<sup>129</sup> "Hürriyet'in" ilan edilmesi sırasında düzenlenen gösteriler, mücadeleyi sonuna kadar götürmenin ifadesi olarak nitelendirilmiştir.<sup>130</sup> 25 Temmuz 1908'de başkentin bazı caddelerini bayraklarla donatan halk, caddelerde yürümüş ve gösteriler yaparak Babıâli'ye yürümüştür.<sup>131</sup> Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı tarihinde en kapsamlı ancak en anarşik hürriyet havasını getirmiştir.<sup>132</sup> İçte ve dışta cereyan eden bir takım gelişmelerden sonra bu sevinç kısa bir süre içinde yerini hüzne bırakmıştır.<sup>133</sup>

Meşrutiyet rejiminin başarılı olması için onu uygulamaya koyanların iyimserliği ve samimi ümitleri dışında herhangi bir donanımları mevcut değildi.<sup>134</sup> Ülkenin neredeyse her yanında büyük bir coşkuyla kutlanan Meşrutiyetin ilanı nedeniyle yaşanan keyifli dönemi kısa sürdü.<sup>135</sup> İttihatçılar, ilk büyük sorunu 1908 Ekim'inde yaşadı. 5 Ekimde Bulgaristan tam bağımsızlığını ilan etmiş; bir gün sonra da Avusturya-Macaristan, Bosna ve Hersek'i kendi sınırlarına dâhil ettiğini açıklamıştı. Ve aynı gün Girit Yunanistan'la birleşmek kararı almıştı. Bu saldırgan tutumlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında büyük öfke ve kızgınlığa sebep olmuştu.<sup>136</sup> Meşrutiyet rejiminden memnun olmayanlar "meşrutiyetin ilk semereleri bunlar ise vay hale" diyerek meşrutiyet yönetimini eleştirmeye fırsat buldular.<sup>137</sup>

<sup>127</sup> Yuri A. Petrosyan, "1876 Anayasası ve Türk Tarihindeki Yeri", *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1544.

<sup>128</sup> Selami Kılıç, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Devrimler ve Fikir Temelleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 17.

<sup>129</sup> Birinci, '31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu', s.338, Küçükılınç, *II. Meşrutiyet'in İlanında Halk Unsuru*, s.345

<sup>130</sup> Gazmend Shpuza, "Amavutlar ve Jöntürk Devrimi", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 2, s. 470.

<sup>131</sup> Recep Karakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2001, s.43.

<sup>132</sup> Recai Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 38, s. 361.

<sup>133</sup> Günver Güneş, "Taşradan Meşrutiyet'e Bakış: II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 6, Sayı 11 (Bahar 2010), s. 5.

<sup>134</sup> Bayram Ali Çetinkaya, "Meşrutiyet Dönemi (1876-1909) Aydın ve Devlet Adamının /Bürokratının Kimlik Yapısı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2 2008, s.113.

<sup>135</sup> Mevlüt Çelebi, "Osmanlılığı İhya Girişimi: Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati", *Osmanlı*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C.2, s.527.

<sup>136</sup> Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 42.

<sup>137</sup> Kodaman, Ünal, *Son Vakarıvis Abdurrahman Şeref Efendi*, s.17.

Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesiyle başlayan dönem, Osmanlı Devleti açısından çalkantılı bir dönemdir. Savaşlarda alınan mağlubiyetler, siyasi, sosyal, iktisadi sıkıntılar devleti derinden sarsmıştır.<sup>138</sup> Meşrutiyetin ilanı hayal edildiği gibi devlete huzur ve sükûn getirmemiştir. Aksine daha önce de belirtildiği gibi, muhalefet duygusuyla hareket eden yeni grupların oluşmasına sebep olmuştur.<sup>139</sup> Bu karışık durumun bir sonucu olarak meydana gelen ayaklanmanın yakın nedeni 6 Nisan 1909 gecesi sert muhalefetiyle tanınmış Serbesti Gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin Galata köprüsünde öldürülmesiydi. Hasan Fehmi'nin cenaze töreni büyük bir kitle gösterisi haline geldi.<sup>140</sup> Yeni rejimin getirdiklerinden memnuniyetsiz olan kimi çevreler de çeşitli faaliyetlere başlamışlardı.<sup>141</sup> Müslümanların dini yasası olan şeriatın yerini anayasanın aldığını iddia ediyor ve şeriatın derhal geri getirilmesini istemekteydiler.<sup>142</sup> Eski düzenin yerleşik kurumlarında da gayriihtiyarî bir muhalefet oluşmuştu. Ordu bu memnuniyetsiz kurumların içindekilerin ilkiydi.<sup>143</sup> 30 Mart'ı 31 Mart'a bağlayan gece, Birinci Ordu'ya bağlı birlikler isyan ettiler; subaylarının emrine uymayı reddederek, başlarındaki softalarla birlikte hareket ederek meclisin yakınındaki Ayasofya Meydanı'nda toplanıp "şeriat isteriz" şeklinde nümayişe başlayarak isteklerini belirttiler.<sup>144</sup>

31 Mart Vaka'sı Selanik'e "Meşrutiyet mahvoldu" şeklinde bir telgrafla haber verilmiş, haber büyük bir infiale sebep olmuş<sup>145</sup> ve Rumeli'den İstanbul'a acı telgraflar yağmaya başlamıştır.<sup>146</sup> Rumeli'deki mevcut bütün dinlerden ve unsurlardan gönüllü yazılmaya başlanmış ve bunlar silahlandırılmıştır.<sup>147</sup> Rumeli'de olan II. ve III. ordulardan oluşturulan ve içinde Balkanların etnik unsurları da mevcut olan Hareket Ordusu olaylardan sonraki günlerde İstanbul'a yönelmiştir.<sup>148</sup> Jön Türkler Selanik'te hazırladıkları orduyla Başkent üzerine

<sup>138</sup> Ayşe Atik, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Kurumları, Gündelik Yaşam ve Halk İmgeleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2014, s.3.

<sup>139</sup> Zekeriya Kuşun, *Küçük Mehmet Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü Yakınçağ Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 1991, s. 121.

<sup>140</sup> Sina Akşin, *Çağdaş Türkiye 1908-1980 (4)*, Cem Yayınevi, İstanbul 2000, s. 29. Ahmet Turan Alkan, "Ordu Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mart Vakası ve Sonuçları", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C.2, s. 425.

<sup>141</sup> Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 2001 İstanbul, s.143, 144.

<sup>142</sup> Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 49. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 372.

<sup>143</sup> Nevin Yurdsever Ateş, "Şura-yı Ümmet Gazetesinin Selanik Nüsha-i Fevkaladesi Işığında 31 Mart Hadisesine Bir Bakış", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, s. 182.

<sup>144</sup> Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.62, Kodaman, Ünal, *Son Vakabüvis Abdurrahman ŞerefEfendi*, s. 19-20.

<sup>145</sup> Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", s.355. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 375.

<sup>146</sup> Kodaman, Ünal, *Son Vakabüvis Abdurrahman ŞerefEfendi*, s. 20.

<sup>147</sup> Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", s. 355. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 375.

<sup>148</sup> Zekeriya Türkmen, "31 Mart Olayından Sonra Yıldız Evrakı Tetkik Komisyonunun Kuruluşu, Faaliyetleri ve Yıldız Sarayının Araştırılması", *Osmanlı*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 2, s. 428.

yürüyerek 31 Mart isyanını bertaraf edip devlet tamamen kontrol altına almıştır.<sup>149</sup> Olayın patlak vermesine sebep olan liderler asılarak cezalandırılmışlardır.<sup>150</sup> 31 Mart ayaklanmasının şartları Anadolu'da da mevcut bulunduğu için İstanbul'daki isyanın tepkileri Anadolu'nun muhtelif yerlerinde de yaşanmıştır. Ancak Bursa, Erzincan ve Erzurum'da oluşan küçük çaplı ayaklanmalar hemen bertaraf edilebilmiştir.<sup>151</sup> Meşrutiyet yeniden ilan edildikten sonra meşrutiyet yönetimine karşı olduğu apaçık bilinen Sultan II. Abdülhamid'in hala tahtta kalması İttihatçıların istediği ve beklediği bir netice olmadığı için<sup>152</sup> 31 Mart Vakası'ndan sonra Sultan II. Abdülhamid tahttan ve hilafetten hal' olunmuş ve yerine kardeşi ve veliahdı Sultan V. Mehmet Reşat tahta çıkarılmıştır.<sup>153</sup>

Meşruti rejimin yeniden uygulamaya konulmasından sonraki süreçte, meydana gelen dış sorunlar nedeniyle, beklenen özgürleşme ve iç barışın sağlanması düşünceleri kısa süre içinde yok olmuştur.<sup>154</sup> Milli birliğini sonradan tamamlayan ve Avrupalı büyük güçlerin başka küçük çaplı ülkeleri sömürgeleştirme yarışının gerisinde kalmak istemeyen İtalya, ilk olarak gözünü Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprağı olan Trablusgarp'a dikmiştir.<sup>155</sup> İtalya, Rusya ve Avusturya ile anlaşma yoluna giderek bu devletlerin sessiz kalmasını sağlamaya çalışmıştır.<sup>156</sup> Diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi İtalya'yı da sömürgeciliğe iten faktör tamamen ekonomiktir.<sup>157</sup> Durumun farkında olan ve Afrika kıtasında kalan son toprak parçasının tehdit altında olduğundan hareketle Sultan II. Abdülhamid çok erken tarihlerde tedbirler almaya başlamış ve Libya'ya 16 bin mavzer tüfeği göndermiştir.<sup>158</sup> Ayrıca Trablusgarb'da faaliyet gösteren İtalyan sermayesinin payını kısarak, İtalya'yı biraz olsun bölgeden uzak tutmanın yollarını aramaya başlamıştır.<sup>159</sup>

<sup>149</sup> Suat Zeyrek, *Meşrutiyet Osmanlı'da Birlikte Yaşamak Ya Da Dağılmak*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 61.

<sup>150</sup> Sevil, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi*, s. 96. Cenk Reyhan, "Jön Türk Hareketi Türk Devrim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çözümleme", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 1, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, s.121.

<sup>151</sup> Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşları (1908-1918)*, C. 9, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999 Ankara, s. 92.

<sup>152</sup> Zeyrek, *Meşrutiyet Osmanlı'da Birlikte Yaşamak ya da Dağılmak*, s. 59.

<sup>153</sup> Kodaman, Ünal, *Son Vakabüvis Abdurrahman Şeref Efendi*, s.27. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 376.

<sup>154</sup> Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı yurt Yayınları, 1. Baskı, Mart 2012, s. 100.

<sup>155</sup> Necdet Hayta, "Ege Adaları Meselesi ve Ege Adalarının Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, C.2, s.532.

<sup>156</sup> *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014, s.54.

<sup>157</sup> Hale Şıvgın, "II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Olayları Trablusgarp Savaşı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, Ankara 2002, s. 491.

<sup>158</sup> Zeyrek, *Meşrutiyet Osmanlı'da Birlikte Yaşamak ya da Dağılmak*, s.88.

<sup>159</sup> Yılmazçelik, "Çöküş", s.577.

Gerekli siyasi altyapıyı da oluşturduktan sonra İtalya uzun bir süredir hazırlanmakta olduğu savaşı başlatmak için harekete geçmiş ve Osmanlı Devleti'ne 28 Eylül 1911'de bir nota vermiştir. Bu notada kısaca, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Bingazi'nin gelişmesi için hiçbir şey yapmadığı, bölgenin İtalya kıyılarına yakınlığı dolayısıyla kendileri için büyük önem taşıdığı belirtmiştir. Bundan dolayı bölgeye medeniyet götürülmesinin zaruret olduğu, ancak bu noktadaki İtalyan görüş ve fikirlerinin Osmanlı Devleti nezdinde onaylanmadığı ve İtalya'nın buradaki girişimlerinin kararlılıkla engellendiği vurgulamıştır. Osmanlı Devleti'nin şuan İtalya ile kendi menfaatlerine ters düşmeyecek bütün iktisadi imkânları vermeye hazır olduğu ancak İtalya hükümetinin geçmişte yapılanları göz önüne alarak buna güvenmediği belirtilerek, İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi'yi askeri işgale karar verdiği, bundan başka çarelerinin kalmadığı ve buradaki Osmanlı memurlarının işgale muhalefet etmemeleri istenmekteydi.<sup>160</sup>

İtalya, 29 Eylül 1911 tarihli notasıyla aslında Osmanlı'ya savaş ilan etmiş ve 4 Ekim tarihinde Trablusgarp'a asker çıkarmıştır. İtalyan askeri birlikleri ciddi bir direniş ile karşılaşmadan, haftalar içinde bütün kıyı kesimlerinde hâkimiyetlerini tesis etmişlerdir. Kasım ayının başlarında İtalya, Trablus ve Bingazi'yi kendi topraklarına dâhil ettiğini resmen ilan etmiştir.<sup>161</sup> Osmanlı Devleti bu durumu 7 Kasım 1911'de protesto etmiş,<sup>162</sup> ancak bu Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki bu son toprak parçasının da sömürgeci güçlerin eline geçmesine engel olamamıştır.<sup>163</sup>

II. Meşrutiyet dönemi, yaşanan bu üzücü hadisenin fikir ürünleri bakımından güçlü bir derinlik ve zenginliğe sebep olduğu belirtilmelidir.<sup>164</sup> Zira Trablusgarp Savaşı'ndan sonra, Pan-İslam düşüncesi ehemmiyet ve dinamizm kazanmıştır. Hem Osmanlı Devleti içindeki İslamcılar, hem de diğer Müslüman ülkeler, savaşın başlarında Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldıklarını ilan etmişlerdir. Pan-İslam propagandası kitaplarla, gazetelerle, bildirilerle ve aynı zamanda İttihatçılar tarafından desteklenen vaazlarla camilerde ve çeşitli derneklerde devam etmiştir. Bu savaş aynı zamanda, Pan-İslam hareketi içerisinde yer alanların, Batı sömürmesine karşı verdikleri en sert savunma olmuştur.<sup>165</sup>

<sup>160</sup> Şıvgın, "II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Olayları Trablusgarp Savaşı", s. 498. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 384.

<sup>161</sup> Yılmazçelik, "Çöküş", s.578

<sup>162</sup> Şıvgın, "II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Olayları Trablusgarp Savaşı", s. 509

<sup>163</sup> Sevil, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi*, s.461

<sup>164</sup> Muhammed Şevki Aydın, "II. Meşrutiyet Dönemi Din Eğitiminin Genel Manzarası ", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 6, Kayseri, 1989, s. 289

<sup>165</sup> Sevil, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi*, s.462

Öte yandan imparatorluğun başka bir ucunda, Arnavutluk'ta ciddi hadiseler yaşanmaktaydı.<sup>166</sup> Mevcut durum beraberinde bazı değişiklikleri de zorunlu kılmıştır. Öncelikle İtalya'yla yapılan savaş derhal sonlandırılmalıydı.<sup>167</sup> 15-18 Ekim'de iki taraf delegeleri Uşi'de antlaşma imzaladılar.<sup>168</sup> Osmanlı Devleti İtalya'nın bütün isteklerine boyun eğerek, bu ülke ile barış anlaşması imzalamayı kabul etmesinin nedeni imparatorluğun bir diğer tarafından yaklaşan büyük tehlike idi.<sup>169</sup>

İtalya'dan sonra paylarını alma sırası Balkan Devletlerine gelmişti.<sup>170</sup> Osmanlı Devleti'nin dağılmasına sebep olan felaketler zincirinin en önemli halkalarından birisi şüphesiz Balkan Savaşıdır.<sup>171</sup> 20. yüzyılın ilk yıllarına, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki yaşanan sıkıntılarla yakından alakalı olan Balkanlardaki köklü değişiklikler ve karışıklıklar damgasını vurmuştur.<sup>172</sup> Balkan Savaşlarının temel sebebini Ayastefanos Antlaşması'na kadar götürebilir. Ayastefanos Antlaşması, Bulgaristan'ın sınırları içine Makedonya'nın da katılması ve Sırbistan'ın bağımsızlığını alması, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nden toprak kazanmak istemesi bu savaşların nedenleri olarak değerlendirilebilir.<sup>173</sup> Balkan Devletleri, imparatorluğun Balkanlardaki son topraklarını aralarında paylaşabilmek için 1912 yılında Balkan ittifakını kurdular.<sup>174</sup> Balkan ittifakı Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ arasında kurulmuştur.<sup>175</sup> Trablusgarp Savaşı bir felaketle nihayetlenirken, devlet daha büyük bir felaketle karşı karşıya kalmıştı,<sup>176</sup> Balkan devletlerinin aralarında oluşturdıkları ittifakla bir anda kendisini savaşın ortasında bulmuştur.<sup>177</sup>

3 Ekim 1912'de de Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ devletleri Babıâli'ye ortak bir nota vererek Osmanlı Devleti'nin üç gün içinde eski Sırbistan, Makedonya,

<sup>166</sup> Yılmazçelik, "Çöküş", s.578

<sup>167</sup> Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.142. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 395. Mehmet Okur, *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi*, (Editör Mustafa Bıyıklı), C. 2, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2010, s.396.

<sup>168</sup> Şıvgın, "II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Olayları Trablusgarp Savaşı", s. 513

<sup>169</sup> Yılmazçelik, "Çöküş", s. 581

<sup>170</sup> Hikmet Öksüz, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Öncesi Balkanlarda Yaşamış Olduğu Siyasal Süreç", *Osmanlı*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 486.

<sup>171</sup> Hale Şıvgın, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Balkan İttifaklarının Önce Kiliseler ve Çeteler Arasında Başlaması" *Osmanlı*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 478

<sup>172</sup> Iordanka Bıbina, "Geç Dönem Osmanlı Türkiye'si ve Bulgar Basımında Balkan Federasyonu Fikri", *Osmanlı*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 495.

<sup>173</sup> Ahmet Halaçoğlu, "Balkan Savaşları (1912-1913)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, Ankara 2002, s.532

<sup>174</sup> Cengiz Hakov, "1913'te İstanbul'da İmzalanan Bulgar-Türk Antlaşması ve Bulgaristan'da Türk- Müslüman Nüfusun Hakları", *Osmanlı*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C.2, s. 474.

<sup>175</sup> Akşin, *Çağdaş Türkiye*, s.40

<sup>176</sup> Şıvgın, "II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Olayları Trablusgarp Savaşı", s. 513

<sup>177</sup> Filiz Çolak, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Dış Ticaretinde Bulgaristan'ın Yeri ve Önemi", *Türk- İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 4, Konya 2007, s. 201

Arnavutluk ve Girit'e muhtariyet verilmesini istediler.<sup>178</sup> 17 Ekim'de taraflar resmen birbirlerine savaş ilan ettiler.<sup>179</sup> Balkan Savaşlarına girerken ordu savaş için gerekli olan donanımdan yoksundu.<sup>180</sup> Beklendiği gibi, Osmanlı için savaş büyük bir hezimete dönüşerek kısa bir süre içerisinde, neredeyse Avrupa'daki tüm topraklarını kaybetmelerine neden oldu.<sup>181</sup>

1912 yılının Mayıs-Haziran aylarında başkentte bazı subaylar bir araya gelerek, Halaskar Zabitan (Kurtarıcı Subaylar) adlı grubu kurdular. Amaçları meşru olmayan hükümeti ve meclisi dağıtıp yeni ve serbest bir seçimle meşrutiyete geri dönmektir.<sup>182</sup> Kurtarıcı Subaylar liberal bir hükümetin kurulması için İttihatçı Mehmed Said Paşa kabinesine istifa etmeleri için baskı uygulamaktaydı.<sup>183</sup> Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın, "Büyük Kabine" olarak adlandırılan hükümetinin kurulmasıyla muhalefet ana hedefine ulaşarak: İttihatçılar iktidardan düşürülüp uzaklaştırıldı.<sup>184</sup> İlerleyen aylarda önemli bazı ittihatçılara hükümet tarafından yapılan baskılar artırılarak; çoğu sürgün edildi. İttihatçıların sindirildiği bu ortamda Cemiyetin Enver ve Talat Paşalar idaresindeki kilit kadrosu hükümeti devirmeye, 1912'nin sonlarına doğru karar vermişti. Edirne'nin Bulgarlara teslimi söz konusu olunca harekete geçildi.<sup>185</sup> Darbe 23 Ocak'ta gerçekleştirildi.<sup>186</sup> Enver Paşa liderliğindeki bir grup subay zorla bakanlar kurulu odasına girerek Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürdü. Silah zoruyla ihtiyar Kamil Paşa istifasını yazdı ve Enver Paşa bu istifayı saraya götürüp Padişah'a sundu.<sup>187</sup> Edirne'yi düşmana teslim etmemek adına gerçekleştirilen hükümet değişikliğinden sonra Şubat 1913'te tekrar patlak veren savaşta Edirne, Yanya ve İşkodra düşmana teslim olmuştu. Nisan 1913'te Edirne'yi teslim etmeme düsturuyla darbe yapan İttihat ve Terakki hükümeti barış istemek zorunda kaldı.<sup>188</sup>

Osmanlı Devletine karşı beklediklerinden çok daha kolay ve büyük başarı kazanan Balkan Devletleri kazandıkları topraklar üzerinde anlaşmazlığa düşmüşlerdi.<sup>189</sup> Savaşa girmeyen Romanya Bulgarların elde ettiği topraklarla kendi aleyhine oluşturduğu eşitsizliğin

<sup>178</sup> Halaçoğlu, "Balkan Savaşları (1912-1913)", s.535

<sup>179</sup> Yılmazçelik, "Çöküş", s.582

<sup>180</sup> Bayram Bayraktar, "II. Meşrutiyet Döneminde Subayların Siyaset Yapmasına Engel Olmak Amacıyla Yapılan Uygulama Hakkında Bir Değerlendirme", *Osmanlı*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 2, s. 456.

<sup>181</sup> Yılmazçelik, "Çöküş", s.582

<sup>182</sup> Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.302.

<sup>183</sup> Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 51.

<sup>184</sup> Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 303-304.

<sup>185</sup> Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 154-159.

<sup>186</sup> Karal, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşları*, s.195.

<sup>187</sup> Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.305. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 400.

<sup>188</sup> *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, s.63.

<sup>189</sup> *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, s.64-65. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s.406.

giderilmesini istedi ve Bulgaristan her taraftan saldırıya uğradı.<sup>190</sup> 30 Haziran'da savaş başladığında İttihatçılar Edirne'yi geri aldı. Ordu 23 Temmuz'da şehre girdi, İttihatçılar sözlerinde durmuşlar ve Edirneyi Osmanlı sınırlarına dâhil etmişlerdi.<sup>191</sup> II. Balkan Savaşı, Bulgaristan'ın yenilgisiyle neticelenmişti.<sup>192</sup> Bu anlaşmalar ile ateşkes sağlanmış ve sınırlar yeniden belirlenmiştir. Ancak asırlarca Osmanlı'nın boyunduruğu altında yaşayan bu devletler, Balkanlarda yaşayan Müslüman nüfusun yaşam alanlarını daraltarak,<sup>193</sup> kutsal mekânları da tahrip etmişlerdir.<sup>194</sup>

İttihatçıların beklentilerini İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin hiçbirisi karşılamamıştır. Haliyle bu durum hayal kırıklığına sebep olmuştur. Bu hayal kırıklığı kısa sürede yerini, Avrupa'daki bloklaşmanın artmasıyla, memleket üzerinde nüfus sahalarının oluşturulacağı, daha sonra da parçalanılarak yok olup gidileceği korkusuna bırakmıştır.<sup>195</sup> XIX. asrın sonlarına doğru devletlerarasında menfaatlerin uyuşmaması XX. asrın başlarında bir dünya savaşına dönüşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu, bu savaştan uzak ve tarafsız kalmayı başaramadığı gibi savaş başlar başlamaz kendini büyük bir felaketin içinde bulmuştur.<sup>196</sup> Aslında I. Dünya Savaşı Hristiyan Batı açısından Türklerin Rumeli'de fütuhata başladığı tarihten itibaren başlayan Şark Meselesi'nin çözülmesi için son adım mahiyetindedir.<sup>197</sup>

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının altında yatan ana sebep sömürge elde etme yarışında geciken bir Almanya'nın Asya'ya doğru yayılma isteğidir.<sup>198</sup> Sultan II. Abdülhamid dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan Alman sempatisi, İttihatçılar iktidara geldikten sonra da devam etmiştir.<sup>199</sup> Savaş, dönemin açıklanabilir birimlerini ve bu döneme şekil veren başrolleri büyük ölçüde değiştiren bir faktörler konjonktürünü sağlar.<sup>200</sup> Avusturya veliahdı

<sup>190</sup> Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s.160-161.

<sup>191</sup> Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 52.

<sup>192</sup> Halaçoğlu, "Balkan Savaşları (1912-1913)", s.542

<sup>193</sup> Ahmet Halaçoğlu, "Bulgar Mezâlimi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, Ankara 2002, s.562.

<sup>194</sup> Metin Ayışığı, "Dünden Bugüne Batı Trakya Meselesi", *Osmanlı*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 2, s. 505.

<sup>195</sup> Altay Cengizer, "Tüm Zamanlar İçin Kayırılan Elem: Eski Avrupa Sona Eerken İmparatorluk İçin Direnen Jön Türkler" *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, s. 33.

<sup>196</sup> Zekeriya Türkmen, "Cepheden Cepheye: Kafkas Cephesi'nin Dondurucu Soğuşundan Irak Çöllerine 5. Seferi Kuvvet'in (52. Mürettep Tümen) Serüveni", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s.323.

<sup>197</sup> Cezmi Eraslan, "I. Dünya Savaşı ve Türkiye", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, Ankara 2002, s. 608.

<sup>198</sup> Esat Aslan, "Ermeni Sorunu'nda Akılcı, Tarafsız ve Planlı Görüş Açıları", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.257.

<sup>199</sup> İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfusu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, s. 4.

<sup>200</sup> Isa Blumi, "İmam Olmak: I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hâkimiyeti Altındaki Yemen'de İmparatorluk ve İktidar Macerası", *Osmanlı*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C.2, s. 609.

Arşidük Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da milliyetçi bir Sırp tarafından öldürülmesinden sonra hızla artan devletlerarası gerginlik ortamında İttihatçılar, kendisine bir taraf bulmak için büyük devletler ile temasa geçti.<sup>201</sup> Kısa bir süre zarfında bu suikast dünya savaşına dönüşmüş<sup>202</sup> ve Avurturya-Macaristan<sup>203</sup> 28 Temmuz 1914'te Sırbistan'a savaş ilan etmiştir.<sup>204</sup> Müttefiki olan Almanya da boş durmamış ve Belçika'ya saldırmıştır, bu saldırı da İngiltere'yi harekete geçirmiş O da Almanya'ya savaş ilan etmiştir.<sup>205</sup> İlk birkaç ay savaş Avrupa ile sınırlı kalmıştır. Ekim ayında Osmanlı'nın savaşa dâhil olmasıyla savaş, Asya ve Afrika kıtalarına da sıçramış, 1917'de de Amerika savaşa dâhil olmuştur.<sup>206</sup>

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi aslında hemen gerçekleşmiş bir olay değildir.<sup>207</sup> İttihatçılar, Rusya ve İngiltere ile temasa geçmiş ancak olumsuz yanıt almış ve Almanya'ya biraz daha yaklaşmışlardır.<sup>208</sup> Almanların "Yardım ederseniz kazanacağız ve kazandıracağız" sözlerinin ardına takılan İttihatçılar, Osmanlı Devleti'ni hazırlıksız bir şekilde savaşa sürüklemişlerdir.<sup>209</sup> Kasım ayı içerisinde Rusya, İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.<sup>210</sup> Osmanlı Halifesi V. Mehmet Reşat 23 Kasım 1914 tarihinde Cihad-ı Ekber\* ilan etti.<sup>211</sup> Fakat bunun pek bir fayda sağladığı söylenemez. Zira Müslüman tebaa Osmanlı ile yollarını ayırma planları kurmuştur.<sup>212</sup> Neticede bir oldu-bitti ile kendisini savaşın ortasında bulan asırlara damgasını vurmuş olan Osmanlı İmparatorluğu "ne eceliyle ölmüştür, ne de cinayete kurban gitmiştir: söz konusu olan, etki altındaki bir intihardır."<sup>213</sup>

<sup>201</sup> Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s.164.

<sup>202</sup> Ömer Budak, " Osmanlı'nın Parçalanmasını Hazırlayan Açık ve Gizli Anlaşmalar ve İmzalanmayan Sevr," *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, C. 2, s. 669.

<sup>203</sup> Akşin, *Çağdaş Türkiye*, s.53

<sup>204</sup> Yılmazçelik, "Çöküş", s.592

<sup>205</sup> Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1915*, Alkım Yayınevi, 2009 İstanbul, s. 137

<sup>206</sup> Karal, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşları*, s. 354.

<sup>207</sup> Hakan Kırımlı, "Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği'nin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Faaiyetleri", *Osmanlı, Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, C. 2, s. 579.

<sup>208</sup> Eraslan, "I. Dünya Savaşı ve Türkiye", s.610-612.

<sup>209</sup> Sadık Sarısan, "I. Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Psikolojik Harp", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, Ankara 2002, s. 826.

<sup>210</sup> Musa Kasımov, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Azarbaycan Politikası", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, C. 2, s. 595.

\*Orta Asya'daki Ruslara ve Hindistan'daki İngilizlere karşı cihat bayrağı açıldı. Selami Kılıç, "I. Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış"i *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s. 139.

<sup>211</sup> Metin Hülagü, "I. Dünya Savaşı Sırasında Pan- İslamist Faaliyetler", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, C. 2, s. 555.

<sup>212</sup> Akşin, *Çağdaş Türkiye*, s.55. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s.419

<sup>213</sup> Jacques Thobie, "I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Gücü", *Türkler*, C. 13, Ankara 2002, s.654.

15 Aralık 1917'de Sovyet Rusya ile İttifak Devletleri arasında Brest- Litovsk Mütarekesi imzalanmış<sup>214</sup> ve Bulgaristan'ın da mütareke imzalamasından sonra zor durumda kalan Osmanlı Devleti adına Ahmet İzzet Paşa mütareke talebinde bulunmuştur.<sup>215</sup> Görüşmeler sonucunda 4 Ekim'de barış istenmiş<sup>216</sup> ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştır.<sup>217</sup> İttihat ve Terakki Cemiyetinin liderleri kaçıp devleti kaderiyle başbaşa bırakmıştır.<sup>218</sup>

Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanması, Osmanlı hükümetinin dış politikada olduğu kadar iç politikada da çöküntüye girmesine neden olmuştur.<sup>219</sup> İlerleyen süreçte Anadolu ve Rumeli'nin de işgale uğraması; adı geçen bölgelerde Mustafa Kemal'in liderliğinde bir varoluş savaşının başlamasına sebebiyet vermiştir.<sup>220</sup> Ağır maddeler içeren Mondros Mütarekesi'ni kabul etmeyen ve milli varlığı ile bir bütün olarak verdiği mücadele sonucunda bağımsızlığına kavuşan Türk milletinin bu zaferi düşman işgaline uğrayan halkların bağımsızlık savaşlarına örnek olmuştur.<sup>221</sup>

## 1.2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TAŞRA İDARESİ

600 yıldan fazla hüküm süren Osmanlı Devleti taşra idaresinde organizasyon ve teşkilatçılık konusunda başarılı bir yönetim sergilemiştir.<sup>222</sup> Osmanlı'nın idarî ve merkez teşkilatı İslam öncesi kurulan Türk devletleri ile İslam dininin kabul edilmesinden sonra kurulan Müslüman Türk devletlerin geleneklerini bir sentezi olmuştur.<sup>223</sup> Osmanlı Devleti'nin idari kısımları eyalet (beylerbeylik, vilayet), sancak (liva), kaza, nahiye, köy ve mezralardan oluşmaktadır.<sup>224</sup> Taşra yönetiminde; vilayet, livaya ve kaza idare meclislerini bir tür yerel

<sup>214</sup> Selami Kılıç, "Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk -Mart 1918- Yankıları Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, C.2, s. 622.

<sup>215</sup> *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, s.108-109.

<sup>216</sup> Akşin, *Çağdaş Türkiye*, s.69.

<sup>217</sup> Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s.119.

<sup>218</sup> Nizameddin Nazif Tepedenlioğlu, *İlan-ı Hürriyet ve Sultan II. Abdülhamit Han*, Yeni Mabaa, İstanbul 1960, s. 68.

<sup>219</sup> İbrahim İslam, "Mütareke Döneminde İttihatçı Takibatı," *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, C. 2, s. 676.

<sup>220</sup> Nizam Önen, Cenk Reyhan, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye'de Ülke Yönetimi Halkçılık Beyannamesi, Teşkilat-ı Esasiye ve Yasalaşamayan Kanun Tasarıları", *Amme İdare Dergisi* 42/4, Aralık 2009, s. 1-2.

<sup>221</sup> Eraslan, "I. Dünya Savaşı ve Türkiye", s. 637.

<sup>222</sup> Atilla Çetin, "Osmanlı Taşra Yönetiminde Valilik Yapan Bazı Önemli Aileler", *Osmanlı, C. 6, Teşkilat*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.145.

<sup>223</sup> Abdüllatif Armağan, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler", *Akademik Bakış*, C. 5, Sayı 9, Kış 2011, s. 140.

<sup>224</sup> Orhan Kılıç, "XVII. Yüzyılın ilk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlı, C. 6, Teşkilat*, Ankara 1999, s.89.

yönetim kurulu olarak adlandırmak mümkündür. Meclis'in yetkileri sınırlıdır, yani bir nevi danışma fonksiyonu olduğunu vurgulamak gerekir. Vilayet yönetiminin idari yapısında bu meclislerin dışında, bazı kurullarda da seçilmiş üyeler mevcuttur. Vilayetlerin ekserisinde Maarif, Nafia, Ziraat Komisyonları kurulmuştur. Bu oluşumlarda vilayetin meselelerinin çözülmesi genelde yerel temsilcilerin görevidir. Bu üyelerin dışında yargı mercilerinde, yani mahkemelerde de seçilerek gelen üyeler de mevcuttur.<sup>225</sup>

Osmanlı Devleti'nin geçmişte kurulan diğer Türk devletlerine göre daha kuvvetli bir merkezi otoriteye sahip olduğu söylenebilir. Ancak bunun dönem ve şartlara göre çok farklı bir tarihi seyir izlediği, bazen teorik çerçevenin tam zıttı bir oluşumun yani bir adem-i merkeziyet döneminin hüküm sürdüğü de olmuştur.<sup>226</sup> Savaşların uzun sürmesi, iç isyanların engellenemeyip devleti hayli zarara uğratması ve yönetimde istikrarın sağlanamaması gibi sebeplerden dolayı Osmanlı yönetimi 17. asırdan sonra gücünü giderek kaybetmeye ve merkeziyetçi özelliğini yitirmeye başlamıştı.<sup>227</sup> Osmanlı Devleti'nin taşrası önceki dönemlerden II. Meşrutiyet'e kalan mülki idari mirası doğrultusunda hükümlerinin bir kısmı uygulanan, bir kısmı uygulanmayan ya da işlerliğini yitirmiş veya uygulamaya dahi konulmamış yasal düzenlemeler ile yönetilmeye çalışılmıştı. Bir taraftan, mutlak monarşiye karşı seçim ve halkın katılımını arttırma gibi fikirlerin artması; diğer taraftan, imparatorluğun dağılmasına engel olma isteği, bu dönemin mülki idare yapısında oluşturulmaya çalışılan yapının şekillenmesi üzerinde etkili olmuşlardır. Meşrutiyetçi Osmanlı devlet adamları idari yapıyı hangi kurallar doğrultusunda düzenleyecekleri hususunda kararsızdılar. Bu kararsızlık terimlerin içeriği hususundaki meselede kendini belli etmiştir. Adem-i merkeziyet, tevsi-i mezuniyet, tefrik-i vezaif maddelerinin nasıl yorumlanacağı hususunda somut bir fikirleri yoktu.<sup>228</sup> Adem-i merkeziyet II. Meşrutiyet yönetiminin en önemli konularından birisi idi ve siyasi partilerinin taşra politikaları bu deyim etrafında şekillenmişti.<sup>229</sup> "Adem-i merkezileşme" deyimini farklı şekillerde yorumlanmış ve Osmanlı yönetiminin mutlak hâkimiyetinden hiç bir şey kaybetmeden, sadece ihtiyaç halinde yerel şahısların iştirakine uyum gösterebilecek kadar esnek olduğu savunulmuştur. Bu noktadan değerlendirildiğinde

---

<sup>225</sup> İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 70.

<sup>226</sup> Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı" *Osmanlı*, C. 6, Teşkilat, Ankara 1999, s. 111.

<sup>227</sup> Fatih Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2010, s. 9.

<sup>228</sup> Nizam Önen, Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 365.

<sup>229</sup> Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Partilerin Taşra Politikaları", *Amme İdare Dergisi*, C. 37, sayı 4, Aralık 2004, s. 57.

merkezi yönetimin esnek olması bir zayıflık değil güç, gerileme değil dayanıklılık kaynağı olarak yorumlanmıştır.<sup>230</sup>

İttihat ve Terakki Hükümeti'nin, Osmanlı'yı şartları ve memurları ile yeniden tasarlama ve dönüşümü sağlama iddiasıyla sosyal yapılanma ve örgütlenmesinin tamamını buna göre düzenlemesi, kutsal gayeler için yapılacak her girişimin meşru görülmesine yol açmış bu da resmi devlet örgütlenmesinin yanında ikinci bir gayr-ı resmi paramiliter örgütlenmenin doğmasına neden olmuştur. Bu durum bazı devlet görevlileri ile İttihat ve Terakki'nin seçkinleri arasında anlaşmazlıkların, gizli iktidar mücadelelerinin oluşmasına neden olmuş ve sonuçta problemlerin çözülmesi bir yana çözümsüzlüğü arttırmıştır.<sup>231</sup> Bu tarz reformların sosyal grupların direniş ve muhalefetine yol açması muhtemel bir durumdur.<sup>232</sup> İstanbul'da bulunan ulema ile Babıâli bürokrasisi merkezî hükümetin taşraya hâkim olmasını istemekteydiler.<sup>233</sup> Ancak merkezî hükümet kademe kademe hem İstanbul'da, hem de taşrada gücünü büyük ölçüde yitirmiştir.<sup>234</sup> Merkezi devletin siyasal ve ekonomik yönden kuvvetlenmesi için başkentin gücünün taşraya ulaşması ve taşradaki birimlerin güçlerinin sınırlanması icap etmekteydi.<sup>235</sup> Merkeziyetçilik yanlısı olsalar da İttihatçılar taşra idaresini biraz özgürleştirmek niyetindeydiler. Fakat bu devletin yüzyıllardır vazgeçilmez politikası olan merkeziyetçiliğe zarar verecek boyutta bir özgürlük değildir.<sup>236</sup> Bütün bu sebeplerden dolayı taşra idaresinde yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmaktaydı.<sup>237</sup>

Meşrutiyet 1908 yılında yeniden ilan edilince yönetim mevzusu da irdelenmiştir. Bu konuda düzenleme yapma görevi Şura-yı Devlet'te oluşturulan özel bir kurula verilmiştir.<sup>238</sup> Ülkenin mülki idaresi hakkında müzakereler yapılmış ve yeni idari düzenlemeleri uygulamak amacıyla teklif ve tasarılar görüşülmüştü.<sup>239</sup> Bu kurul, yeni dönemde ortaya çıkan hoşgörü ve

<sup>230</sup> Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, s. 690.

<sup>231</sup> Bünyamin Ayhan, *"Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi"*, (Editör Mustafa Bıyıklı), C. 1, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2010, s. 269.

<sup>232</sup> Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, (Çev Fatih Tanışır) Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 133.

<sup>233</sup> Özcan Mert, " II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkeziyetçilik Politikası", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1307.

<sup>234</sup> Nuri Çevikel, "Osmanlı'da Ayanlık ve Kıbrıs Eyaleti", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1285.

<sup>235</sup> Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 200

<sup>236</sup> Önen, Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, s.366.

<sup>237</sup> Fatih Sadık Torun, "Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 32, Kış 2012, s.88.

<sup>238</sup> Musa Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s.226.

<sup>239</sup> Mehmet Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 129

tartışma ortamının zemin hazırladığı yeni görüş ve fikirlerin de katkısıyla yeni bir yasa tasarısı oluşturmaya başlamıştır. İllerden alınan görüşler ve Kanun-ı Esasideki maddeler değerlendirilerek oluşturulan tasarı Şura-yı Devlette tartışıldıktan sonra Meclis-i Mebusan'a gönderilmiştir.<sup>240</sup> Bu doğrultuda yerel yönetim hususunda önemli değişiklikler yapılmıştır.<sup>241</sup> 1912 yılının Nisan ayında geçici bir kanun yayımlanarak yürürlüğe konulmuş ve çalışmalar bununla da sınırlı kalmamıştır. 1913'ün Mart ayında vilayetlere mali bakımdan kısmi seferberlik veren geçici bir kanun da yürürlüğe konuldu.<sup>242</sup>

Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra idaresinde, vilayet, liva ve kaza merkezlerinin birer yönetim kurulu olarak görmek mümkündür. Merkez idaresinin taşrada söz sahibi olduğunu, yerel temsilcilerin ise sadece danışma fonksiyonu olduğu belirtilmelidir.<sup>243</sup> Bu açıklamalardan sonra Osmanlı Devleti'nin taşra idaresinin temel birimlerini açıklanabilir.

### 1.2.1. Vilayet İdaresi

Osmanlı taşra idaresinde en büyük idari yapı önceleri eyalet ilerleyen süreçlerde vilayet olarak anılan birimdir. Tanzimat döneminden sonra devlet kademelerinde başlayan kültürel, içtimaî ve idarî değişikliklerden biri de Osmanlı Devleti'nin idarî-mülkî sisteminde yapılan düzenlemeler olmuştur. Fuat Paşa'nın çalışmaları neticesinde bir nizamname ile eyaletler ve sancaklar genişletilerek vilayetler oluşturulmuş ve sırasıyla *vilayet-sancak-kaza* ve *nahiye* gibi bir idarî taksimat tarzı oluşturularak bu usûl neredeyse devlet yıkılana kadar ufak çaplı değişiklikler yapılarak sürdürülmüştür.<sup>244</sup> Kendisine bağlı köylerle birlikte nahiyelerin birleşmesiyle kazalar, kazaların birleşmesinden sancaklar, sancakların birleşmesinden eyaletler ortaya çıkmıştır.<sup>245</sup> Daha önceki dönemlerde de tartışma konusu olan nahiye teşkilatı yeniden gündeme alınmış ve Fransa'daki komünlerin karşılığı olarak her köyün birer nahiye olması temel ilke olarak kabul edilmiştir.<sup>246</sup>

<sup>240</sup> Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", s.226.

<sup>241</sup> Yücel Özkaya, "XVII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1261.

<sup>242</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s. 129

<sup>243</sup> Selda Kaya Kılıç, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1995, s.132

<sup>244</sup> Cevdet Yılmaz, "Türkiye'de Tarihçiler ve Coğrafyacılar Tarafından Farklı Anlamalarda Kullanılan Bir Terim: Divan", *History Studies*, Volume 2/1 2010, s.277

<sup>245</sup> Şerife Gülpınar, *Osmanlı'da Tazimat Döneminde Merkeziyetçilik ve Bu Bağlamda Yapılan İdari Düzenlemeler*, ( Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman 2010, s.18.

<sup>246</sup> Önen, Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, s.360-361.

Eyalet, sancak beyinin yönetimindeki sancak veya liva olarak adlandırılan idari birimlerden müteşekkildir.<sup>247</sup> Vilâyet idaresi XIX. yüzyılda merkezîyetçilik esaslı düzenlenip yatay bir hiyerarşiye göre şekillendirilip idarî organlar teşekkül etmiştir. Önceki dönemlerde eyalet denilen idari yapının ismi vilâyet olarak değiştirilip, yönetimi valilere verilmiştir.<sup>248</sup> Eyaletlerin birleştirilerek il haline getirildikleri ve Fransız yönetim sistemi örnek alınarak güçlü bir il sistemine bir yönelme vardır.<sup>249</sup> Liva ve kazada da mülkî idareciler ve idarî yapılar tespit edilerek oluşturulmuştur.<sup>250</sup> Osmanlı eyalet sisteminin yerine vilayet idaresi getirilmiş ve idari birimlerle haberleşmenin kolay sağlanması ve işlerin yerinden kolayca çözülmesi için idari birimler birleştirilmiştir.<sup>251</sup> Osmanlı idare sistemi ve idarî taksimatı şekil olarak daha çok eyalet ve sancak temeli üzerine oturtulmuştur.<sup>252</sup> Tanzimat döneminden sonra I. Meşrutiyet döneminde de vilayet ile ilgili bazı düzenlemeler yapıldı. 1876 Kanun-ı Esasî'nin vilayetler ile ilgili hükümlerinde: Anayasa'nın "Vilayet" kısmının 108-112. maddeleri Vilayet yönetimi ile alakalıdır. Vilayet yönetimi, yetki genişliği ve görev ayrımı kaidesi ile şekillenmiştir. Vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde olan idare meclisleriyle yılda bir defa, vilayet merkezlerinde toplanan Umum Meclis üyelerinin seçimi özel bir kanunla genişletilerek düzenlenecektir. Belediye, İstanbul'da ve taşralarda seçim ile kurulacak Belediye Meclisleri ile idare olunacaktır.<sup>253</sup> İl yönetiminde komisyonların çalışmaları neticesinde meclise 1910'da yetki genişliği ve görev ayrımı ile şekillendirilen 108. maddenin yürürlüğe konmasıyla ilgili pürüzlerin giderilmesi öngörülmüştür. Bu bağlamda meclis tarafından özel komisyonlar oluşturulmuş ve bu komisyonların çalışmaları neticesinde meclise yasa tasarısı sunulmuştur. Bu yasa tasarısı meclisteki alt komisyonda iki yıl boyunca incelenmiş ve il yönetimi, il genel idaresi ve il özel idaresi şeklinde iki kısım olacak şekilde meclise sunulmuştur. Balkan Harbinin başlaması nedeniyle bu tasarı yasalaşmamış, savaş akabinde yeni kurulan hükümet tasarının her iki kısmında da bazı değişiklikler yapmış ve 13 Mart 1913 tarihinde geçici yasa biçiminde yürürlüğe konulmuştur. 1913 yasası ile il idaresinde merkezîcilik ve yerinden

<sup>247</sup> Halil İnalcık, "Eyalet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, Ankara 1995, s. 548.

<sup>248</sup> Mutullah Sungur, " XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1357.

<sup>249</sup> Recep Sanal, "Tarihi Gelişimi İçerisinde Türk Anayasalarında Genel Yönetimin Taşra Örgütüne İlişkin Düzenlemeler ve Yönetim Desenindeki Değişmeler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 6(22), 2014, s. 200, [www.dergiler.ankara.edu.tr](http://www.dergiler.ankara.edu.tr). (erişim 24.12.2016)

<sup>250</sup> Mutullah Sungur, " XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1357.

<sup>251</sup> Muammer Demirel " Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, Erzurum 2008, s. 253.

<sup>252</sup> Cabir Doğan, " XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2011, Sayı: 23, s. 34.

<sup>253</sup> Kılıç, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi*, s.174.

yönetim ilkeleri birleştirilmek istenmiştir. Bu hususta, genel yönetiminin taşra örgütlenmesinin yanına il özel yönetimi de eklenmiştir.<sup>254</sup>

### 1.2.2. 1913 İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kânûn-ı Muvakkatı

Balkan Savaşları akabinde kurulan yeni hükümet, tasarımı bazı kısımlarını değiştirip tekrar ele almış ve neticede ilin “genel” ve “özel” yönetimiyle ilgili maddeleri düzenleyen 13 Mart 1913 tarihli ve 120 sayılı “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kânun-ı Muvakkatı” uygulamaya konmuştur. Bu geçici kanun, İdare-i Umumiye-i Vilayet (İl Genel İdaresi) ve İdare-i Hususiye-i Vilayet (İl Özel İdaresi) olarak iki kısımdan müteşekkildir.<sup>255</sup> “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât” geçici kanunun ek maddeleriyle genel müfettişlerin görev ve yetkileri ile ilgili talimatname suretleri bütün Osmanlı elçilerine de gönderilmiştir.<sup>256</sup>

1913 yılında uygulamaya konan “İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı” II. Meşrutiyet devrinin en önemli idari reformudur. Bu kanuna göre; vilayet, hem devlet yönetiminin mülki idari kısımlarından biri, hem de tüzel kişiliği olan bir yönetimdir.<sup>257</sup>

Bu kanunun ilk kısmında il genel idaresine dair hususlar, 1864’te oluşturulan il idaresinin temel maddelerini korumuştur. Bu ilk kısım vilayetle alakalı genel maddeleri izah eden ve 1- 19. maddelerden müteşekkil ilk bölüm, mülki idare amirleri ile vilayet memurlarının görevlerini tanımlayan ve 20-60. maddeleri içeren ikinci bölüm, idare meclisi hakkındaki maddeleri muhteva eden üçüncü bölüm olmak üzere 3 başlık altında birleştirilmiştir. Kanun bir nevi 1864 Nizamnamesi’ndeki il idare kurulu, il genel meclisi ayrımını kurumsallaştırmakta ve ikili meclis şeklini korumaktadır.<sup>258</sup>

<sup>254</sup> Recep Sanal, "Tarihi Gelişimi İçerisinde Türk Anayasalarında Genel Yönetimin Taşra Örgütüne İlişkin Düzenlemeler ve Yönetim Desenindeki Değişmeler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 6(22), s. 178, 179, 2014, dergiler.ankara.edu.tr. (erişim 24.12.2016)

<sup>255</sup> Ahmet Apan, *Türkiye’de Mülki İdare: Tarihsel Gelişimi ve İşlevsel Dönüşümü*, Türk İdari Araştırmalar Vakfı, Ankara 2015, s.91.

<sup>256</sup> Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi’nin Siyasi Tarihçesi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001, s. 105.

<sup>257</sup> Cenk Reyhan, "Bir Belge Yerel Yönetim Metinleri (XX) 1913 Tarihli Vilâyât Genel İdaresi Geçici Kanunu", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 9, Sayı 1, Ocak 2000, s. 130.

<sup>258</sup> Ahmet Apan, *Türkiye’de Mülki İdare: Tarihsel Gelişimi ve İşlevsel Dönüşümü*, Türk İdari Araştırmalar Vakfı, s.91-92.

İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu ile valiler yetkileri arttırılmış, merkezde yapılan düzenlemelere yakın bürokratik reformlar yapılmıştır. Vilayet merkezindeki çalışanların görev tanımları maliye ve hukuk işleri detaylı bir şekilde yasada yer almıştır. İdari bölünmede değişiklik yapılmamıştır. İdari birimlerin vilayet-liva-kaza-nahiye ve köy olan bölünme şeklini korumuştur.<sup>259</sup>

1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat, iki ana kısımdan oluştuğunu daha önce belirtilmiştir. Birinci kısım İdare-i Umumiye-i Vilâyât olup il genel idaresini düzenlemektedir. İkinci kısım ise İdare-i Hususiye-i Vilâyât adıyla il özel idarelerini düzenlemektedir.<sup>260</sup> Kanunun giriş kısmında Kanun-ı Esasî'nin 108. maddesine göndermede bulunularak vilayetin idare yönetiminin tevsi-i mezuniyet(yetki genişliği) ve tefrik-i vezâif(görevler ayrılığı) ilkesine dayanmasının gerekliliği vurgulanmıştır.<sup>261</sup>

II. Meşrutiyet döneminde uygulamaya konulan ve dönem itibariyle oldukça kapsamlı olarak hazırlanan bu geçici kanunun vilayet yönetimi ile alakalı kısmı 1929 yılında çıkarılan 1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu, il özel idareleri ile alakalı kısmı ise 2005 yılında çıkarılan 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu'na kadar yürürlükte kalmıştır. İttihatçılar, Tanzimat'tan beri devam eden elitist anlayışın devamı olarak ve özellikle taşra idaresinde ve toprak örgütlenmesinde ihtiyaca binaen yenilikler yapılmakla İmparatorluğun dağılmasını engelleyebileceklerini düşünmüşlerdir. İttihatçılar amaçlarına ulaşamamaları da düşünceleri Osmanlı'dan sonra kurulan yeni Türk devleti üzerinde etkili olmuştur.<sup>262</sup>

#### 1.2.2.1. Birinci Kısım: İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât

İdari Taksimât ve Vilayet Memurları: İdari taksimatta eyaletlerin alt birimi olan sancakların kaza, nahiye ve köyler gibi belli coğrafi sınırı mevcuttur. Ancak Osmanlı eyaletinin günümüz Türkiye'sindeki bir ilden çok daha büyük olduğu görülür. Genellikle günümüzdeki bir vilayetin genişliği bir Osmanlı sancağına eşdeğerdir.<sup>263</sup> Vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler de köylere ayrılmıştır. Vilayet yönetiminin başı ve mercii vali, sancak yönetiminin başı ve sorumlusu mutasarrıf, kaza

<sup>259</sup> Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", s.226.

<sup>260</sup> Önen, Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, s.331.

<sup>261</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.130. Önen, Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, s.331.

<sup>262</sup> Ahmet Apan, *Türkiye'de Mülki İdare: Tarihsel Gelişimi ve İşlevsel Dönüşümü*, Türk İdari Araştırmalar Vakfı, Ankara 2015, s. 92-93.

<sup>263</sup> İlhan Şahin, " Sancak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, Ankara 2009, s. 98.

yönetiminin başı ve sorumlusu kaymakamdır. Vilayet merkezlerinde de bir merkez kaza oluşturulup atanacak kaymakam tarafından idare olunacaktır. Nahiye yönetiminin başı ve sorumlusu müdürdür. Bağımsız sancaklar da mevcuttur, bunlar vilayet hükmündedir.<sup>264</sup>

Sancak ve kaza merkezlerini değiştirmek, sınırlarını düzenlemek, kaza ve nahiyeleri ayırmak ve bağlamak, meclis-i umumi-i vilayetin kararı ve Dâhiliye Nezâreti'nin oluruyla ve padişahın emri üzerine gerçekleştirilir. Nahiyelerin sınırları, teşkilat yapısı ve bağlantıları ile alakalı düzenlemeler ise meclis-i umumi kararıyla vilayette yerine getirilir ve Dâhiliye Nezâreti'ne de bilgilendirme yapılır. Konar-göçer aşiret ve kabilelerin iskânı ve idaresi hakkında özel düzenlemeler yapılacaktır.<sup>265</sup>

Valinin ve Vilayet Memurlarının Görevleri: Vilayet sınırları içerisindeki devlet görevlileri şunlardır: Valiler, vali yardımcılar, mutasarrıf, vilayet mektupçuları ve kaymakamlardır. Bunların dışında vilayet merkezi reis ve memurlarının idaresi ile liva muhasebecisi ve tahrirat müdürleri, vilayet maarif müfettişleri, sultaniye mektepleri ile leyli (gece) idadi mektepleri ve leyli darülmualiminin müdür ve muallimleri mensup oldukları Nezâretler tarafından atanırlar. Bunlardan vali muavini, mektupçu, jandarma kumandanı, polis müdürü, nüfus müdürü, umur-ı ecnebiye müdürü, vilayet tercümanı ve liva tahrirat müdürleri için Dâhiliye Nezâreti tarafından öncelikle valinin rey ve mütalaası alınır.<sup>266</sup>

Vilayet merkezinde, naib, defterdar, mektupçu, jandarma alay komutanı, maarif, nafia, ziraat, defter-i hakani, polis, evkaf, nüfus ve sıhhiye müdürleri ve gerekli görülen yerlerde vali muavini, umur-ı ecnebiyye müdürü veya vilayet tercümanı olacaktır.<sup>267</sup>

Osmanlı taşra yönetimi yıllar içinde, sürekli bir değişim halinde olmuştur. Bu değişimin temelini, eyalet sistemi ve sistemin başındaki valilik kurumu teşkil etmiştir.<sup>268</sup> Vali 'bir şeye çok yakın olan; yetkili kişi, yönetici' anlamlarına gelir. Padişahlar tarafından başkentin haricindeki şehirleri / beldeleleri yönetmek için atanan memurlara vali, valilerin sorumluluğu altındaki yerlere vilâyet denir.<sup>269</sup> Vali, vilayette icra kuvvetinin en büyük memuru ve bütün Nezâretlerin vekili ve temsilcisi olup vilayetin genel idaresinden sorumludur. Vali, vilayet sınırları içinde kanun ve nizamları ilan ve tatbik edecek, devletin ve

<sup>264</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.130

<sup>265</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.130

<sup>266</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.130

<sup>267</sup> Önen, Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, s.332.

<sup>268</sup> Muammer Değirmendere, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Vali Atamaları (1839-1908 Hüdevendigar Vilayeti Örneği)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43. Sayı Ocak 2015, s.101.

<sup>269</sup> Ünal Kılıç, "Vali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, Ankara 2012, s. 492.

halkın haklarını muhafaza edecek ve Nezâretlerin emirlerini yerine getirecektir. Devletin tüm kanun ve nizamlarını ve bunlara dair Nezâretlerin emirlerini idari birimlere bildirecek, bu idareler de söz konusu konularda valiye danışarak bilgi alacak ve valinin yazılı emrine bağlı olacaklardır.<sup>270</sup> Vali olarak atanabilmek için ehliyet ve liyakat sahibi, kendisine güvenilen, adalet sahibi ve merhametli olmak, makam ve mevki elde etme hırsına kapılmamak valilik makamına atanacak kimselerde aranan öncelikli nitelikler arasında gösterilmiştir.<sup>271</sup> Valiler, bulundukları vilâyetin idare, maliye, eğitim, bayındırlık, güvenlik işleri ile görevli, ceza ve hukuk işlerini de yönetmekle sorumludurlar.<sup>272</sup>

22. maddede sıralanan valinin görevleri şöyle izah edilmektedir; Vilayet dâhilinde huzur ve asayişin sağlanması, kişi kurum ve kuruluşların hürriyet, eşitlik ve adalet esaslarına göre hak ve hukuklarının korunması, kişilerin haklarının korunması, her sınıftan insanın sosyal ve ekonomik ilerlemesini destekleyecek altyapının oluşması, mahkeme bağımsızlığının sağlanması ve adaletin süratle sağlanması, ticaret, ziraat ve sanayiinin gelişmesini sağlamak, halkın genel sağlığının korunması ve bazı bulaşıcı hastalıklara karşı önlemler alınması...<sup>273</sup>

Mutasarrıf ve Liva Memurlarının Görevleri: Osmanlı taşra idaresinde sancak veya livanın yöneticisine mutasarrıf denir.<sup>274</sup> Valilerin görevlerinin sancak yönetimine ait olan kısmında, sorumlulukları valinin sorumlulukları ile aynıdır. Mutasarrıflar validen alacakları emir ve talimatı yerine getirecekleri gibi, kanunların uygulanması, memurların görevlerini yapıp yapmadıklarını kontrol etme vazifeleri ile de sorumludur.<sup>275</sup> Sancakta icra kuvvetinin en büyük amiri olan mutasarrıf, sancağın genel idaresinden sorumludur. Livada kanun ve nizamların uygulanmasını sağlamakla görevlidir ve bunların kendisine tevdi ettiği görevleri yapmakla, devletin ve ahalinin haklarını muhafaza etmek ve valinin emirlerini yerine getirmekle mükelleftir. Olağanüstü durumlar dışında işleri yürütürken vilayeti haberdar etmek zorundadır. Sancaktaki tüm daire ve şubelerinin idaresi mutasarrıfın teftiş ve Nezâreti

<sup>270</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.133

<sup>271</sup> Kılıç, "Vali", s. 492.

<sup>272</sup> Mutullah Sungur, " XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1363.

<sup>273</sup> Önen, Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, s.333.

<sup>274</sup> Ali Fuat Öreç, " Mutasarrıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 31, Ankara 2006, s. 377. Mehmet Zeki Pakalın, "Mutasarrıf", *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2, Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, İstanbul 1983, s.586.

<sup>275</sup> Mutullah Sungur, " XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi", *Türkler*, c. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1366.

altındadır.<sup>276</sup> Padişahın onay vermesiyle atanan mutasarrıflar için her yıl tevcihat defterleri hazırlanır, ibka, azil ve yeni atama işlemleri gerçekleştirilir. Birden çok sancağı idare edecek olan mutasarrıflar yerlerine merkezî hükümetin onayıyla mütesellim gönderebilirdi.<sup>277</sup> İttihat Terakki iktidarında bunun yerine bazı sancakları doğrudan merkeze bağlayıp, mekânı daraltarak kontrolü arttırmak gibi uygulamalar da mevcuttur.<sup>278</sup>

Sancak merkezinde mutasarrıf dışındaki görevliler şunlardır, naib, muhasebeci, tahrirat kâtibi, jandarma tabur kumandanı, nafia mühendisi, ziraat memuru, evkaf ve defter-i hakani ve nüfus memurları ile polis komiseri.<sup>279</sup> Mutasarrıfın liderliğinde toplanan ve istişârî niteliği bulunan sancak idare meclisi mutasarrıfın gönderdiği konular hakkında mütalaa beyan ederdi. Meclisin tabii üyeleri mutasarrıf, nâib, muhasebeci, tahrirat müdürü, nâfia mühendisi, ziraat memuru, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhanî liderleriydi. Ayrıca dört yıl müddetle görev yapmak üzere seçilen dört üyesi daha vardı. Sancakta güvenliği jandarma ve polis sağlardı. Olağanüstü herhangi bir durumda mutasarrıf, güvenlik güçleri yetersiz olursa valiye bilgi vererek askerî kuvvete başvurabilirdi.<sup>280</sup>

Kaymakam ve Kaza Memurlarının Görevleri: Osmanlı Devleti'nin idari taksimatında sancakların alt birimleri kazalardır.<sup>281</sup> Günümüzdeki idarî yapılanmada ilçenin karşılığı olan kaza, Osmanlı döneminde kadının idare ettiği bölgeyi ifade eden bir terimdir.<sup>282</sup> Kaza, daha sonraları sancağın bir alt idari biriminin ismi olmuştur.<sup>283</sup> Kaza, merkezinde 3000 ile 20.000 arasında bir nüfusu olan şehir veya kasaba ile civardaki köylerden oluşan 40-60 km. çapında bir alanı kapsardı.<sup>284</sup>

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinde "birinin yerine geçen, yerini tutan, vekil, naip" anlamındaki kaim-makamdan gelen kelimeye Osmanlı merkez ve taşra teşkilâtında hem unvan hem terim olarak rastlanır.<sup>285</sup> Kazada icra kuvvetinin en yüksek mercii olan kaymakam, kazanın genel idaresini yürütmekle görevlidir. Kaymakam, kazada kanun ve

<sup>276</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.135

<sup>277</sup> Örenç, "Mutasarrıf", s. 377.

<sup>278</sup> Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s.81.

<sup>279</sup> Önen, Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, s.332.

<sup>280</sup> Örenç, "Mutasarrıf", s. 378.

<sup>281</sup> Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı*, c. 6, Teşkilat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 86.

<sup>282</sup> Tuncer Baykara, "Kaza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara 2002, s. 119.

<sup>283</sup> İbrahim Solak, *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, (Editör: Tufan Gündüz), 2. Baskı, Ankara 2013, s. 93-94.

<sup>284</sup> Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 8. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 48-49.

<sup>285</sup> Yücel Özkaya, "Kaymakam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara 2002, s. 84.

nizamları uygulamakla sorumlu ve bunların kendisine tevdi ettiği görevleri yapmakla, devletin ve halkın haklarını muhafaza etmek ve mutasarrıf ile valinin emirlerini yerine getirmekle sorumludur. Olağanüstü durumlar dışında kaza işleri ile ilgili gerekli bilgilendirmeyi sancağa yapmak zorundadır. Kazanın tüm daire ve şubelerinin idaresi kaymakamın teftişi ve Nezâreti altındadır. Kaymakam kazanın güvenliği ve emniyetinden de sorumludur. Adli güvenlik ile ilgili görevini ceza muhakemat usulü kanununa göre yerine getirir, önleyici güvenlikle alakalı görevini de mülkiye ve nahiye memurları ve polis ve jandarma heyetleri aracılığıyla uygular. Kazanın polis ve jandarma heyetleri, inzibata dair işlerde kaymakama bağlı ve onun emrini yerine getirmekle sorumludur. Kaymakam, mutasarrıfı haberdar ederek kazadaki askeri güçleri istihdam etmeye yetkilidir; kazadaki askeri kumandanlar, kaymakam tarafından bu konularda kendilerine verilecek olan tebligatı derhal ifa edeceklerdir.<sup>286</sup> Kaymakam dışında kaza merkezindeki devlet görevlileri naip, mal müdürü, tahrirat kâtibi, jandarma bölük kumandanı, evkaf, nüfus, tapu memurları ile polis komiseridir.<sup>287</sup>

Kaza yönetimi hususunda kaymakamla birlikte "Kaza İdare Meclisi" de sorumlu tutuluyor, sancaktaki memuriyetler bu düzeyde de vazifelendiriliyordu. Ayrıca vilayet merkezlerinde "Merkez Kazası" kurulması kararlaştırılmış ve buraya da kaymakam tayin edilmiştir.<sup>288</sup>

Kazaların alt birimi olan nahiye ise Osmanlılarda coğrafi ve idarî açıdan belirli bir bölgeyi veya birimi tanımlar.<sup>289</sup> Nahiyelerde bulunan devlet görevlileri müdür, nahiye kâtibi, zabıta memuru ve ihtiyaca binaen mal ve tapu memurları olacaktır.<sup>290</sup>

Meclis-i İdare Teşkilatı: Mahalli idareler, devletin hudutları içinde, irili ufaklı insan topluluklarının yani sancak, kaza vs. idari birimlerde ortak ve yerel ihtiyaçları karşılamak amacıyla belirli bir hukuk kaidesi düzeni içinde oluşturulmuş anayasal kuruluşlardır. Bu açıdan mahalli idareler hem hukuki hem de siyasi yönü olan kuruluşlardır.<sup>291</sup> Türkiye'nin demokrasi tarihi incelendiğinde, yerel demokrasi pratiklerinin, ulusal boyuttaki demokrasi

<sup>286</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.136

<sup>287</sup> Önen, Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, s.332.

<sup>288</sup> Çad ırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", s.226.

<sup>289</sup> İlhan Şahin, "Nahiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32, Ankara 2006, s. 306.

<sup>290</sup> Önen, Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, s.332.

<sup>291</sup> İlhan Yerlikaya, "Tanzimat'tan Önce Osmanlı Devleti'nde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı*, c. 6, Teşkilat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 130.

uygulamasından daha önce uygulandığı görülür.<sup>292</sup> Yerel yönetimler XIX. yüzyılda kurulmaya başlanmıştır.<sup>293</sup>

Vilayet merkezlerinde vali ya da vali yardımcısının başkanlığı altında naib, defterdar, mektupçu, maarif müdürü, nafia sermühendisi ile ziraat müdürü, müftü ve ruhani reisler ve seçilmiş üyelerden müteşekkil meclis-i idare bulunur. Sancaklarda mutasarrıfın başkanlığı altında naib, muhasebeci, tahrirat müdürü, nafia mühendisi, ziraat memuru olan yerlerde onlardan ve müftü ile ruhani reisler ve seçilmiş üyelerden oluşan meclis-i idare bulunur.<sup>294</sup>

Kazalarda kaymakamın başkanlığında naib, mal müdürü, tahrirat kâtibi, müftü ve ruhani reisler ve seçilmiş üyelerden oluşan idare meclisi bulunur.<sup>295</sup>

Vilayetlerdeki idare meclislerinin haricinde, yerli halkın temsilcilerinden oluşan menafi-i umumiye sandıklar, ziraat ve nafia komisyonları, yerel üyelerin de iştirak ettiği ticaret mahkemeleri, memleketin ekonomik hayatını düzenlemekte önemli rolü olan kurullardır.<sup>296</sup>

Vilayet idare meclislerinin vazifeleri karar ve danışma olarak iki ayrı başlık altında incelenebilir. Günümüzde il ve ilçe idare kurullarının vazifelerinden biri olan idari anlaşmazlıkları inceleme ve memurlara disiplin cezası verme yetkisine meclisler de sahipti. Meclis; maliyeye, bayındırlığa ve miri mallara ait mevzularda müzakere ve karar organıdır.<sup>297</sup> Vilayet idare meclisleri vilayet, memurların muhakemesine ve hükümete ait tüm müzayede (artırma) ve münakasayı (eksiltme), özel kanun ve nizamına uygun biçimde yerine getirmekle yükümlüdür. Ayrıca gerekli anlaşmanın şartlarını belirlemek; öşür ve rüsum gelirlerini kanuna uygun biçimde müzayede ve ihale etmek görevleri de mevcuttur. Emanette kalanları idare etmek; miri ormanlardan kereste kesme işini özel kanunlara uygun olarak müzayede etmek; hükümete ait tüm menkul ve gayrimenkul mallara bakmak; kabristan mahalli tahsis etmek, mahalli daireler tarafından gerekli görülen cetvelleri tetkik etmek ve kanunların kendisine

---

<sup>292</sup> Bilal Eryılmaz, "Türk Belediyeciliğinde Demokrasi Geleneği", *Türkler*, c. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1321.

<sup>293</sup> Emin Yolalıcı, "Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik", *Türkler*, c. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1336.

<sup>294</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.137-138.

<sup>295</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.137-138. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s.71

<sup>296</sup> İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde Yerel Yönetimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s.235.

<sup>297</sup> Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s.71.

verdiği diğer görevler hakkında karar almak durumundadır.<sup>298</sup> Vilayet idare meclislerinin ekserisi hadden fazla iş yüklenmişti.<sup>299</sup> Bu meclis, meclis-i umumi ile encümen-i vilayete ait işlere müdahale etmez; sancak ve kaza idare meclislerinin kararlarını ikinci derecede inceler. Meclis-i idare-i vilayet kararlarının tetkik mercii ise Şura-yı Devlet'tir. Vilayetin idare şubelerinde alınan kararlara karşı ilgililer tarafından yapılan itirazlar, meclis-i idare-i vilayet tarafından derinlemesine araştırılır, icab ederse Şura-yı Devlet'e başvurulur.<sup>300</sup> Vilayet idare meclisi; liva ve kaza merkezlerinde kurulması planlanan belediye daire ve meclislerinin kararlarını, çalışma ve giderlerini denetleyen organ olarak da görevlendirilmiştir.<sup>301</sup>

#### 1.2.2.2. İkinci Kısım: İdare-i Hususiye-i Vilâyât

Vilayet, menkul ve gayrimenkul mallara mutasarrıf ve bu kanunla belirlenen özel görevle yükümlü bir manevi şahsiyettir. Vilayetin hususi malları, koruma bakımından devletin genel malları olarak kabul edilir. Vilayetin özel işlerini ve menfaatinı korumak ve temsil eden idare araçları, vali ile meclis-i umumi-i vilayet ve encümen-i vilayettir. Vilayete ait tüm özel iş ve vazifelerde icra yetkisi valiye aittir. Vilayetin hususi memurlarının görevlerine dair muhakemeleri, devlet memurları hakkındaki usule tâbidir. Vilayete ait mahalli hizmetler şunlardır: Ülkede yapılan ve onarma görevi Nafia Nezâreti'ne ait olan genel yollar dışında vilayette sancak, kaza ve nahiyeleri birbirine bağlayan yol ve geçitleri yapmak ve inşa etmek; Vilayet gelirlerine göre göl ve bataklıkları ıslah ve nehirleri yönünü değiştirmeyecek biçimde sulama yapmak için gerekli görülen işleri icra etmek veya ihaleyle başkasına yaptırmak; Şehir ve kasabalarda belediyelere yararı olan ve şartları devletin kaidelerine uygun ve süresi kırk seneyi geçmemek üzere hayvan, buhar ve elektrikle işleyen tramvaylar inşa etmek üzere imtiyaz vermek, Elektrik veya hava gazıyla aydınlatma yapmak, içme su üretimi için imtiyaz vermek, vilayette otomobil, otobüs ve omnibüs işletmek ve çeşitli sanayi dallarına ait fabrikalar kurmak için ruhsat vermektir.<sup>302</sup>

Meclis-i Umumi-i Vilâyât: Bu meclisin üyeleri, kazalarda seçilir; bu noktada kazalar, her on iki bin beş yüz erkek nüfus için bir aza gönderebilirler. Yani on iki bin beş yüzden on sekiz bin yedi yüz elliye kadar bir aza, otuz bir bin iki yüz elliye kadar iki aza, otuz yedi bin

<sup>298</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.138, Önen, Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, s.334.

<sup>299</sup> Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s.72.

<sup>300</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.138

<sup>301</sup> Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s.72.

<sup>302</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.139

beş yüze kadar üç aza, elli bine kadar dört aza seçilebilir. Bu sayıların üzerinde nüfusu olan yerlerde ise aynı oranda aza sayısı arttırılacaktır. Erkek nüfusu on iki bin beş yüzden az kazalar da bir aza seçebilecektir. Vali, verilen süre içerisinde meclisin seçimini gerçekleştirmek zorundadır.<sup>303</sup> Meclis-i umumide tartışılacak mevzuları vali önceden belirlerdi. Üyelerin de konuşulmasını istedikleri konuları tavsiye etme yetkileri mevcuttur. Fakat bu tavsiyeye meclisin çoğunluğunun katılması gerekir.<sup>304</sup> 1913'te çıkarılan Vilayet Kanunu ile bu meclislere il özel idaresi statüsü verilerek; kuruluş görev ve yetki bakımından daha geniş olanaklar sağlanmak istendi.<sup>305</sup>

Encümen-i Vilâyât: Encümen, genel meclis tarafından ve kendi üyeleri arasından yıllık toplantılar sonunda seçilecek dört kişiden oluşur. Genel meclis üyelerinin sayısı sekizden az olan yerlerdeki encümen, genel meclisin tasdiğiyle iki kişiden oluşabilir. Meclis-i umumi tarafından encümen için gerekli aza sayısının iki katı aday belirlenir. Bu adaylardan en çok oy alan yarısı, encümen azalığına atanır. Oyların eşit olması durumunda kurayla ayırım yapılır ve bunların diğer yarısına aza mülazımı unvanı verilir; meclis-i umuminin toplanmadığı zamanda boş kalan encümen azalığına mülazımlardan çoğunluğu kazanan kişi katılır; toplandığı zamanda boş kalan azalığa ise meclis-i umumi tarafından diğeri seçilir.<sup>306</sup>

İttihat Terakki Cemiyeti Osmanlı Devleti'ni kötü gidişattan kurtarmak ve azınlık tebaanın talep ettiği özgürlükleri sunmak adına meşruti rejimin yeniden yürürlüğe girmesini sağladı. Ancak imparatorluğun dağılmasına engel olmak adına yapılan girişimler başarısızlıkla sonuçlandı. Dış dünyadaki bloklaşmanın farkında olmadan bir takım iyi niyetli çalışmalarda bulunmuşlarsa da ne büyük devletler nezdinde ne de ülkedeki muhalafet kesiminde mutlak bir memnuniyet sağlayamamışlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, hükümet merkezinde yönetimi tam olarak ellerine geçiremediklerinden olsa gerek dini hükümlerin ihmal edildiğini iddia eden muhalif bir grubun isyanıyla yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Ancak Makedonya'dan gelen ordu tarafından rejim kurtarılmış ve varlığını sağlamlaştırmak adına rejime karşı olmakla suçlanan Sultan II. Abdülhamid'in saltanatına son verilmiştir. Ancak bu defa dışarıdan bir tehdit ve tehlike belirmiştir. Devlet Sömürgesizliğin verdiği acıyla kıvranan İtalya, Osmanlı'nın Afrika'daki son toprak parçasına saldırıda bulunmuştur. Vatansever subayların direnişi ile karşılaşan İtalya uluslararası bütün kanalları ve Osmanlı'nın içinde bulunduğu zor durumu kullanarak, çıkarlarına uygun bir anlaşma

<sup>303</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.143

<sup>304</sup> Önen, Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, s.336.

<sup>305</sup> Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s.91.

<sup>306</sup> Güneş, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, s.147

imzalatmayı başarmıştır. Hâlihazırda kaynamakta olan Balkanlar, devletin içerisinde bulunduğu müşkülü idrak edip kendi çıkarlarına göre yorumlamakta gecikmediler. Büyük devletlerin de kışkırtmalarıyla, asırlardır Osmanlı himayesinde yaşayan birkaç küçük devletçiğin Osmanlı'yı mağlup etmesi, devletin uluslararası arenadan iyice tecrit edilmesine sebep olmuştur. İttihatçılar yakında çıkması muhtemel savaşta yalnız kalmanın yok olmak anlamına geldiğinin farkında olup, müttefik bulmanın yollarını aradılar. Ancak Almanya dışında hiçbir devlet, Osmanlı'yı yanında görmek istemedi, zira büyük devletler Osmanlı topraklarını kendi aralarında çoktan paylaşmışlardı. Almanya ile müttefik olarak girilen savaş Osmanlı için şüphesiz bir felaketti. Yurdun dört bir yanını işgalci devletler sarınca bu durumu kabullenemeyen Türk halkı Mustafa Kemal ve arkadaşlarının mücadele fikri etrafında örgütlenip bir ölüm kalım mücadelesine girişti. Mücadelenin sonucunda özgür Türkiye Cumhuriyeti Devletini kurmaya muvaffak oldular.

Osmanlı Devleti'nin taşra idaresi kendisinden daha önce kurulan İslam öncesi Türk devletleri ve İslamiyet'in kabulünden sonra kurulan Türk devletleriyle ortak özellikler taşımaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nde merkezi otoritenin biraz daha kuvvetli olduğunu belirtmek gerekir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin girişimleriyle meşruti yönetim 1908'de yeniden uygulamaya konunca, taşra idaresinde de yenilikler yapılmıştır. Bu bağlamda en mühim yenilik şüphesiz 1913 İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanunu Muvakkatı'dır. Bu kanunla eyalet, sancak, kaza, nahiye, köy gibi temel idari birimler varlığını korumuştur. İl genel idaresinin yanında il özel idaresi de aktifleştirilmiştir. Aslında amaçlanan merkezîyetçiliğe hâlel getirmeden sadece ihtiyaç halinde seçimle gelen yerel şahısları yönetime dâhil etmektir. Devleti dağılmaktan kurtarmak adına yapılan reformlardan olan bu kanun, işlerliğini, Cumhuriyet ilan edildikten sonra da uzun yıllar korumuştur.

## İKİNCİ BÖLÜM

### II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE BAYEZİD SANCAĞI (İdari, Sosyal ve Ekonomik Durum 1908-1918)

#### 2.1. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İDARECİLERİ

Bayezid Sancağı, Osmanlı Devleti için ehemmiyetini her daim koruyan mümtaz sancaklardan biridir. Gerek İran ve Rus sınırının kesiştiği noktada bulunması gerekse Ermeni faaliyetlerinin yoğunlukta olduğu bir sancak olması hasebiyle mutasarrıf atama işleri hassasiyetle takip edilmekteydi. Bu bağlamda söz konusu olan dönemde Kürt beylerinden birinin mutasarrıflığa tayininin mevki ve maslahata uygun olmadığı veya atanacak kişinin Erzurumlu olmasının da mahzurlu olacağı düşünülmüş<sup>307</sup>, asker kökenli<sup>308</sup> askeri birimlere hükmü geçecek kudretli, Liva veya Ferik rütbesinde bir kumandanın mutasarrıf olarak atanmasının daha uygun olacağı ileri sürülmüştür.<sup>309</sup> Nitekim resmi evraklarda sık sık "...Bayezid Sancağı, kesb etmiş olduğu nezaket ve ehemmiyete mebni mutasarrıflığına erbab-ı liyakat ve iktidardan birinin tayini ..." <sup>310</sup> şeklinde bu durum vurgulanmıştır. Yukarıda zikredilen problemlerin dışında konar-göçer aşiretlerin yol açtığı problemlerin de muhatabı olan mutasarrıfların bölgede uzun süre kalmak istemediği anlaşılmaktadır. Hastalığını ileri sürünler<sup>311</sup> olduğu gibi havasıyla suyuyla imtizaç edemediğini beyan edip sıcak memleketlere tayinini isteyenler de olmuştur.<sup>312</sup> Bunların dışında harici sebeplerden ötürü, örneğin Rus İmparatorunun doğum günü kutlamaları çerçevesindeki protokolleri uygulamadığı gerekçesiyle Bayezid Rus konsolosu tarafından Rus elçiliğine şikâyet edilen mutasarrıfın azledilmesi<sup>313</sup> veya İran Sefareti tarafından diplomatik krize sebep olan mutasarrıfın el çektilmesini istenmesi gibi dış müdahaleler de söz konusudur.<sup>314</sup> Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesiyle mutasarrıfların değiştirilmesine sebebiyet veren mevzulardan biri de yeni rejime muhalif olup olmaması durumu olmuştur. Neticede sık sık mutasarrıf değişikliğine uğrayan

---

<sup>307</sup> BOA, İ. DH. 1197/93654.

<sup>308</sup> BOA, Y.EE. 133/15.

<sup>309</sup> BOA, BEO. 1087/81493.

<sup>310</sup> BOA, İ.MMS, 62/2913.

<sup>311</sup> BOA, BEO. 1351/101286.

<sup>312</sup> BOA, BEO. 1326/99435.

<sup>313</sup> BOA, DH. TMIK. M. 136/62, BOA, İ.HUS. 101/30.

<sup>314</sup> BOA, BEO. 2730/204696.

Bayezid Sancağı için bu durumun pek çok problemi beraberinde getirmesi kaçınılmaz olmuştur.

Meşrutiyet dönemi hemen öncesi mutasarrıflarıyla ilgili olarak ele alınacak ilk isim 1905 yılının Eylül ayında Bayezid Sancağı Mutasarrıflığına atanan aynı zamanda Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa'nın birâderi olan Ahmed Paşa'dır.<sup>315</sup> 1907 yılında Ahmed Paşa'ya terfian Rumeli Beylerbeyliği payesi verilmiştir.<sup>316</sup> Muhtemelen Ahmed Paşa II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Bayezid Sancağı'ndaki görevine devam etmiştir.<sup>317</sup>

Meşrutiyet'in 24 Temmuz 1908'de ilan edilmesinden sonra yeni idari sistemin kadrolarda bir takım değişikliklere gittiğini gözlemlemek mümkündür.<sup>318</sup> İttihat ve Terakkinin Vilâyât-ı Şarkiyeye bakışı ve buraları kazanma noktasında gösterdiği çabalar, devlet bürokrasisinde bir takım reformları gerekli kılmaktaydı. Zira yapılacak işlerin olabirliği buna bağlıydı. Bu çerçevede bölgeye gerçek anlamıyla nüfuz edebilmek ve gelecek adına halkın güvenliği, sosyal barışın tesisi ve oluşturulması planlanan bu ortamın yaşatılmasında aynı oranda yetenekli, azimli, halkla iç içe olabilecek yöneticilerin seçilmesine özen gösterilmesi gerekmektedir.<sup>319</sup>

Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinin ardından meşruti rejimin beraberinde demokratik anlayışa uygun olarak ülke genelinde milletvekilli seçimleri yapılmıştır. 1908 Meclis-i Mebusan'da yer alan Bayezid mebusları, Erzurum vilayeti içerisinde seçimlere katılmaya devam etmiş daha sonra Bayezid tek başına bir seçim bölgesi haline getirilmiştir. Bu meclisin üç toplantı yılı incelendiğinde, birinci ve ikinci dönemde tek milletvekili olarak Süleyman Sudi Efendi Bayezid Sancağı'nı temsil etmiştir.<sup>320</sup> Meclis-i Umumi'nin zabıt cerideleri incelendiğinde 1909 yılında Hareket Ordusu'nun İstanbul'da örfi idarenin kabulü esnasında Süleyman Sudi'nin "Müddet tayin ve tahdidi icap etmeyip Hareket Ordusu Kumandanlığının talebi üzerine memleketin iade-i asayişine değin muvakkaten idare-i örfiyenin tasdikini talep eylerim." şeklinde bir beyanatı mevcuttur.<sup>321</sup> Üçüncü dönemde ise

<sup>315</sup> BOA, BEO. 2671/200368.

<sup>316</sup> BOA, DH. MKT. 1154/10 H. 1325 S (Mart/Nisan 1907).

<sup>317</sup> Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s. 217.

<sup>318</sup> Faruk Kaya, Yakup Karataş, İbrahim Özgül, " Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakilise Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* Cilt: 7 Sayı: 29, s.564.

<sup>319</sup> Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s. 59-60.

<sup>320</sup> M. Salih Mercan, " Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Ağrı Milletvekilleri", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, s. 417.

<sup>321</sup> *Meclis-i Umumi Zabıt Ceridesi*, C. 1, TBMM Kütüphanesi, s. 32.

Şefik Baydar Bey'in Bayezid'i temsil ettiği görülmüştür. Şefik Bey son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında da Bayezid'i temsil edecektir.<sup>322</sup> Aslında Bayezid Sancağı mebusluğunu oy çokluğuyla kazanan Abdülkadir Ağazadelerden Süleyman Efendi hakkındaki birtakım kötü söylemler nedeniyle mahalli teftiş heyetince mebusluğu reddedilmiştir\*. Ancak kendisi teftiş heyetinin bu kararı vermede yetkili olmadığını iddia ederek Meclis-i Mebusan'a başvurmuştur.<sup>323</sup> Netice itibariyle 16 Ocak 1909 mebusluğa seçilen Sudi Efendi'nin 14 Haziran 1909'da Meclis-i Mebusanca mebusluğu tasdik kılınmıştır<sup>324</sup> ve II. Meşrutiyet döneminin I. devresinde (17 Aralık 1908-18 Ocak 1912) Erzurum Vilayeti'nden Bayezid Sancağını temsilen Süleyman Sudi Efendi yer almıştır. II. Meşrutiyet'in II. devresinde (18 Nisan 1912-5 Ağustos 1912) Bayezid Sancağını yine Süleyman Sudi temsil etmiştir. III. devrede (27 Mayıs 1914-21 Aralık 1918) Şefik Bey (Baydar) sancağı temsilen mecliste yer almıştır.<sup>325</sup>

Bayezid Sancağı'na Eylül 1908'de Yafa eski kaymakamı Mehmed Rıza Bey tayin edilmiştir.<sup>326</sup> Mutasarrıf olarak kendisine aylık ödenen ücret 6.750 kuruştur.<sup>327</sup> Ancak Mehmet Bey'in mutasarrıflık görevi çok uzun sürmemiştir. Merkeze kendisiyle ilgili çok sayıda şikâyet dilekçesi ulaşmıştır. Dâhiliye Nezâreti'ne ulaşan şikâyet dilekçelerinden anlaşıldığına göre sancak merkezinde bir kutuplaşmanın söz konusu olduğu ve mutasarrıfın da bizzat bu kutuplaşmada taraf olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine Erzurum Valiliği tarafından görevlendirilen bir müddei-i umumî tahkikat yapması için Bayezid Sancağı'na gitmek üzere görevlendirilmiştir.<sup>328</sup> Ancak müddei-i umumînin görev yerine intikal etmediği sonraki yazışmalardan anlaşılmaktadır.<sup>329</sup> Mehmed Rıza Bey'in mutasarrıflığı döneminde Bayezid Sancağı'nı değerlendiren Harbiye Nazırı on üç maddeyi ihtiva eden bir rapor kaleme almış ve

<sup>322</sup> M. Salih Mercan, " Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Ağrı Milletvekilleri", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, s. 417.

\* Kanun-ı Esasî'nin 68. maddesinde kimlerin mebus seçilemeyeceği yazılmıştır. Buna göre; Osmanlı vatandaşı olmayanlar, yabancı devlet imtiyazına sahip olanlar, Türkçe bilmeyenler, 4 30 yaşını bitirmemiş olanlar, seçim esnasında bir kimsenin hizmetinde bulunanlar, iflas ile mahkûm olup itibarları iade edilmemiş olanlar. Ayrıca kötü ahlak ile tanınanlar, suçuna karar verilmiş olup bu karar kaldırılmamış olanlar, medeni haklardan mahrum olanlar, yabancı devlet vatandaşlığı iddiasında bulunanlar mebus olamayacaklardır. Kenan Olgun, "1908 Meclis-i Mebûsân Seçimleri ve Mebusların Meclisteki Temsili", *Belgeler ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebusan (1877-1920)* (Hazırlayan T. Cengiz Göncü), TBMM Basımevi, İstanbul 2010, s. 34.

<sup>323</sup> BOA, BEO.3468/260061. H. 1326 Z. (Aralık/Ocak 1908/1909).

<sup>324</sup> Yakup Karataş, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bayezidli Devlet Memurları", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C. 4, Sayı 1, 2018 / 1-24, s. 14

<sup>325</sup> Esin Dayı, "Geçmişten Günümüze Doğu Bayezit Bölgesinde Siyasi Gelişmeler", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, s.144.

<sup>326</sup> BOA, BEO. 3396/254690 H. 1326 Ş (Eylül 1908).

<sup>327</sup> BOA, DH. MKT. 2617/92.

<sup>328</sup> BOA, DH. MKT. 2734/72.

<sup>329</sup> BOA, DH. MKT. 2781/48.

şer kaynaklarının ilgi odağı olan sancakla ilgili derhal gerekli düzenlemelerin yapılmasını istemiştir.<sup>330</sup>

1908 yılında Erzurum'dan merkeze gönderilen bir şifrede Bayezid Sancağı'nın Karakilise, Diyadin ve Tutak Kazaları Kaymakamlıklarının üçüncü sınıftan mağdur oldukları için birinci sınıfa tahvil edilmişse de, üç kazanın cesameti sebebiyle varidatı da yeterli olmadığından, kaymakamlar vazife yapmayarak istifa ettikleri için vekâletle idare edildiğinden, ikinci sınıfa tahvili ile maaşlardan yapılacak tasarrufla mektubi muavini maaşının karşılanması istenmiştir.<sup>331</sup> 1909 yılının ilk yarısında ise Bayezid Sancağı'nın Erzurum vilayetinden ayrılarak buraya müstakil mutasarrıflık statüsü tanınması istenmiştir. Buna gerekçe olarak da Erzurum Vilayetine merkezi hazineden gelen tazminattan Bayezid'in hissedar edilmemesi ve yolların yapılmamış olması gibi iddialar öne sürülmüştür. Ancak Erzurum Valliği'nin Dâhiliye Nezâretî'ne gelen mütalaasında bu ayrılma işleminin uygun olmayacağı kaleme alınmıştır. Ezurum Valisi, öne sürülen iddiaların hiçbirinin Bayezid'in Erzurum'dan ayrılmasına sebep teşkil etmeyeceğini vurgulamıştır.<sup>332</sup>

Mehmed Bey'in mutasarrıflığı döneminde sancak yönetiminde bir kaos yaşandığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki; Bayezid Sancağı mutasarrıfı, naibi ve diğer memurlarının aralarında bir anlaşmazlık bulunduğu için birbirlerini şikâyet etmeleri durumu söz konusudur.<sup>333</sup> Tahkikat için Erzurum Vilayeti Merkez Bidayet Mahkemesi müdde-i umumi muavini görevlendirilmiştir.<sup>334</sup> Bayezid Sancağı'nda yaşanan dâhili problemler sebebiyle memurların burada uzun süre kalmak istemediklerine anlaşılmaktadır. Bu bağlamda kutuplaşmanın muhatabında kalan nüfus memuru Hamdi Efendi'nin Erzincan Sancağı'na tayin istediği tespit edilmiştir.<sup>335</sup> 5 Mayıs 1909 tarihinde ise Bayezid'in Bargan Köyü'nden Meclis-i Mebusan'a gönderilen bir arzuhalde mutasarrıfın kötü halleri ve sonuçları sıralanmakla adalet talebinde bulunulmuş.<sup>336</sup> Sancak içinde yaşanan sıkıntıların bir sonucu olarak halkın şikâyetlerinin artması neticesinde Rıza Bey'in Bayezid'de daha fazla kalmasına lüzum görülmemiş olacak ki hadiseler sıcaklığını korurken<sup>337</sup> Bayezid Mutasarrıfı Rıza Bey'in başka livaya nakledilmesine karar verilmiştir.<sup>338</sup> 13 Mayıs 1909 tarihli bir İrâde ile kendisi Hınıs\* Mutasarrıflığına, Hınıs

<sup>330</sup> BOA, DH. MKT. 2800/79.

<sup>331</sup> BOA, DH. ŞFR. 398/1 R. 1324 Ni (Nisan/Mayıs 1908).

<sup>332</sup> Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri*, s. 222.

<sup>333</sup> BOA, DH. MKT. 2781/48. H. 1327 Ra ( Mart/Nisan 1909).

<sup>334</sup> BOA, DH. MKT. 2751/40. H. 1327 S (Şubat/Mart 1909).

<sup>335</sup> BOA, DH. MKT. 2717/6. H.1327 M (Ocak/Şubat 1909).

<sup>336</sup> BOA, DH. MKT.2825/87.

<sup>337</sup> Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s.227

<sup>338</sup> BOA, DH. MUİ. 132/38 H. 1327 L (Ekim/Kasım 1909).

Mutasarrıfı Ulvi Bey de Bayezid Mutasarrıflığına tayin edilmiştir.<sup>339</sup> 1912 Devlet Salnamesine göre Ali Ulvi Bey'in Saniye rütbesinde (2. sınıf) olduğu ve Bayezid'in de 1. sınıf bir mutasarrıflık olduğu tespit edilmiştir. Yine bu dönemde sancak merkezinde görevli memurların listesi şöyledir; Naib ve Bidayet Mahkemesi Hukuk Reisi Hasan Fehmi Efendi, Muhasebeci Mahmud Nazmi Efendi, Tahrirat Müdürü Nuri Bey, Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi Hasan Bey, Müddei-i Umumi Muavini Hulusi Efendi, Defter-i Hakanî Memuru Şakir Efendi, Posta ve Telgraf Müdürü Halid Efendi, Ziraatbank Memuru İbrahim Hakkı Efendi, Mekatib-i İbtidaiyye Müfettişi Halid Efendi, Sıhhiyye Baytarı İsmail Hakkı Efendi.<sup>340</sup>

Merkeze olan uzaklığından dolayı Bayezid Sancağı'nda bürokratik mekanizmanın bazen çok iyi işlemediğine tespit edilmiştir. Bölgeye memur olarak atananların görev yerlerine ya gitmediği ya da gittikten kısa bir süre sonra başka bir yere tayin istendiği bir sancak olması hasebiyle özellikle görevlerini iyi bir şekilde yerine getiren memurların ödüllendirilmesi hususunda hassas davranılmıştır. Asayiş konusunda Bayezid Sancağı Polis Komiseri Abdullah Efendi 1908'de görevindeki iyi hizmetleri ve gayretleri nedeniyle taltif edilmiştir.<sup>341</sup> Yine aynı şekilde Bayezid Sancağı İdare Meclisi Başkâtibi Abdülkerim Efendi iyi hizmetlerine binaen üçüncü rütbe ile taltif edilmiştir.<sup>342</sup> Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı patlak verdikten sonra da zor durumda kalan memurlara ulaşp onlara yardım etmiştir. 1915'te Bayezid tahrirat müdürlüğünden ayrılan Nuri Efendi'nin perişan durumda olduğu tespit edilmiş ve örtülü ödenekten yol parasının karşılanarak İstanbul'a sevk edilmesi istenmiştir.<sup>343</sup>

Ali Ulvi Bey 1912-1913 yıllarında da Bayezid Mutasarrıflığı görevine devam etmiştir.<sup>344</sup> Mutasarrıflık yıllarında, Bayezid Sancağı'nın klasik problemleri olan İran'dan gelen eşkıyaların neden olduğu yağmalama faaliyetleri<sup>345</sup> ve aşiret reislerinin çıkardığı hadiselerle uğraşmıştır. Aşiret Alayları bölümünde detaylı olarak incelenen Hayderan\* Aşiret Reisi Hüseyin Paşa'nın İran'a kaçma olayı da bu dönemde gerçekleşmiş bir vakadır. Ali Ulvi Bey 12 Kasım 1911'de geçici bir görevlendirme ile Bitlis vali vekilliğinde bulunmuştur.

<sup>339</sup> Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s.227.

\* Hınıs XIX. yüzyılın sonlarında Bingöl Dağı ve Tekman nahiyelerini de içine alarak; güneyden Bitlis vilayeti, doğudan Bayezid Sancağı, kuzeyden Pasin, batıdan da Tercan ve Kiğı kazaları ile çevriliydi. Yakup Karataş, Mehmet Kerem Karasu, "XX. Yüzyıl Başlarında Hınıs Sancağı'nın İdari Statüsü", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 54, Erzurum 2015, s. 675.

<sup>340</sup> *Salname-i Devlet-i Osmaniye* 1328/1912, s. 526.

<sup>341</sup> BOA, DH. MKT. 1237/91. H. 1326 S (Mart/Nisan 1908).

<sup>342</sup> BOA, DH. MKT. 1246/31. H. 1326 Ra (Nisan/Mayıs 1908).

<sup>343</sup> BOA, DH. ŞFR. 49/259 H. 1333 Ra (Ocak/Şubat 1915).

<sup>344</sup> *Salname-i Devlet-i Osmaniye*, 1328/1912-13, s. 526.

<sup>345</sup> BOA, DH. MKT. 2846/89.

\* Muş'tan İran'daki Urmiye'ye kadar yayılan ve 20.000 civarında aileden oluşan Hayderan aşireti en büyük Kürt aşiretiydi. Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 242.

Yokluğunda yerine vekâleten Karakilise Kaymakamı veya liva memurlarından birinin bakması istenmiştir.<sup>346</sup> Ulvi Beyin Bitlis'teki görevlendirilmesi Şubat ayında bittiği ve kendisinin Bayezid'deki görevine döndüğü anlaşılmaktadır.<sup>347</sup> Uzun sayılabilecek bir dönem mutasarrıflık görevinde bulunan Ali Ulvi Bey 1914'te Kerbela Mutasarrıflığı'na atanmıştır.<sup>348</sup>

Bayezid Sancağı Mutasarrıflığına Kasım 1913'te Necid Sancağı(Orta Arabistan'da bir bölge) mutasarrıfı Nedim Bey atanmıştır.<sup>349</sup> Bayezid Mutasarrıflığına atanan Nedim Efendi'nin Necid'de zaaf gösterdiği gerekçesiyle hakkında soruşturma açılmıştır. Ancak Bayezid'in uzun müddet mutasarrıfsız kalamayacağı göz önüne alınarak tahkikatın çabuklaştırılması istenmiştir.<sup>350</sup> Zira Nedim Efendi tahkikat sonuçlanana kadar alıkonulmuş vaziyettedir.<sup>351</sup> Nihayetinde Nedim Bey 1914 yılında azledilmiştir.<sup>352</sup>

I. Dünya Savaşı'ndan kaynaklanan olağanüstü şartlar nedeniyle 1914-1918 yılları arasında atanan mutasarrıfların Bayezid'deki görev sürelerinin oldukça kısa olduğu gözlemlenmiştir. Uzun denebilecek bir süre liva kadısı tarafından ifa olunmakta olup Bayezid Mutasarrıflığı vekâletine Nisan/Mayıs 1914'te eski merkez kaymakamı Vasıf Bey tayin edilmiştir.<sup>353</sup> Erzurum Valisi Hamid Bey'in Dâhiliye Nezâreti'ne çektiği bir şifrede Bayezid Mutasarrıfı'nın ihaneti yüzünden 2.000 Rus'a karşı 5.000 kişilik bir kuvvet mevcut olduğu halde kaçarak perişan bir halde firar ettikleri ifade edilmiştir. Daha sonra yetişen aşiret kuvvetleri tarafından Moskoflar püskürtülmüş ise de harp sahasında böyle bir memurun varlığı tehlikeli olacağından Bayezid'e vatanperver bir mutasarrıfın tayinini temenni etmiştir.<sup>354</sup> Bunun üzerine Kasım 1914'te Otuz Üçüncü Van Fırkası Kumandanı olup emekliye ayrılan İbrahim Bey Bayezid Mutasarrıflığına tayin edilmiştir.<sup>355</sup> İbrahim Bey'in görev süresi de oldukça kısa sürmüştür. 4 Ocak 1915'te Muradiye Kaymakamı Ziya Bey Bayezid Mutasarrıflığına vekâleten tayin olunmuştur.<sup>356</sup> Bu tayin Van Vilayetine de bildirilmiştir.<sup>357</sup>

---

<sup>346</sup> BOA, DH. MTV. 6-2/56.

<sup>347</sup> BOA, DH. MTV. 6-2/87.

<sup>348</sup> BOA, BEO. 4279/320874. H. 1332 Ca (Mart/Nisan 1914), BOA, İ.DH. 1507/39 H. 1332 Ca ( Mart/Nisan 1914).

<sup>349</sup> BOA, BEO. 4230/317222. H. 1331 Z. (Kasım 1913).

<sup>350</sup> BOA, DH. KMS. 18/35. H. 1332 Ca (Mart/Nisan 1914).

<sup>351</sup> BOA, DH. ŞFR. 39/210 H. 1332 Ca (Mart/Nisan 1914).

<sup>352</sup> BOA, BEO.4324/324286. H. 1333 M (Kasım/Aralık 1914).

<sup>353</sup> BOA, DH. ŞFR. 421/10 R. 1330 Ma (Nisan/Mayıs 1914).

<sup>354</sup> BOA, DH. ŞFR. 451/5 R. 1330 Ts. 16 ( 29 Kasım 1914).

<sup>355</sup> BOA, DH. ŞFR. 453/67 R. 1330 Ts (Kasım/Aralık 1914).

<sup>356</sup> BOA, DH. ŞFR. 48/275 H. 1333 S (Ocak 1915).

<sup>357</sup> BOA, DH. ŞFR. 48/276 H. 1333 S (Ocak 1915).

Bayezid Sancağı yaklaşık olarak üç yıl Rus işgali altında kalmış, Doğu'daki devletin yaşadığı sıkıntıları ilk göğüsleyen yer olmuş ve I. Dünya Savaşı yıllarının verdiği tahribatı uzun yıllar üzerinden atamamıştır. Savaş yıllarının vermiş olduğu sıkıntıdan dolayı sancağa ne zaman atandığı tespit edilemeyen Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Hilmi Bey, 1918'de Zor Sancağı Mutasarrıflığına tayin edilmiştir.<sup>358</sup> Aynı tarihte Bayezid Sancağı mutasarrıflığına Adalar Kazası Kaymakamı Adil Bey atanmıştır.<sup>359</sup>

Bu idareci değişikliklerinin ve idarecilerin görevde uzun süre kalmamasının bölge kalkınmasında engelleyici bir durum oluşturduğu açıktır. Şöyle ki, bir mutasarrıfın başlattığı ıslah hareketlerinin çoğu durumda halefi tarafından devam ettirilmemesi ve yeni gelenin de daha sancak şartlarına uyum sağlamadan başka bir yere nakledilmesi gibi durumlar girişilen düzenlemelerin kısa vadeli olmasını netice vermiştir denilebilir.<sup>360</sup>

## 2.2. NÜFUS YAPISI

Bayezid Sancağı bir taraftan Van Sancağı ile bir taraftan Makû, bir taraftan Revan ile ve bir taraftan ise Erzurum eyaletine bağlı kazalar ile çevrili Erzurum eyaletine bağlı bir sancaktır. Bayezid kasabasına dört beş saat mesafede bulunan ve Eğri/Ağrı Dağ veya yabancıların Ararat Dağı dedikleri dağda Osmanlı-İran-Rusya hududu birleşmektedir.<sup>361</sup> Jeopolitik konumu nedeniyle bölgenin tarihi süreç boyunca nüfus yapısında hareketlilik yaşanmıştır. Bayezid fethedildikten sonra bir kereye mahsus olmak üzere tahrir yapılmış ve yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilmesinden dolayı sonraki dönemlerde tahrirlere tabi tutulmamıştır.<sup>362</sup> Ancak ilerleyen dönemlerdeki genel nüfus sayımlarından, salnamelerden veya sancak ile ilgili hazırlanan raporlardan sancak nüfusu ile ilgili detaylı bilgi elde edilmektedir.

Mevcut nüfusun bir kısmı yerleşik büyük bir kısmı ise konargöçer aşiretler teşkil etmektedir. Sancakta nüfusun en yoğun olduğu kazalar sırasıyla Eleşkirt, Bayezid, Karakilise,

<sup>358</sup> BOA, BEO. 4525/339362 H. 1336 L (Temmuz/Ağustos 1918).

<sup>359</sup> BOA, BEO.4523/339217 H. 1336 L (Temmuz/Ağustos 1918).

<sup>360</sup> Kaya, Karataş, Özgül, "Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakilise...", s. 564.

<sup>361</sup> Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatneme-i Hudud* (Çev. Alaattin Eser), Simurg Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 259.

<sup>362</sup> Gül, "Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", s.158.

Ayıntab, ve Diyadin idi. Sancaktaki nüfus dağılımında anayol (Tebriz yolu), verimli ovalar ve güvenlik gibi hususiyetler etkili olmuştur.<sup>363</sup>

XIX. yüzyılın sonlarında Vital Cuinet, Bayezid sancağının Bayezid, Diyadin, Karakilise, Eleşkirt ve Antab adlarıyla beş kazaya ayrıldığını, on sekiz nahiye ve 418 köyü bulunduğunu, sancağın nüfusunu ise toplam 51.976 olarak vermektedir.<sup>364</sup> Cuinet'in verdiği rakamlara yakın bir değeri 1881/82 – 1893 Osmanlı genel nüfus sayımı da teyit etmektedir.

1881/82 – 1893 Osmanlı Genel Sayımı'na göre Bayezid nüfusu:<sup>365</sup>

| Kaza                             | Müslüman      | Ermeni        | Toplam        |
|----------------------------------|---------------|---------------|---------------|
| Bayezid Merkez kaza              | 8.943         | 1.913         | 10.856        |
| Diyadin                          | 10.096        | 342           | 10.438        |
| Tutak                            | 7.633         | 213           | 7.846         |
| Karakilise                       | 6.199         | 2.180         | 8.379         |
| <b>Bayezid Sancak<br/>Toplam</b> | <b>47.399</b> | <b>11.255</b> | <b>56.654</b> |

Tablodan da anlaşıldığı üzere sancak nüfusunda bir dalgalanma söz konusudur. İran ve Rus sınırının kesiştiği bir noktada bulunması ve her iki devletin de sancak nüfusuna müdahalesi söz konusudur. Bunun dışında konargöçer aşiretlerin yer değiştirmeleri de nüfus dalgalanmasının nedeni olarak belirtilebilir. Yıllar içerisinde sancak nüfusunda birtakım değişiklikler söz konusudur. Bu değişikliklerin sebepleri arasında; iç huzursuzluklar, doğal afetler (kolera salgınları, kıtlık vb) özellikle uzun süren Osmanlı İran ve Osmanlı Rus savaşları sayılabilir.<sup>366</sup> Sürgünler de bu sebeplere dâhil olabilir. Örneğin 1828 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında meydana gelen işgal sırasında Bayezid'deki nüfusun bir kısmı Revan ve Gümrü'ye sürüldüğü anlaşılmaktadır.<sup>367</sup> Sancaktaki Ermeni nüfusa muhtelif dönemlerde Rus müdahalesi olmuştur. Bayezid Sancağı'nda nüfus üzerinde olumsuz etkiler yapan önemli gelişmeler, İran ve Rus işgalleri ile Ermeni olayları başta olmak üzere aşiretlerin, zaman zaman sergiledikleri olumsuz davranışlardı. Sancakta yaşayan Ermeni nüfusunda yıllar

<sup>363</sup> Gül, "Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", s. 159-160.

<sup>364</sup> Halaçoğlu, "Ağrı", s. 480.

<sup>365</sup> Muammer Demirel, "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olaylar", I. Uluslararası Ağrı Dağı Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri, Ağrı 2005, s.198

<sup>366</sup> Gül, "Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", s. 159.

<sup>367</sup> Tuncel, "Doğubayazıt", s. 493

itibariyle bir azalma olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarında % 30'a yaklaşan Ermeni nüfusun, yüzyılın sonlarında giderek azaldığı ve % 20'nin altına indiği gözlenmektedir.<sup>368</sup>

Bayezid'de yaşayan ve Müslüman olmayan Ermenilerin dışında azınlık bir grup daha mevcuttur ki bunlar Yezidilerdir. İnançları Müslümanlık, Zerdüştlük ve Hristiyanlık dinlerine dayanan ve mahalli unsurlardan oluşmuş dini bir gruptur. Şeytanın öfkesini yatıştırmak için ona kurban verdiklerinden zaman zaman yanlışlıkla şeytana tapanlar olarak isimlendirilmişlerdir. Genellikle Osmanlı nüfus sayımlarında eksik sayılmışlardır. Çünkü Kürtçe konuştukları ve çevreye uyum sağladıkları için Müslüman nüfusa dâhil edilmişlerdir. 1873 Yılı Erzurum Vilayet Salnamesi'nde Yezidi nüfus da kayıt altına alınmıştır. Buna göre Bayezid Sancağı dâhilinde toplam 1.057 erkek Yezidi yaşamaktadır. 1912 yılında Ermeni Patrikliğin istatistiğine göre Erzurum Vilayeti'nde toplam 3.000 Yezidi yaşamaktadır. Doğu Anadolu bölgesinde 37.000 Yezidi yaşamaktadır.<sup>369</sup> I. Dünya Savaşında Yezidiler taraf oldukları için Ermenilerle beraber Rus topraklarına periyodik olarak göçürölmüşlerdir. Savaş sonrası para ödemek şartıyla Osmanlı Ülkesine geri dönmek istediler ise de kabul olunmamıştır.<sup>370</sup>

---

<sup>368</sup> Mehmet Demirtaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bayezid Sancağında Demografik Durum", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, s.321.

<sup>369</sup> Kurt, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi*, s. 81-82.

<sup>370</sup> Gül, "Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", s. 160.

1900 yılı salnamesine göre; Bayezid Sancağı'nda Nüfusun İlçelere göre dağılımı:<sup>371</sup>

| İlçe           | Müslüman      | Ermeni        | Yabancı    | Ecnebi     |
|----------------|---------------|---------------|------------|------------|
| Bayezid        | 5.879         | 1.775         | ...        | 131        |
| Diyadin        | 10.776        | 364           | 88         | ...        |
| Karakilise     | 4.704         | 2.092         | 142        | ...        |
| Eleşkirt       | 13.873        | 6.060         | 178        | ...        |
| Antap          | 6.239         | 214           | 29         | ...        |
| <b>Toplam:</b> | <b>41.471</b> | <b>10.505</b> | <b>437</b> | <b>131</b> |

Tablodaki Ermeni ve yabancı nüfusu, özellikle Osmanlı-Rus harplerinde Rusya'nın buralara getirip yerleştirdiği, çoğunlukla şehir merkezlerinde yaşayan ve ticaretle uğraşanlar oluşturmaktadır. Ecnebi nüfus başlığı ise geçici olarak bulunan yabancı uyruklu kişiler için kullanılmıştır.<sup>372</sup> Sancak nüfusunda ciddi bir dalgalanma söz konusudur. 1881/82 – 1893 Osmanlı genel nüfus sayımı'na göre 56.654 olan nüfusun 1900 yılı salnamesinde 52.544'e düştüğü tespit edilmiştir.

1910 yılında ise, Karaköse Kaymakamı Mimaroğlu'nun belirttiğine göre sancağın aşiretlerle birlikte nüfusu. Karaköse 49.300, Bayezid 39.500, Eleşkirt 29.900 ve Diyadin 36.000'dir.<sup>373</sup> Doktor Şerif Bey (Soylu) tarafından 1913 yılında yazılan sihi içtimai rapora göre: Tutak merkez kazası, 899 nüfusu mevcut, bunlardan 879'u Müslüman ve 20 Ermeni'den ibarettir. Kasaba da bir aşiret alay dairesi mevcuttur ve 151 hanelidir.<sup>374</sup> Diyadin kasabası 2.059 nüfusa sahip ve tamamen Müslüman ahaliden oluşmaktadır. 373 hane mevcuttur.<sup>375</sup>

<sup>371</sup> Alpaslan, *Her Yönüyle Ağrı*, s. 59.

<sup>372</sup> Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, s. 59.

<sup>373</sup> Halaçoğlu, "Ağrı", s. 480.

<sup>374</sup> Doktor Şerif Bey Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, Haz. Murat Küçükkuşurlu, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s. 223.

<sup>375</sup> Doktor Şerif Bey Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, s. 223.

Karakilise kasabası 1.392 Müslüman ve 1.195 Ermeni ve 18 Katolikken ibarettir. Kasabada 982 hane mevcuttur.<sup>376</sup>

1913 yılında Bayezid Kasabası'nın toplam nüfusu 3.246 kişi olup, bu nüfusun 1.504'ünü kadın ve 1.742'sini de erkek nüfus oluşturmaktadır. Kasabada yaşayan toplam nüfusun 1892'sini Müslümanlar, 1352'sini de Ermeni'ler meydana getirmektedir.<sup>377</sup>

1914 (Rumi 1330) Osmanlı Nüfus Sayımı'na göre <sup>378</sup>

| Kaza                         | Müslüman       | Ermeni        | Toplam         |
|------------------------------|----------------|---------------|----------------|
| Bayezid Merkez kaza          | 20.952         | 2.619         | 23.571         |
| Eleşkirt                     | 23.368         | 4.202         | 27.570         |
| Diyadin                      | 19.640         | 904           | 20.544         |
| Tutak                        | 23.873         | 1070          | 24.943         |
| Karakilise                   | 22.142         | 3.177         | 25319          |
| <b>Bayezid Sancak Toplam</b> | <b>109.975</b> | <b>11.972</b> | <b>121.947</b> |

1900 yılı ile kıyaslandığında nüfus artışının yaşandığı gözlenmektedir. Ancak 1914 yılı itibariyle 121. 947 olan sancak nüfusunda bu tarihten itibaren düşme söz konusudur. Zira I. Dünya Savaşının başlaması ve bölgenin Rus işgali altına girmesi Müslüman nüfusun başka bölgelere göç etmesine sebebiyet vermiştir.

Bayezid Sancağı idari birimleri ile ilgili teferruatlar 1327/1911-12 yılına ait Osmanlı salnamesinde verilmiştir. Buna göre Bayezid'in merkezine bağlı 110 köy ile Merkez ve Çukur Nahiyeleri, Diyadin'e bağlı 78 köy ile Diyadin Merkez ve Taşlıçay Nahiyeleri, Karakilise'ye bağlı 155 köy ile Karakilise Merkez, Hamur ve Mirgezer Nahiyeleri, Eleşkirt'e bağlı 111 köy ile Eleşkirt Merkez ve Halyaz Nahiyeleri, Tutak (Ayntab)'a bağlı 96 Köy ile Ayntab Merkez, Sebki ve Patnos Nahiyeleri bulunmaktaydı. Aynı yılın kayıtlarına göre Bayezid'in toplam 550

<sup>376</sup> Doktor Şerif Bey Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, s. 225.

<sup>377</sup> Kaya, Karataş, Özgül, " Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakilise Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi ve İctimai Coğrafyası", s.565-566.

<sup>378</sup> Demirel, "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olaylar", s.198, İsmet Alpaslan, Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar, Ağrı Valiliği 2008, s.35.

köyü bulunmaktadır.<sup>379</sup> Bu bölgelerde genellikle hayvan besiciliği yapılmaktadır.<sup>380</sup> Dolayısıyla nüfusun çoğunluğunu konargöçer aşiretler teşlik etmekteydi.

1916 yılı Osmanlı nüfus İstatistik cetveli<sup>381</sup>

| Esami-i Vilâyât | Bayezid Mrk. K.        | Diyadin K.            | Karakilise K.          | Eleşkird K.            |
|-----------------|------------------------|-----------------------|------------------------|------------------------|
| Yekün           | E: 12.894<br>K: 11.070 | E: 12.502<br>K: 8.284 | E: 14.558<br>K: 10.779 | E: 17.193<br>K: 11.799 |
| İslam           | E: 11.313<br>K: 9.639  | E: 11.817<br>K: 7.823 | E: 12.647<br>K: 9.495  | E: 14.125<br>K: 9.243  |
| Rum             | K: 2                   | -                     | -                      | -                      |
| Ermeni          | E: 1.364<br>K: 1.255   | E: 540<br>K: 364      | E: 1.904<br>K: 1.273   | E: 2.330<br>K: 1.872   |
| Milel-i Saire   | E: 217<br>K: 174       | E: 74<br>K: 52        | E: 7<br>K: 11          | E: 738<br>K: 684       |
| Ecnebi          | -                      | E: 71<br>K: 45        | -                      | -                      |

Toplam nüfusun 99.079 olduğu 1916 yılı savaş yılı olduğu için nüfus dinamiklerinde değişiklikler söz konusudur. 16 Şubat 1916'da Rus işgaline giren Erzurum'un 12 Mart 1918'de geri alındığı da düşünülürse şehrin iki yıldan fazla bir süre düşman idaresi altında kaldığına hükmedilebilir. Bayezid Sancağı'nın bu tarihten çok önce işgal edildiği hesaba katılırsa bu süre zarfında işlenen zulüm ve katliamlar ve savaş sırasında uygulanan tehcir de göz önüne alındığında Erzurum ve ona bağlı sancaklarda nüfus yapısının haylice sarsıntı geçirmiş olduğu söylenebilir.<sup>382</sup> Cumhuriyetin ilanından sonra ilk yapılan 1927 yılındaki nüfus sayımına göre, Bayezid ilinin toplam nüfusu 104.586 kişiden meydana gelmektedir.<sup>383</sup> Aradan geçen on yıla rağmen nüfus sayısında büyük bir değişikliğin olmaması sancağın geçirmiş olduğu sarsıntı ile alakalıdır.

<sup>379</sup> *Salname-i Devlet-i Osmaniye*, 1327/1911-12 s. 506-508.

<sup>380</sup> *Doktor Şerif Bey Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, s. 75-76

<sup>381</sup> Yavuz Haykır, Yavuz Selim Çeloğlu, *1916 yılı Osmanlı Nüfus Cetveli " 1332 Senesi İstatistik Cetveli"*, Hiper Yayınları, İstanbul 2017, s. 153.

<sup>382</sup> Yakup Karataş, (2018). I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Vilayetinin Demografisine Dair Tespitler. *Curr Res Soc Sci*, 4(2), s. 51.

<sup>383</sup> Bilal Tunç, "Cumhuriyet Döneminde Doğubayazıt İlçesinin İdarî Yapısı ve Nüfusu (1923-1970)", *Current Research in Social Sciences* Cilt 3, Sayı 3, Eylül 2017, s. 138.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde, Ermenilerin bir kısmı devlet aleyhine istihbarat yapmaya ve Osmanlı savaş gücünü baltalamaya ikna olunmuşlardır.<sup>384</sup> Bayezid Sancağı sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerden eli silah tutan erkeklerin çoğu Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı'ya karşı mücadele etmek amacıyla Rus ordusuna dâhil olmak için Rusya'ya gitmişlerdir. Rusya, Ermeni gönüllülerini silahla donatarak bazılarını Rus ordusuna dâhil ederken çoğunluğundan gönüllü alayları kurmak suretiyle kendilerinden istifade etmiştir. Gönüllü Ermenilerin sayısı Ermeni kaynaklarında 150 000 ile 180 000 arasında gösterilmektedir.<sup>385</sup> Konuyla ilgili Rus istatistiklerine bakıldığında, 1 Mart 1916 tarihi itibarıyla resmi sayılara göre Bayezid Sancağı'ndan 6.900 Ermeni Rusya'ya göç etmiştir.<sup>386</sup>

Anadolu üzerindeki emellerine ulaşmak isteyen Rusya I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında yoğun mesai harcamıştır. Nüfus hareketlerini yakından takip ederek ele geçirdiği bütün fırsatları değerlendiren Rusya Kafkas Orduları Komutanı General Yudenitç'in Eleşkirt ve Bayezid ovaları hakkında 5 Nisan 1915 tarihinde Rusya'nın Kafkas Genel Valisi Verentsev-Daşkov'a gönderdiği raporda yer alan şu ifadeler aydınlatılması adına önemli görülmüştür:

Ermenilerin Türkler tarafından terk edilmiş toprakları işletmek için buralara Ermeni kaçaklarını yerleştirmek niyetinde olduklarını, ancak Ermenilerin bu niyetlerini kabulü imkânsız olarak gördüğünü belirtmiştir. Zira Ermenilerin işgal ettikleri toprakları savaştan sonra geri almanın veya bunların onlara mı ait olduğunu yoksa işgal mi ettiklerini ispatlamanın zor olacağını belirterek sınır bölgelerinin Rus unsurlarla nüfuslandırılmasını talep etmiştir. Eleşkirt, Diyadin ve Bayezid'in Rus İmparatorluğu sınırları içerisine girdiğinde buraların Kuban ve Don göçmenleri ile nüfuslandırılmasının ve bu şekilde sınır Kazakları teşkil etmenin uygun olacağını belirterek ve bu konuda Vorontsev-Daşkov ile anlaşmıştır.<sup>387</sup>

Ruslar, Doğu Anadolu'da kendi idarelerini kurarken Kafkasya'ya göç eden Osmanlı Ermenileri ise, bölge Rus işgali altındayken bütün uyarılara rağmen Anadolu topraklarına geri dönmek için canları pahasına mücadele ettiler. Ancak Anadolu'da gıda yetersizliği nedeniyle açlık tehlikesi söz konusuydu. Ermenilerin yurda geri dönme isteklerine rağmen, Rus

<sup>384</sup> Salahi Sonyel, "Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, s.402.

<sup>385</sup> Demirel, "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olaylar", s.199.

<sup>386</sup> Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, s.344.

<sup>387</sup> Alpaslan, *Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*, Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s. 75.

makamlarınca mültecilerin sadece Van vilayetine dönmelerine izin verilmiştir. 1916 yılı itibariyle çok sayıda Ermeni Van'a geri döndü. Ermeni kaynaklarına göre İran üzerinden her gün 2.000'den fazla Ermeni'nin geri dönmüştür. Ancak kıtlık nedeniyle geri dönen Ermenilerden bazıları açlıktan ölmüştür. Rus makamları ise bölgede kalıcı olmak için Eleşkirt, Diyadin ve Bayezid'e Don ve Kuban Kazaklarını getirerek yerleştirmişlerdi. Ermenilerin bu bölgeye dönmelerine engel olup dönmek isteyenlere karşı baskı ve cezai işlemler uygulamışlardır.<sup>388</sup>

Rusya'da meydana gelen Bolşevik ihtilalinden bir müddet sonra Kafkasya Genel Valisi Nikolay Nikolayeviç Yudenîç görevinden ayrılmak zorunda kalmış ve yönetimi Güney Kafkasya Geçici İdare Komitesi(Ozakom) devralmıştır. Bunun üzerine Rus kuvvetleri Kafkasya cephesinde savaşı durdurulmuştur. Ayrıca Çarlık Hükümetince işgal altına alınan Anadolu topraklarında kurulan Genel Valilik kaldırılarak, Haziran 1917 tarihinde bu bölgenin idaresine bir komiser tayin edilmiştir. Bu arada Türkiye'nin doğu vilayetlerinden Kafkasya'ya geçen Ermeni mültecilere Arhavi, Atine(Pazar), Rize, Çoruh, Sürmene, Bayburt, Tortum, Erzurum, Aşkale, Mamahatun, Karakilise, Diyadin, Bayezid, Van, Eleşkirt, Hasankale ve Horasan'a geri dönme izni verilmiştir. Bunun üzerine kısa bir süre içerisinde Bayezid, Eleşkirt, Pasinler, Hınıs, Erzurum, Tercan, Erzincan, Bulanık, Malazgirt ve Van'a yaklaşık olarak 150.000 Ermeni geri dönmüştü. Böylece 1914-1915 yıllarında sözü geçen yerlerde Ermenilerin yok edildikleri yönündeki iddiaların doğru olmadığı bir kez daha ortaya çıkmaktadır.<sup>389</sup>

### 2.3. SOSYAL YAPI

Bayezid sancak merkezi konum olarak iki dağ arasında ve büyük bir kayalık üzerinde kurulmuş olmasından dolayı yatay gelişme imkânı bulamamıştı. Burası zamanla ana yollara göre sapa bir yerde bulunduğu için Bayezid asırlardır bulunduğu yeri terk ederek ova üzerinde eskiden istasyon denilen Sarıova mevkiine taşınmıştır. Bu taşınmada I. Dünya Savaşı sırasındaki Rus işgalinin de etkisi bulunmaktadır. Eleşkirt, Diyadin, Karakilise, Tutak kazalarının merkezleri geniş ve gelişmeye uygun araziler üzerinde kurulmuş olup, özellikle

---

<sup>388</sup> Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, s.368-369.

<sup>389</sup> Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, s.376-377

Karakilise merkezi adeta Avrupa şehirlerinden birini andırır bir yerleşme alanında kurulmuştur.<sup>390</sup>

1900 Salname'sinde Bayezid sancağı ile ilgili olarak şu kayıtlar bulunmaktadır: Kasabanın 113 köyü ile beraber 1196 hane, 4723 erkek ve 3938 kadın ile toplam 8661 nüfusa sahiptir.<sup>391</sup> Hava kışın hayli soğuk ise de yazı güzel ve her vakit sağlamdır. İran ve Gürcistan ile ticari ilişkileri mevcuttur. Livada nefis seccade, kilim, halı ve çorap imal olunur. Bayezid Sancağı; Bayezid, Diyadin, Karakilise, Eleşkirt ve Antep, isimleriyle 5 kazaya münkısım olup, 418 karye, 19 nahiyeden ibarettir ve 47236 ahalisi vardır.<sup>392</sup> 1908 yılı başlarındaki salnameye göre ise Erzurum Eyaletine bağlı Bayezid Sancağı dâhilinde 4 kaza, 12 nahiye, 550 köy mevcuttur.<sup>393</sup>

Bayezid Sancağı'ndaki evler genellikle çatısız ve tuğlasız olmak üzere damları toprakla örtülmüştür. Duvarların uzunluğu yarım metre civarında olup, taş ve çamurla inşa edilmiştir. Ayrıca bodrum katları bulunmamaktadır. Bölgede ahşap evler pek tercih edilmez. Bu dönemde Bayezid'de bir hamam mevcuttur.<sup>394</sup>

Sancakta alkol pek kullanılmaz zira büyük günahlardan kabul edilir, kullananlardan da nefret edilmekteydi. Her ailenin ortalama dört-beş çocuğu mevcuttur. Karakilise merkezi adeta Avrupa şehirlerinden birini andırır. Bayezid Kasabası bir dere içerisinde olup evler derenin iki tarafındaki tepelerde ve kayaların üzerinde bazıları birbirine yakın olsa da çoğunlukla birbirine uzaktır. Merkez livası 552 haneden ibaret olup, çarşı yakınında idadi ve iptidai mektepleri ve beş camii şerif ile iki medrese, iki tekke ve türbe ve dört kilise ve bir hamam, yirmi bir han, yüz doksan dört dükkân ve mağaza, beş kahvehane, yedi meyhane, otuz değirmen, yedi kireç ve kiremithane, 3 debbağhane ve bir hükümet konağı ile bir hapishaneden ibarettir.<sup>395</sup> Aslında Bayezid Sancağı merkezinde askeri kışlânın bir kısmı hapishane olarak kullanılmaktaydı. Bina esas itibarıyla sağlamlık ve büyüklük açısından yeterliydi. Ama jandarmanın içinde mahpus ve mevkûfların tutulması sakıncalı bir durum

<sup>390</sup> Kaya, Karataş, Özgül, " Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakilise Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi ve İctimai Coğrafyası" s.563.

<sup>391</sup> Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, s. 58.

<sup>392</sup> Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, s. 60.

<sup>393</sup> Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1 Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2015, s.125-128.

<sup>394</sup> *Doktor Şerif Bey Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, s. 85.

<sup>395</sup> *Doktor Şerif Bey Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, s. 91-221.

oluşturmaktaydı. Askeri yetkililer ile sivil erkân arasındaki anlaşmazlık ve yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden dolayı 1912'de yeni bir hapishane yapılması talep edilmiştir.<sup>396</sup>

Bayezid kasabasında bir memleket tabibi istihdam olunmakta ise de, resmi ve gayriresmi eczane olmadığından, tabipten hakkıyla istifade olunamamaktaydı. Liva belediye geliri on iki bin kuruş olup, bu kadar cüzi bir gelirle koca bir livanın sağlık ihtiyaçları karşılanamamaktaydı.<sup>397</sup> Bayezid merkez ve bağlı kazaların hiçbirinde tabip bulunmamasından dolayı sadece bulaşıcı hastalıklardan değil sıradan hastalıklarda yapılan müracaatlarda bile olumlu cevap verilememekteydi. Bu durum livaca uygun görülmemekte olduğundan livaya tabibin süratle tayin edilmesi istenmiştir.<sup>398</sup>

Aşiretlerin giyim ve kuşamı kendi örf ve adetlerine göre idi. Örnek olarak Zilan aşiretinin serpuşları Celaliler gibi kısa keçelidir, üzerlerine giydikleri paltoları Çerkez giyim tarzıydı ve ayaklarına kadar uzanmaktaydı. Maddi durumu iyi olanlar böyle giyinirdi.<sup>399</sup> Eleşkirt bölgesindeki Kürtler koyu renk Çerkes kostümleri ve kalpaklarındaki armalarla ayırt edilmekteydi.<sup>400</sup> Bayezid Sancağında yaşayanlar başlarına 4 metre tül beyaz keçeden üretilen külahlar ve yünden dokunmuş keçi derilerine benzeyen gayet kıllı ve kısa ceketlerle geniş pantolonlar giymektedirler. Köylerin tamamında öküz, inek, manda derilerinden üretilen çarıklar ve yünden üretilen çoraplar kullanılmaktadır. Kış yazdan daha uzun sürdüğünden dolayı, elbiseler yazlık ve kışlık olarak ikiye ayrılmaz. Kışın giyilen elbise yazın da kullanılabilir güneşin şiddetine göre ceketler, paltolar geçici olarak çıkarılabilir. Kadınlar ise geniş entariler ihramsız peşdemallar, ayaklarda çarık ve kundura kullanmaktaydı.<sup>401</sup>

Celali aşireti bellerinden aşağı kısmı bozmalı kuyruk ceket ve elbise giyerler. Evde giyilen bol elbisenin etekleri diz kapaklarına kadardır. Başlarını kısa keçe külahlar, keçeler üzerinde uçları dökümlü mendil iplikli veya yün parçalarla sararalardı. Ademanlıların giyim tarzları Celalilerden farklıdır. Başlarını örttükleri külahları keçeden yapılmış olup 30-35 cm uzunluğunda ve üstleri tablalıdır. Bu külahların üzerine bu aşiret mensupları da sarık bağlarlar. Şalvarları çok geniştir. Yörede imal edilen ceketleri ise kısa olup bellerine kadar inmekte ve elbise tarzında giyilmektedir. Zilan aşiretinin külahları Celaliler gibi kısa keçeli

<sup>396</sup> BOA, DH. MB. HPS. 36/18. 1330 Ca (Nisan/Mayıs 1912).

<sup>397</sup> Doktor Şerif Bey Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, s. 222.

<sup>398</sup> BOA, DH. ŞFR. 434/13 R. 1330 T (Temmuz/Ağustos 1914), Kaya, Karataş, Özgül, " Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakilise Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, s.566

<sup>399</sup> Kars, "Cumhuriyetin İlk Yıllarından 1940 Yılına kadar Bayezid...", s. 249.

<sup>400</sup> Janet Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 75

<sup>401</sup> Doktor Şerif Bey Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, s. 87.

olup üzerine sarık sararlar. Üzerlerine giydikleri paltoları çerkez-kâri ve ayaklarına kadar uzundur. Bu giyim tarzı özellikle varlıklı kişilere mahsustur. Varlıklı kişiler veya aileler sadece baslarında külah kalmak üzere, diğer elbiselerini Kafkas ve Türk tarzında giymeyi tercih ederlerdi. Özellikle aşiret reisleri ve aşiretin diğer ileri gelenleri mümkün olduğu kadar kendilerini aşiretin diğer fertlerinden farklı giyim tarzları ile ayırmaya çalışırlardı. Aşiretin reisleri ve ileri gelenleri hariç bütün aşiret mensuplarının yaklaşık %95'i saçlarının ön cephedeki kısmını kesmekte, yanları ve arka kısmını ise uzatmaktadırlar. Uzanan bu saçları külahlarının yanlarından kulaklarını örtecek şekilde çıkarmaktadırlar.

Aşiret kadınlarının giyim tarzları genel olarak benzerlik gösterir. Kadınlar başlarına süs olarak gümüşten veya bakırdan tas koyarlardı. Bu taslar eski zamanda kadınların başlarına koydukları süslü başlıklar gibi dışarıdan donatılmaktadır. Tas kadının başına koyduğu fesin üzerine yerleştirilmekte ve tasın üzeri de tülbentle örtülmektedir. Tülbent üzerine boncuklar, paralar, boynuna altınlar ve kollarına bilezikler takarlar. Burunlarının sağ tarafındaki deliklerine süs olarak gümüşten veya altından yapılan ve iki kısımdan oluşan ve Kürtçede “borniti” olarak adlandırılan bir cismi dışarıdan geçirirler. Giydikleri entariler uzun ve büzmeli olup ayaklarına kadar uzanmaktaydı. Bu entarilerin üzerine kısa ceketler giyerlerdi. Bellerini sıkıca şallar veya kuşaklar ile sararlar ve çarşaf kullanmazlardı. Tanımadıkları yabancı erkeklerden genellikle kaçmazlardı. Fakat yabancı memur veya aşiret mensuplarından bazı kimselere rast geldiklerinde de edep ve saygıdan dolayı gözleri açık, yalnız ağız ve burunları kapalı olacak şekilde başlarında olan tülbenti çekerek yüzlerini kapatırlardı. Saçlarının bir kısmını tülbentin kenarlarından dışarı çıkarırlardı. Ayak bileklerine boncuktan bilezik takar ve ellerine kına yakmayı pek büyük bir adet sayarlardı.<sup>402</sup> Her aşiretin kendine özgü bir giyim tarzı söz konusudur. Aşiretler arasında giyim kuşam hususunda bir farklılık mevcuttur. Bu farklılık aşiretler arasında olduğu gibi zengin kesim ile fakir kesim arasında da belirgindir. Aşiret reisleri veya aşiret ilerigelenleri maddi durumlarını yansıtabilecek şekilde giyinmeyi tercih etmektedirler. Ancak bu farklılık kadınlar arasında pek gözlenmemektedir. Kadınların kıyafetlerine bakarak hangi aşirete mensup olduklarını tespit etmek zor zira hemen hemen hepsi aynı giyim tarzını tercih etmektedir.

---

<sup>402</sup> Faruk Kaya, Yakup Karataş, Bayezid (Ağrı) Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, Sayı 30, s. 166.

XIX. yüzyılda dört defa işgale uğrayıp harap olmasına rağmen Bayezid'in, bu asırda şehri ziyaret eden Chantre Barry ve Brant gibi seyyahlar tarafından cazip manzarası ve birer sanat şaheseri olan değerli eserlerinden sitayişkâr bir şekilde söz edilmektedir. Revan ve çevresinin sıtmalıları, buranın kışları soğuk, yazları serin geçen sağlam havası ile şifa bulmak için Bayezid'e gelirlerdi.<sup>403</sup>

Birçok millet gelip geçtiği halde, Bayezid Sancağı devamlı bir kültür ve medeniyet merkezi olamamıştır. Çünkü ticari yollar üzerinde bulunması nedeniyle toplumsal hareketlilik yoğun olarak yaşanmış, maddi kültür unsurları tahrip edilmiştir. Yine de kale kalıntıları, höyükler, kervan ve su yolları, yer altından çıkarılan bulgular, taş ve kayalara işlenmiş kitabeler, yerleşim yerleri bu bölgenin zengin bir tarihe sahip olduğunu göstermektedir.<sup>404</sup> Günümüzde Bayezid genel anlamda Ağrı Dağı, İshak Paşa Sarayı, Meteor Çukuru, Eski Kale, Balık Gölü, Buz Mağarası ve Nuh'un Gemisi ile ön plana çıkmıştır. Özellikle Nuh'un Gemisinin Bayezid'de olduğu görüşleri Hristiyan toplumunun ilgisini çekerek dış dünyada çok önemli yer tutmaktadır.<sup>405</sup> Ağrı Dağı İran ve Rusya sınırlarının kesişme noktası yakınlarında bulunmaktadır. Çevre uzunluğu 130 kilometredir. 1200 km karelik geniş bir taban üzerinde yükselen volkanik bir dağdır. Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı adlı iki koni şeklindedir. Büyük Ağrı 5137 m. Küçük Ağrı 3896 m. yüksekliktedir.<sup>406</sup> Ağrı Dağı, yer yer düzlüklerin olduğu, engebeli bir arazide yükselip hakkında gizemli heybetli ve piramidal anıtsal duruşu olan, günün değişen saatlerinde farklı gizemlere bürünen şaşırtıcı güzelliği ve bazen de ürkütücü ve korkutucu görseelliği ile tarih boyunca insanları sürekli etkilediği yönünde yorumlar yapılmaktadır.<sup>407</sup> Semavi dinlerin ortak mirası olan Ağrı Dağı, Nuh Tufanı olayı ile kutsallığını günümüze kadar sürdürmektedir.<sup>408</sup> Eğri Dağ da denilen Ağrı Dağı'na Batılılar Ararat,<sup>409</sup> İranlılar Kuh-i Nuh, Arap Coğrafyacıları da Cebel el Haris demişlerdir.<sup>410</sup>

<sup>403</sup> Tuncel, "Doğubayazıt", s. 494.

<sup>404</sup> Alpaslan, *Her Yönüyle Ağrı*, s. 45.

<sup>405</sup> Murat Gökalp, "Türkiye Turizminde Doğubayazıt'ın Yeri ve Önemi; Turizmi Engelleyen Nedenler", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, s. 483.

<sup>406</sup> Hikmet Tanyu, "Ağrı Dağı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara 1988, s. 481.

<sup>407</sup> Erol Kılıç, "Eski Gravür Ve Fotoğraflarla Ağrı Dağı ve Çevresinin Görsel Vizyonu", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, s. 473.

<sup>408</sup> Oktay Belli, "Tarih Boyunca Kültürleri Birleştiren ve Yaşatan Dağ: Ağrı Dağı", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, s. 3.

<sup>409</sup> *Yurt Ansiklopedisi*, "Ağrı" C. I, Anadolu Yayınları, İstanbul 1981, s. 349.

<sup>410</sup> *İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi* (1990). C. I, Milliyet Yayınları, İstanbul, s. 110.

Bayezid ve çevresinde yaşayan aşiretler şöyle sıralanabilir; Haydaranlı, Celali, Zılanlı, Şipkanlı, Milanlı, Zerkanlı, Cıbranlı, Hassas Örenli, Cinikanlı, Melikanlı, Sekanlı, Kızılbaşoğulları, Keskoî.<sup>411</sup> Aşiretlerin göçebe yapıları, bölge güvenliğini olumsuz etkilemekte, ticaretin sağlıklı bir şekilde yürütülmesini engellemekte, vergi kayıplarına sebep olmakta, netice itibarıyla sosyal ve ekonomik denge sağlanamamaktadır. Bu hususların dile getirildiği başka bir arşiv belgesinde, belirtilen sorunların giderilmesi için nüfus sayımının sağlıklı bir şekilde yapılması, güvenliğin sağlanması, yol yapımının hızlandırılması ve vergi sistemindeki açıkların giderilmesi gibi konulara temas edilmiştir.<sup>412</sup> Bu durum Osmanlı Devleti'nin bölge gerçeklerinin bilincinde olduğunu ve icab eden önlemlerin alınmasına ön ayak olduğunu göstermektedir.

Erzurum Valisi Mehmed Celal Bey, Bayezid Sancağına dair 1909 yılındaki raporunda sancaktaki sefaleti gözler önüne sermekle birlikte bu durumun giderilmesine yönelik bazı önerilerde de bulunmuştur. Vali genel durumu; *"...yetmiş seksen haneli bir köyde kırk elli yumurta almak istedim, köylü hayretle yüzüme bakarak " o kadar çok yumurta bulunur mu?" dedi. Diğer bir köyde yarım okka pirinç, yol arkadaşlarımı yatıracak birer şilte bulmak mümkün olmadı. Katiyetle temin ederim ki, insan denilen mahlûkun bu derece zaruret ve sefaletle düşeceğini asla düşünmemiştim. Yine ciddiyetle arz ederim ki, bu havali bu mahrumiyete beş on sene daha tahammül edemez"* şeklinde dile getirmiştir.<sup>413</sup> Raporun devamında *"Üzerinde yaşayan insanların aç ve çıplak kaldıkları bu topraklarda dünyanın serveti vardır. Tahir Gediği boğazından Karakilise'ye kadar Eleşkirt Ovası bir deniz sathı gibi düz, tamamen arızasız, son derece mümbit ve mahsuldardır. Sadece bu ovanın mahsulü, Erzurum Vilayeti ile birlikte bir iki vilayet halkını zengin eder. Toprak adeta ellenmemiş gibi ince olup, içinde ceviz büyüklüğünde bile taş yoktur. Derinliğini anlamak üzere rastgele bir yerde toprağı kazdırdım, bir metre yirmi santim kadar aşağı inildiği halde kaya tabakasına tesadüf edilmedi. Bu ovanın etrafındaki yüksek dağlardan çıkan sular yavaşça her tarafa doğru akarak geçtikleri yerlerde verimliliği arttırmaktadır. İki beygir kuvvetinde motorlu bir tulumba ile sulanamayacak bir karış toprak yoktur. Henüz onda biri bile ekili olmayan bu arazi, bire on beş ile bire yirmi mahsul veriyor. En küçük bir bakımla mahsulü bire kırk, bire*

<sup>411</sup> Ahmet Edî, Erdal Aydoğan, "Şeyh Sait İsyanı Sonrası Ağrı İsyanları", III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2011, s. 188-189.

<sup>412</sup> Karataş, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı", s. 174.

<sup>413</sup> Selahattin Tozlu, "Erzurum Valisi Mehmet Celal Bey'in Bayezid (Ağrı) Sancağına Dair Raporu(1909)", (Editör: Emine Uyumaz, Süleyman Kızıltoprak) *İslam Tarihi*, Sanat Ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 283-284.

elli derecesine çıkarmak mümkündür."<sup>414</sup> diyerek sefaletle önlem almak gerektiğinin altını çizmiştir.

## 2.4. AŞİRETLERİN YAPISI

Arapça bir kelime olan "aşiret", kabile veya kableden daha küçük bir topluluğu tanımlarken kullanılmaktadır. Türkçede genel olarak göçebe halk anlamında kullanılmış, Osmanlı döneminde boy ve cemaat arasında bir topluluğu nitelemiştir.<sup>415</sup> Bu tür örgütlenmeler güvenlik zafiyetinin olduğu dönemlerde güvenliğin ve ekonomik ihtiyaçların sağlanması gibi ihtiyaçlara binaen oluşturulmuş organizasyonlardır.<sup>416</sup> Aşiret, kan bağıyla birbirine bağlı olan, daha çok hayvancılık yaparak geçimlerini sağlayan insanların bir araya gelmesiyle oluşur.<sup>417</sup> İnsanlar arasında töre ve geleneklerle örülmüş bir çeşit bağdır. Bildiğimiz aile kavramının genişletilmiş halidir. Küçük federasyon tarzı bir yapılanmadır. Ancak hızlı kentleşme, teknolojinin gelişmesi, artan nüfus ihtiyaçlarının karşılanamaması nedeniyle göçlerin artması ve benzeri sebeplerden ötürü aşiret türü toplumsal örgütlenmeler zayıflamıştır.<sup>418</sup> Aşiret türü örgütlenme biçimleri günümüzde büyük ölçüde geçerliliğini yitirmiş olsa da Kürt toplumunun toplumsal örgütlenmesinde hala mevcuttur.<sup>419</sup> Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde bazı aşiretler yapılarını koruyarak sürdürmüşlerdir.<sup>420</sup> Küçük bir konfederasyona benzeyen aşiretlerin yönetim meclisleri "*divan*" belirli araklarla toplandığı gibi olağanüstü bir durum söz konusu olduğunda acilen de toplanabilir.<sup>421</sup>

Aşiret yapısı incelendiğinde küçük kabilelerin bir araya gelmesiyle ve evlilikler yoluyla genişletilen akrabaların tümünü kapsadığı görülmektedir. Her kabilenin bir reisi olduğu gibi bunların üzerinde üst düzey yetkilere sahip bir de aşiret reisi vardır. Aşiret reisi

<sup>414</sup> Selahattin Tozlu, "Erzurum Valisi Mehmet Celal Bey'in...", s. 284.

<sup>415</sup> Yusuf Halaçoğlu, "Aşiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara 1991, s.9.

<sup>416</sup> A. Vahap Uluç, "Kürtlerde Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", *Mukaddime*, Sayı 2, 2010, s. 35.

<sup>417</sup> Safiye Ateş Durç, *Türkiye'de Aşiret ve Siyaset İlişkisi: Metinan Aşireti Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Bilimi Yüksek Lisans Programı, Ankara 2009, s. 22.

<sup>418</sup> Metin Argunhan, *Hamidiye Alayları ile Koruculuk İlişkisi*, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Sosyoloji Bilim Dalı, Ankara 2009, s.10.

<sup>419</sup> A. Vahap Uluç, "Kürtlerde Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", *Mukaddime*, Sayı 2, 2010, s. 35.

<sup>420</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları ile Koruculuk İlişkisi*, s. 5.

<sup>421</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları ile Koruculuk İlişkisi*, s.11.

aşiretin maddi manevi bütün sorumluluğunu almış olan kişidir. Aşiretin yapısının korunması açısından evlilikler genellikle aşiret içinde gerçekleştirilir.<sup>422</sup>

Kabile reislerinin üzerinde söz hakkı bulunan aşiret reisliğini daima güçlü biri yapar ve aşiret reisi veya aşiret ağası olarak adlandırılmaktaydı. Aşiret reisliği, saltanat gibi babadan oğula veya kardeşe yani aynı kabile içerisinde yakın akrabalarından en güçlü olana geçmekteydi. Ancak olağanüstü bazı şartlar söz konusu olduğunda aşiret reisliğinin bir kabileden başka bir kabileye geçtiği de görülmekteydi. Aşiret reisliği genelde dış müdahalelerle el değiştirmekteydi.<sup>423</sup>

Aşiret tanımı Türkçede genel olarak göçebe halkı tanımlamak için kullanılmış, Osmanlı kanunnamelerinde sık sık konargöçer, yörük, kabile veya taife şeklinde ifade edilmişlerdir. Doğu Anadolu Bölgesi ve bilhassa Bayezid Sancağı'nda aşiretlerin çoğu konargöçer yaşam tarzı sürdürmekteydi. Özellikle sancağın mevkisi itibariyle, yani Rus ve İran sınırında bulunmasından dolayı nüfus hareketliliği yoğun bir şekilde yaşanmaktaydı.<sup>424</sup> Tarihi süreç içerisinde aşiretler çıkarlarına göre davranıp, siyasallaşmış ve federasyon veya konfederasyon tarzı yapılanmalara bürünmüşlerdir. Bu konfederasyonlardan bazılarının büyüüp bulunduğu bölgenin tamamına hükmettiği de olmuştur.<sup>425</sup> Bayezid Sancağı aşiret yapılanması analiz edildiğinde örneğin Celali Aşireti kendi arasında Halikanlı, Perinhakanlı ve Sakanlı adlarıyla üçe ayrılmaktadır. Bu kabileler de tekrar kendi aralarında bölününce bu durum yüze yakın kabile oluşmasına yol açmaktadır.<sup>426</sup>

Genel anlamda izah edilen aşiret yapılanmasını Bayezid Sancağı için ele alınacak olunursa sancakta bulunan en büyük aşiretler; Celali, Hayderanlu, Sebiki (Sebikanlu) ve Zılanlu Aşiretleridir. Bu aşiretler büyük birer konfederasyon şeklinde düşünüldüğünde, bunların alt grupları olan taifelerin 1850 yılı itibariyle nüfus durumları şöyledir;

Celali Aşireti: Halikanlı Taifesi (550), Sakanlı Taifesi (480), Belhkanlı Taifesi (560), Mısırganlı ve Banuki Taifesi (160), Cenukanlı Taifesi (200), Hasan Suranlı Taifesi (240), Kızıl Paşuhlu Taifesi (190) olmak üzere toplam 2.380 haneden müteşekkildir. Bu hanelerden 1.200 adedi Osmanlı sınırlarında, 880 adedi İran topraklarında, 300 adedi ise Rus ülkesinde ikamet etmekteydi.

<sup>422</sup> A. Vahap Uluç, "Kürtlerde Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", *Mukaddime*, Sayı 2, 2010, s.46.

<sup>423</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları ile Koruculuk İlişkisi*, s.11.

<sup>424</sup> Karataş, Kul, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası", s.345.

<sup>425</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları ile Koruculuk İlişkisi*, s.15.

<sup>426</sup> Kaya, Karataş, "Bayezid (Ağrı) Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası", s.165.

Hayderanlu Aşireti: Ademanlu, Şeyh Hasenan, Marhori yahut Maarahori, Hamdikanlu, Dürtuyi, Akubi ve Hilekki taifelerinden oluşmaktadır. Bu taifelerin toplam hane adedi 1.150'ydi.

Sebiki (Sebikanlu) Aşireti: Mikatilli (Yezidi), İsa Dezanlu (Yezidi), Botiyanlı (Yezidi), Şemsiki (Yezidi), Killeyri (Yezidi), Çilanili (Yezidi), Birimi (Müslim), Manikanlu (Müslim), Mame Zeydi (Müslim), Piyrehal (Müslim), Dereceki (Müslim), Hasiyni (Yezidi), Hal Hasini (Müslim), Miranki (Yezidi), Sitorki (Yezidi), Buhalo (Yezidi), Piyrebad (Müslim) ve Mala Atey taifeleridir. Toplam nüfusları tespit edilememiştir.

Zilanlu Aşireti: Rediki, Eyleyanlu, Aliyanlu, Dilhıranlu, Kürdikanlu, Kelturanlu, Şeyh Bizini, Cemaldinlu, Bizkanlu, Süveydanlu, Birakanlu, Kara Çorlu, Milliyan yahut Millivan, Azizi, Çekemanlu, Matanlu, Salanlu, Karahacılar ve Hazekanlu taifeleridir. Toplam hane sayıları ise 1.500'dür.<sup>427</sup>

1871 yılında vilayet düzenlemesi yapılarak konargöçer aşiretler birer nahiye olarak teşkilatlandırılmış aşiret reisleri de nahiye müdürü olarak tayin edilmişlerdir. Nahiye teşkilatlarının oluşturulmasındaki amaç, göçebelerin köylü halka verdiği zararı engelleme ve isyan faaliyetlerini önleyerek merkezi otoriteye bağlılığı sağlamaktır. Ayrıca bu statü ile vergi toplama konusunda da belirli düzenlemeler yapılarak devletin vergi kaybına uğraması engellenmeye çalışılmıştır. Böylece mevcut feodal aşiret yapılanması, yasal bir statü ile modern bir nizamnameye tabi tutularak kontrol altına alınmıştır.<sup>428</sup>

XIX. yüzyılın koşulları dikkate alınırsa aslında göçebe aşiretleri sahiplenme mücadelesinin anlaşılır sebepleri vardır. Her ne kadar kontrol edilmeleri son derece güç ve bir takım asayiş sorunlarına yol açsalar da oldukça kalabalık olan aşiretler hem vergi kaynağı hem de askeri güç olarak görülmekteydiler. Bu nedenle gerek Osmanlı Devleti Gerekse İran, sınır boylarının göçebelerini kendilerine tabi kılmak istemekteydi. O dönemin raporlarına yansıdığına göre Hakkâri, Bayezid ve Muş bölgelerinde bulunan aşiretlerden 100 bin civarında asker temin edilmesi mümkündü. Yani azımsanmayacak bir gücü ifade eden bu aşiretler, bağlı oldukları devletin ordusunu ve ekonomisini kuvvetlendirecekleri gibi aynı

<sup>427</sup> Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudûd*, (Çev. Alaattin Eser), İstanbul 1997, s. 262-264. Karataş, Kul, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası", s.347. Kurt, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi*, s. 72-73.

<sup>428</sup> Karataş, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı", s. 173.

zamanda bunların yaşadıkları bölgeler de fiilen o devletin denetimine girmiş olacaktı".<sup>429</sup> Osmanlı Devleti'nin aşiretleri kendi topraklarında tutabilmek için geçici olarak aşiret ağalarını maaşa bağladığı dahi görülmüştür (1849).<sup>430</sup>

## 2.5. EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Bayezid Sancağı Osmanlı Devleti'nin sürekli çatışma halinde olduğu iki devletten İran ve Rus sınırının kesiştiği bir noktada bulunmanın zorluğunu eğitim hususunda da yaşamıştır. Bayezid, savaş durumlarında ilk işgal edilen ve tahribata uğrayan göç hareketliliğinin de yoğun bir şekilde yaşandığı bir sancaktır. Sancakta yaşayan insanların bir kısmının konargöçer olması ve maddi durumların da çok iyi olmaması eğitim durumunu olumsuz etkileyen dinamikler arasındadır.

Bayezid Sancağı'nda sıbyan mektepleri, medreseler, rüştiye ve iptidailer mevcuttur. Hem Müslümanların hem de Hristiyanların sıbyan mektepleri vardı. Modern mektep olan ilkokul seviyesindeki ibtidailer ise kaza merkezlerinde ve önemli nahiyelerde açılabilmiştir. Ancak halk ibtidailerden ziyade sıbyan mekteplerini tercih etmekteydi.<sup>431</sup> Selçukluların kütüp denen ilköğretim kurumları Osmanlı'da ilköğretim kurumlarının başlangıcı sayılan sıbyan mekteplerine dönüşmüştür. Burada çocuklara ayet ve hadislerle desteklenen dini inanç ve şartlar öğretilmekteydi.<sup>432</sup> Bayezid Sancağı'nda Hristiyanlara ait 1871 yılında; Bayezid'de 5 sıbyan mektebi ve 2 kilise, Diyadin'de 1 sıbyan mektebi 2 kilise, Karakilise'de 3 sıbyan mektebi 10 kilise, Eleşkirtte 2 sıbyan mektebi 14 kilise, Patnos'ta bir sıbyan mektebi ve 3 kilise bulunmaktadır. Sancağın tamamında 11 sıbyan mektebi ve 31 kiliseleri vardır. Bu rakamlarda sonraki yıllarda büyük ölçüde bir değişiklik yaşanmamıştır.<sup>433</sup>

1900 yılı salnamesine göre, Bayezid İlçesinde 4 okul ( 1 rüştiye, 2 ilkokul, 1 Ermeni ortaokulu), Diyadin'de 5 okul (1 medrese, 4 ilkokul), Karakilise'de 2 ilkokul, Eleşkirt'te 10 okul (6 Müslüman ilkokul, 4 Ermeni ilkokulu) ve Ayntab'ta 4 ilkokul bulunmaktadır.<sup>434</sup>

<sup>429</sup> *Tahdid-i Hudud-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Layihası* s. 6.

<sup>430</sup> *Tahdid-i Hudud-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Layihası*, s.9.

<sup>431</sup> Kurt, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi*, s. 103.

<sup>432</sup> Yücel Gelişli, " Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 45.

<sup>433</sup> Kurt, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi*, s. 80.

<sup>434</sup> Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, s. 59.

Medrese ders kelimesinden türetilmiş okumak anlamak öğrenmek anlamına gelen bir mekân ismidir.<sup>435</sup> 1898 yılında Bayezid'de on iki medrese eğitim vermektedir.<sup>436</sup> Medreseler vakıfların kontrolünde olan kurumlardır.<sup>437</sup>

1909 yılında Diyadin Kazası'nda modern mektepler içerisinde Merkez İbtidaiyes'i'nin bulunduğu görülmektedir.<sup>438</sup> 1910 yılına ait bir raporda Karakilise Dürmeli ibtidâi okulu binası, köy sakinlerinden Hacı Resul Ağa tarafından yaptırılmış, bir derslikten ibaretti. Bu okulun muallimi İbrahim Efendi'nin aylık 150 kuruş maaşı olup Bayburt Rüştîyesinden mezun ve Nezâretçe de kayıtlıydı. İbrahim Efendi'nin müfredata uygun ders işlemesi öğrenciler açısından oldukça faydalı olmakta ve okula devam edenlerin sayıları günden güne artmaktaydı.<sup>439</sup>

Rüşdiye mektepleri, sıbyan mekteplerinin üzerinde eğitim veren ve yüksek öğretime öğrenci yetiştiren orta öğretim kurumudur.<sup>440</sup> Sınıf-ı sani olarak adlandırılan rüştiye mekteplerine bir iki defa Kur'an-ı Kerimi hatmetmiş ve ilmihal okumuş olan öğrenciler alınmaktaydı. Bu mektebi bitiren öğrenciler kabiliyet ve başarılarına göre mevcut üst düzey okullardan istediklerine alınmaktaydı.<sup>441</sup> Bayezid sancak merkezinde bir rüştiye mevcuttu. Ancak bölgede muallimler görev yapmak istememekte sancağa atananlar iklimle uyum sağlayamadıklarını beyan ederek tayinlerini istemekteydiler.<sup>442</sup> Bayezid Sancağına bağlı Karakilise Kazası'nda rüştiye mektebi açılması istenmiştir. Ancak bu istek mali sıkıntılar nedeniyle gerçekleştirilememiştir.<sup>443</sup>

Bayezid Sancağı'nda yaşayan aşiret fertlerinin eğitim hususunda Osmanlı Devleti'nden yardım istedikleri görülmektedir. Nitekim aşiret mensuplarının, Erzurum Valisi Mehmed Celal Bey'e 1911 yılında sundukları bir dilekçede; "*Bizim selâmetimiz ancak maârifle mümkündür. Biz okumadığımız, bilmediğimiz için devr-i sâbıkta (II. Abdülhamid Döneminde) birtakım hatîât irtikâb etmiştik. Cehlimizden dolayı her milletten geri kaldık. İstirhâm ederiz bizi okutun*" diye yakınmışlardır. Badıllı Aşireti reisi ve süvari 62. Alay Kaymakamı Ağa Bey

<sup>435</sup> Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 323.

<sup>436</sup> Kurt, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi*, s.32

<sup>437</sup> Muammer Demirel, " Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.64.

<sup>438</sup> Kurt, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi*, s. 67.

<sup>439</sup> Mustafa Gençoğlu, "Erzurum Vilayeti Maarif Teftişleri(1910)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, Sayı 16 (Güz 2012), s.48.

<sup>440</sup> Cemil Öztürk, "Rüştiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, Ankara 2008, s. 300.

<sup>441</sup> Nebi Bozkurt, "Medrese", s. 323.

<sup>442</sup> Demirel, " Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", s.65.

<sup>443</sup> Kurt, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi*, s. 45.

<sup>444</sup> Kurt, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi*, s. 57.

ve Zilan Aşireti reislerinden ve 4. Alay binbaşlarından Ali Bey, kendi köylerinde inşa ettikleri İbtidai Mekteplerine birer muallim tayin edilmesini istirham etmişlerdir. Hükümetin belirlediği maaşla muallim bulunamaması halinde kendi ceplerinden maaş tayin edeceklerini de ilave etmişlerdir. Bunun üzerine Ağa Bey'in köyüne Maarif Sandığı'ndan 200 kuruş ile yine Ağa Bey'in deruhte ettiği 150 kuruş tahsisat ayrılarak bir muallim görevlendirilmesi kararı çıkmıştır. Ali Bey istediği muallim bulunamayınca, beraberine bir muallim almadan köyüne dönmeyeceğini beyan etmiştir. Ayrıca Ali Bey, devletin öğretmen için tahsis ettiği maaştan başka kendisinin de senede ayrıca 15-20 lira vereceğini vaat etmiştir. Görüldüğü üzere kimi aşiret mensupları eğitimin öneminin farkında olup, kendi imkânlarıyla köylerine birer okul inşa etmişler ve bu okullarda maaşını kendi ceplerinden karşılamak suretiyle muallim tayin edilmesini istemişlerdir. Osmanlı Devleti de kendi imkânları ölçüsünde aşiret mensuplarının bu tür isteklerini yerine getirmeye çalışmıştır.<sup>444</sup>

Tüm çabalara rağmen Bayezid'in eğitim potansiyeli istenen düzeye çıkarılamamıştır. Zira Erzurum Valisi Mehmet Celal Bey 1909 yılında Bayezid Sancağına gerçekleştirdiği tefiş esnansında durumun pek de iç açıcı olmadığını ve en azından büyük sayılabilecek köylerde birer mektep açılması gerektiğini vurgulamaktadır.<sup>445</sup>

## 2.6. EKONOMİK FAALİYETLER

Osmanlı maliyesi çok geniş topraklar üzerinde kurulmuş bir devlet yapısı içerisinde esnek bir özellik gösterir. Fethedilen yerlerdeki mahalli gelenekler değerlendirilerek mali bütünleşme sağlanmıştır. Mali ve idari bakımlardan özerk ve yarı özerk birimler kuvvetli bir merkeziyetçilik çerçevesinde yerlerini almışlardır.<sup>446</sup> Kürt aşiretlerinde ekonomi, yerleşik, yarı göçebelik ve göçebelik olmak üzere üç temel yaşam biçimine dayanmakta ve bu üç farklı yaşam tarzına göre şekillenmekteydi. Osmanlı-Rus-İran hudutlarındaki Kürt tebaasının büyük bir kısmı göçebe, bir kısmı yarı göçbeydi. Yerleşik Kürtler nüfusun daha az bir kısmını oluşturmaktaydı. Merkezin kanun ve vergilerini göçebe toplumuna kabul ettirmek ve uygulayabilmek zor olmuştur. Devlet her asırda farklı politikalar uygulayarak göçebe toplumları yerleşik hayata geçirmeye çalışmıştır. XIX. yüzyılda Tanzimat fermanından sonra

<sup>444</sup> Karataş, Kul, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası", s. 353, Kurt, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi*, s. 76.

<sup>445</sup> Selahattin Tozlu, "Erzurum Valisi Mehmet Celal Bey'in Bayezid (Ağrı) Sancağına Dair Raporu(1909)", s.285.

<sup>446</sup> Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2014, s. 248.

düzenlenen toprak reformuyla boş arazileri değerlendirmek, tarıma açmak ve göçbeleri yerleşik hayata geçirerek vergi artışı sağlanmak istenmiştir.<sup>447</sup>

XX. yüzyılın başlarına kadar Kürt köyleri kullanım eşyaları bakımından kendilerine yeterli sayılabılırdi. Gerekli eşyaalrın büyük bir kısmı ya hanenin kendi içinde ya da köydeki veya en yakın bir köydeki zanaatkârlarca üretilirdi. Fakat yine de köylerde tam bir kendine yeterlilik olamamıştır. Büyük kasabalarda ticaret yapılmıştır. Ayrıca uluslararası ticari ilişkiler de mevcuttur.<sup>448</sup> Bayezid Sancağı İran Devleti ile sınır olmasından dolayı ekonomik bir canlılık sözkonusuydu. Osmanlılar XIX. yüzyılda İran ticaretinde İngiltere ve Rusya'dan sonra 3. sıradaydı. Ama XX. yüzyılda 4. ve 5. sıraya kadar düştü. 15 yıl boyunca Kızıldize-Erzurum-Trabzon'dan geçen transit eşyalar kilogram bazında aşağıda gösterilmiştir.<sup>449</sup>

| Yıllar        | Tömbeki      | Yağ        | İnek<br>Deri vs | Kına       | Hırdavat     | Halı ve<br>Şal | Çekirdeksiz<br>Üzüm vs. | Toplam         |
|---------------|--------------|------------|-----------------|------------|--------------|----------------|-------------------------|----------------|
| 1898          | 1.138        | 52         | 95              | 30         | 38           | 5.299          | 6.478                   | 13.130         |
| 1899          | 2.634        | 125        | 401             | 40         | 1.018        | 3.967          | 8.176                   | 16.361         |
| 1900          | -            | 381        | 525             | 53         | 653          | 4.885          | 10.028                  | 16.525         |
| 1901          | -            | 323        | 878             | 22         | 311          | 6.033          | 13.712                  | 21.280         |
| 1902          | 1            | 20         | 624             | 57         | 218          | 4.858          | 14.105                  | 19.983         |
| 1903          | 1            | 40         | 186             | 31         | 325          | 6.208          | 14.682                  | 21.473         |
| 1904          | -            | 12         | 88              | 49         | 189          | 5.614          | 3.531                   | 9.483          |
| 1905          | -            | -          | 5               | 50         | 41           | 1.550          | 1.289                   | 7.435          |
| 1906          | -            | 30         | 391             | 64         | 225          | 13.903         | 1.364                   | 15.977         |
| 1907          | -            | -          | 94              | 64         | 463          | 11.114         | 9.812                   | 21.547         |
| 1908          | -            | -          | 38              | 72         | 82           | 1.865          | 1.397                   | 3.448          |
| 1909          | -            | -          | -               | 31         | 101          | 663            | 4                       | 799            |
| 1910          | -            | -          | -               | 27         | 70           | 487            | 98                      | 682            |
| 1911          | -            | -          | 86              | 75         | 31           | 3.787          | 2.228                   | 6.207          |
| 1912          | -            | -          | 142             | 63         | 12           | 863            | 183                     | 1.273          |
| <b>Toplam</b> | <b>3.774</b> | <b>983</b> | <b>3.553</b>    | <b>719</b> | <b>3.777</b> | <b>71.069</b>  | <b>87.087</b>           | <b>175.603</b> |

<sup>447</sup> Fehminaz Çabuk, *Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi (1850-1900)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kayseri 2017, s. 66

<sup>448</sup> Çabuk, *Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi*, s. 75

<sup>449</sup> Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri*, s. 48.

İran'dan ticari eşya olarak tömbeki, yağ, deri, kına, hırdavat, halı ve şal, çekirdeksiz üzüm gibi ürünler Osmanlı ülkesine Bayezid'e bağlı Kızıldize ticaret yolundan getirilmekteydi. Tablodan anlaşıldığı kadarıyla 1909 ve 1910 yıllarında sancak genelinde yaşanan huzusuzlukların bir yasması olarak ticari ilişkilerdeki düşüş dikkat çekmektedir. 1911 yılında ise Osmanlı-İran arasındaki ilişkileri düzenlemek adına kurulan komisyonun çalışmaları neticesi olsa gerek 1910 yılına nazaran ülkeye giren ticari ürünlerde yaklaşık on katı bir artış söz konusudur.

Transit ticaret merkezi olan Kızıldize'de bir de gümrük memurluğu bulunmaktadır. Kızıldize ayrıca hekimleriyle ün salmış bir yerdir. Bu hekimler için başka ülkelerden tedavi amaçlı gelen insanlar vardır.<sup>450</sup> Yüksek bir kesimde olması ve havasının temizliği hasebiyle bulaşıcı hastalıkların az görüldüğü bir bölgedir. Gerek ticaret amaçlı gerekse sağlık vs. sebeplerden ötürü bir uğrak yeri olan Bayezid Sancağı'na 1909 yılında pasaportların Fransızca kısmını düzenlemek üzere pasaport kâtibi istihdamına lüzum görülmüştür. Memurun maaşının ise nahiye teşkilatından kalan para ile ödenmesi talep olunmaktaydı.<sup>451</sup> Kâtibe verilecek maaşın nahiye teşkilatından kalan paradan ödenmesine Erzurum Valiliği'nce müsaade edilmiş,<sup>452</sup> memurun maaşı da 200 guruş olarak belirtilmiştir.<sup>453</sup> Sancakta yaşayan Müslüman olmayan unsurlar özellikle Ermeni tüccarlar İran ticaretinde çok daha etkiliydiler. Ticaretle uğraştıkları için zengin bir kesimi oluşturluyorlardı.<sup>454</sup>

Bayezid'in iklimi soğuk iklimlere dâhil edilmektedir. İlkbahar, Yaz, Sonbahar ve Kış olmak üzere dört mevsim mevcut ise de bunlardan ilkbahar genellikle yaz mevsimi ile sonbahar ise kış mevsimi ile birleşmekte dolayısıyla ilkbahar ve sonbahar ayları tam olarak yaşanmamaktadır. Kış mevsiminin en şiddetli geçtiği dönem ocak ve şubat aylarıdır. Yaz mevsimi haziran ayından ağustos ayının on beşine kadar belirgin olarak kendini hissettirir. Sonbahar mevsimi ise bazı yıllar yaz ve kış mevsiminden ayrı olarak kendi özelliklerini yansıtır. Kış mevsimi bazı yıllar Ekim ayının 15'inden itibaren başlar ve 15 Mart'a kadar etkisini hissettirir.<sup>455</sup> 2 Kasım 1908 tarihinde Erzurum-Bayezid bölgelerinde kıtlık ve darlıktan dolayı, Osmanlı Devleti Rusya ve İran'dan hububat ve tahıl ithal etmek istemiştir. Aslında sözkonusu ürünlerin ithali, bölge ekonomisine zarar vermekte ancak ahalinin açlığını önlemek için devlet bu ithalatı yapmak durumunda kalmıştı. Rus tüccarı her türlü gümrük

<sup>450</sup>Tozkoparan, " Ağrı Dağı'nda 12.000 Ermeni Çeteci", s. 538.

<sup>451</sup>BOA, DH. MKT. 2703/19. H. 1326 Z (Aralık/Ocak 1908/1909).

<sup>452</sup>BOA, DH. MKT. 2738/54. H. 1327 M ( Ocak/Şubat 1909).

<sup>453</sup>BOA, DH. MKT. 2818/63. H. 1327 R (Nisan/Mayıs 1909).

<sup>454</sup>Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri*, s. 79.

<sup>455</sup>Kaya, Karataş, "Bayezid (Ağrı) Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası", s. 164.

vergisini vermekten muaftı ama İranlı tüccar normal gümrük vergilerinin yanı sıra depozito vergisi de ödemekteydi. Bu durum tüccarın şikâyetine neden olup, gümrük görevlileri de merkezden bu sorunu çözmelerini istemekteydi.<sup>456</sup>

Bayezid Sancağı'ndaki halk gerek kendi besin ihtiyaçlarını gidermek gerek hayvanları için gerekli olan samanı temin etmek için ihtiyaç duydukları oranda tarım yapmaktaydılar. İlkbahar mevsiminde genellikle arpa ekimi yapılmaktaydı. Arpa, hem ekmeği yapılan hem de atlara yem olarak verilen bir üründü. Fakat tarlalardan alınan verim çok düşüktü, çünkü toprak ilkel karasabanla sürülmekteydi. Aslında tarım ikinci bir uğraş alanıydı, bölgede önemli olan hayvancılıktı.<sup>457</sup>

Bayezid Sancağı halkının geçim kaynağının temelini tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Ancak toprak örtüsü çok ince olduğu için bazı bölgeleri pek verimli değildi. Bunun dışında Diyadin'de, mobilya ve giyim sanayinde kullanılmak üzere yünlü kumaş dokumacılığı da yapılmakla birlikte, sanayideki etkinlikler pek yetersizdi. Bir başka önemli dal da halıcılıktır.<sup>458</sup> Küçük el sanatları, kilim, halı, çorap, seccade ve örgü sanayii gittikçe gelişmişti. Bu ürünün ticareti oldukça canlıydı.<sup>459</sup> Kadınlar halı, kilim ve kumaş dışında giysi ve kilim de dokumaktaydı.<sup>460</sup> Genelde aşiretlerden oluşan Bayezid halkı tarım ve hayvancılık faaliyetleri dışında seccadelik keçe ve Kürt halı-kilimleri dokuyup kasaba dâhilinde ve başka yerlerde pazarlardı.<sup>461</sup>

Bayezid Sancağı'nda çoğunlukla hayvan besiciliği yapılmaktaydı. Gerek giyimde gerekse beslenmede büyük öneme sahip olan başlıca hayvanlar keçi ve koyun idi. Kadınlar koyun yünü ve keçi kılını keçe, giysi ve çadır yapmakta kullmaktaydı.<sup>462</sup>

Arpa dışında buğday, çavdar, yonca, yulaf korunga gibi ekinlerin yanında; soğan, kavun, karpuz, patates, havuç, lahana, şalgam vb. sebzeleri ve erik, elma, üzüm, kayısı, armut,

<sup>456</sup> Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri*, s. 90-91.

<sup>457</sup> Fehminaz Çabuk, *II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kayseri 2013, s.58

<sup>458</sup> Yurt Ansiklopedisi, "Ağrı" C. I, *Anadolu Yayınları*, İstanbul 1981, s. 357, Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, s. 60.

<sup>459</sup> Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, s. 55.

<sup>460</sup> Çabuk, *II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi*, s. 58.

<sup>461</sup> Kaya, Karataş, Özgül, " Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakilise Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi Ve İctimai Coğrafyası", s.565.

<sup>462</sup> Çabuk, *II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi*, s. 57-58.

zerdali gibi meyveleri bol olurdu. Bayezid Livası'nın başlıca geçim kaynağı hayvancılık olduğundan büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısı ziyadedir.<sup>463</sup>

Bayezid ve Diyadin Kazaları'nın çoğu dağlık alandır ve ziraata müsait değildir. Karakilise, Eleşkirt ve Tutak Kazaları nispeten daha verimli ovalara sahip olduğundan tarım yapılmaktadır. Bayezid Liva'sından geçen Murad Suyu,<sup>464</sup> çevresindeki arazileri sulamakta ve bu arazilerin verimlerinin artmasını sağlamaktadır. Bayezid Livası'nda yetiştirilen tarım ürünlerinden bazıları zeyrek, darı, nohut, mercimek, kavun, karpuz, soğan ve diğer sebze türleridir. Bunlardan en çok arpa ve buğday üretilmekte ve ihtiyaç fazlası olan ürünler dışarıya pazarlanmaktaydı.<sup>465</sup>

Bayezid Vilayeti'nde yaşayan nüfusun geçimi vilayet ve kaza merkezlerinde ikamet edenler de dâhil olmak üzere oldukça sade ve basittir. Gerek şehir ve gerekse köylerde yaşayan nüfusun kırmızı ete olan düşkünlüğü oldukça fazladır. En çok et ve pirinç pilavı tüketilir. Aşiret mensupları, Azeriler ve diğer köylüler süt, yoğurt, ayran, yağı alınmış peynir, bulgur, buğday, arpa ekmeği ve eğer bulabilirlerse buğday ekmeği de yerler. Bitkilerle beslenme alışkanlıkları yok denecek kadar azdır. İlkbaharda pancar toplarlar. Yaz ve kış aylarında en önemli içecekleri çay olup bu içeceği sıcak olarak tüketirler. Yaz mevsiminin başlıca gıdası ekmek ve ayrandır. Azeriler aşiret mensuplarına oranla daha çok bitkisel ürünler tüketirler. Yağ başlıca gıdalarıdır. Kasaba halkından varlıklı olmayan fakir Azerilerin beslenme şekli de aşiret mensuplarınıninkine benzemekte olup çok basit ve sadedir. Kasabalarda yaşayan nüfusun geçmişten beri en önemli uğraş alanını çok ilkel ve basit bir şekilde ticaret, oldukça yaygın ve yoğun bir şekilde ise tarımsal faaliyetler oluşturmaktadır. Kasabalarda ikamet edenlerin önemli bir çoğunluğunu ise memurlar oluşturmaktadır. Sanayi faaliyetleri yok denecek kadar azdır.<sup>466</sup> Bayezid'de evler kısmen kerpiç ve yarısına kadar toprağa gömülü, çatısı da toprakla örtülmüş kulübelerden ibarettir.<sup>467</sup>

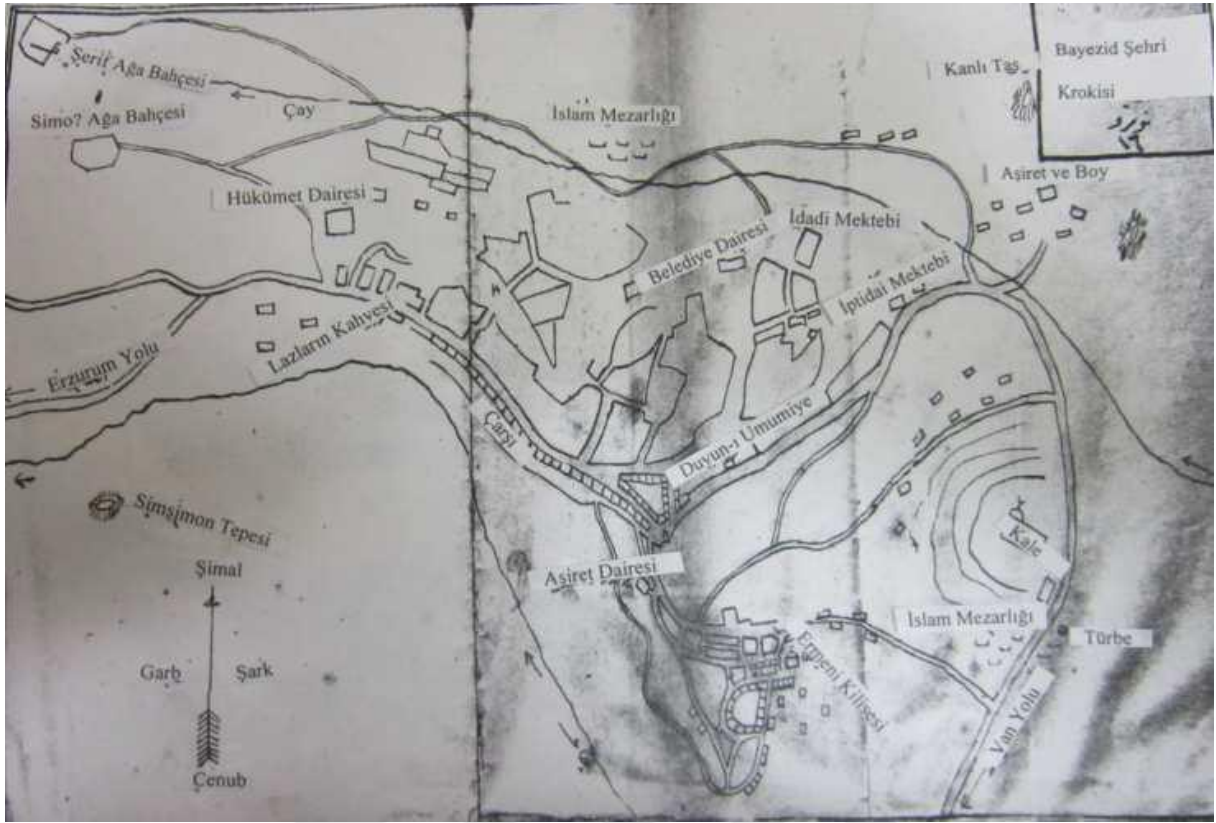
<sup>463</sup> Doktor Şerif Bey Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, s. 75-76.

<sup>464</sup> Doktor Şerif Bey Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, s. 75.

<sup>465</sup> Kaya, Karataş, Özgül, " Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakilise Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi Ve İctimai Coğrafyası", s.565.

<sup>466</sup> Kaya, Karataş, "Bayezid (Ağrı) Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası", s. 167.

<sup>467</sup> Selahattin Tozlu, "Erzurum Valisi Mehmet Celal Bey'in Bayezid (Ağrı) Sancağına Dair Raporu(1909)", s. 283-284.



Harita 1: Bayezid Kasabası Krokisi (Faruk Kaya, Yakup Karataş, İbrahim Özgül, "Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakilise Tutarak Ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi Ve İctimai Coğrafyası, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt: 7 Sayı: 29,)

Yukarıda krokisi verilen Bayezid Sancağı'nın yolları çok kötü vaziyettedir. Erzurum Valisi Celal Bey: "Her bakımdan mahrumiyet ve çaresizlik içindeki bu vilayet, ancak yol ile ıslah edilebilir. Nafia Nezâreti, gelecek seneki inşaat ve tamirat için bütçeye 19.000 lira tahsisat koymuştur. Bu meblağı birkaç sene için en az dört-beş katına çıkarmak lazımdır" diyerek yolların bakım ve onarımına ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır.<sup>468</sup> Ancak yollar için ayrılan meblağ zamanla daha azaltılmıştır. Erzurum Valisi Mehmed Emin Bey, Erzurum-Rize yolunun 113.820 lira, Erzurum-Bayezid yolunun ise 200.675 liradan daha fazla inşaat masrafının olacağını hesap etmiş ve vilayetin Nafia tahsisatının 8.000 lira gibi cüzi bir rakam olduğunu ortaya koymuştur. Emin Bey, fen memurlarının imkân nispetinde çoğaltılması sağlansa bile senede ancak 10 km yol yapılabilceğini ve bu durumda Erzurum-Rize yolunun 14 senede, Erzurum-Bayezid yolunun 25 senede ancak yapılabilceğini kaydetmiştir. Vali Bey, bu hesaba göre Erzurum vilayeti ahalisinin bu yollardan 39 sene sonra ancak fayda

<sup>468</sup> Selahattin Tozlu, "Erzurum Valisi Mehmet Celal Bey'in Bayezid (Ağrı) Sancağına Dair Raporu(1909)", s. 284.

görebileceğini ve buna dayanmanın imkânsız olduğunu Bayezid halkının buna tahammülünün olmadığını ifade etmiştir.<sup>469</sup>

Erzurum Valisi Mehmet Emin Bey, Erzurum vilayetinin sefalet durumunun Bayezid Sancağı'nda da geçerli olduğunu söylemektedir. Yolların onarılması ve hatta yeni yolların yapılmasının Bayezid Sancağı için önemli bir dönüm noktası olacaktır diyerek bu konudaki fikrini beyan etmiştir. Bayezid Sancağı ahalisinin önemli bir kısmını Kürt aşiretleri teşkil etmektedir. Kürt aşiretleri öteden beri birbirlerine karşı düşmanlık etmekte ve bu durum memleketin emniyeti ve asayişine ve milletin hukukuna zarar verir boyuta gelmektedir. Hamidiye alaylarının teşkil edilmesi ile beraber bunların bir takım imtiyazlara mazhar olması ve silahlanması, bu asayişsizlik durumunu iyice artırmıştır. Erzurum valisi Mehmed Emin Bey, bu noktalara temas ettikten sonra, bölgedeki aşiretlerin sebep olduğu kargaşa ortamından, sadece bu aşiretleri değil aynı zamanda dönemin hükümetini de sorumlu tutmaktadır. Emin Bey, Osmanlı hükümetinin bölgeyi ve bölge insanını, eğitim ve sair yatırımlarla kalkındırmakla yükümlü olduğunu, ancak bunun çeşitli sebeplerden ötürü başlamadığını ve bundan dolayı da huzursuzluğun giderilemediğini *"... bu halin mesuliyeti bu masum vatandaşların değil bunların fikir ve gözlerini irfan ve faziletle açarak kendilerine iyi bir hayat sunmakla mükellef olmasına rağmen, zavallı insanları cehalet içinde bırakan, her türlü ilerleme ve medeni gelişmeye kabiliyeti olan bu zeka ve kuvvetleri şekavete sevk eden hükümete aittir"*<sup>470</sup> şeklindeki ifadeleriyle bölgede bir eğitim reformuna ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir.

İlkçağlardan itibaren yerleşim yeri olarak kullanılan ve pekçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Bayezid Sancağı, XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil edilmiştir. Önceleri Van Eyaleti'ne bağlı iken ilerleyen süreçte Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak idari taksimattaki yerini almıştır. Bayezid Sancağı, İran ve Rus sınırının kesiştiği bir noktada bulunması hasebiyle savaş söz konusu olduğunda ilk işgale uğrayan yer olup bu işgallerin etkisini yıllarca üzerinden atamamış ve bu sebepten dolayı maddi kültür kaynaklarının çoğunu günümüze ulaştıramamıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi Bayezid Sancağı incelendiğinde, çok sayıda mutasarrıf ataması yapıldığı ve durumun sancak idaresinde olumsuzluğa sebep olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki;

<sup>469</sup> Yunus Özger, "Erzurum Valisi Mehmed Emin (Yurdakul) Bey'in Erzurum Vilayetinin İhtiyaçları ve Gelişmesine Ait Layihası", [www.e-dergi.atauni.edu.tr](http://www.e-dergi.atauni.edu.tr) Erişim Tarihi: 09.05.2017, s. 132-133.

<sup>470</sup> Yunus Özger, "Erzurum Valisi Mehmed Emin (Yurdakul) Bey'in...", s. 132-133.

Konargöçer aşiretler, İran'dan Osmanlı sınırına ve Osmanlı'dan İran sınırına sürekli olarak izinsiz bir şekilde geçiş yaparak asayişsizliklere sebebiyet vermekteydiler. Sancakta yaşayan Ermeni ve Müslüman ahali arasında gittikçe tırmanan bir gerginlik söz konusuydu. Ayrıca Aşiret Alaylarına mensup aşiret reislerinin de sancakta huzursuzluklara sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. Sancağa atandığında bütün bu sorunların muhatabında kalan mutasarrıfların ve memurların sancakta uzun süre kalmak istemedikleri tespit edilmiştir. Ekonomik refah seviyesinin düşük olduğu bu dönemde eğitim-öğretim faaliyetleri de istenilen düzeye ulaştırılamamıştır.



## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### BAYEZİD SANCAĞI'NDA SİYASİ OLAYLAR

#### 3.1. ERMENİ MESELESİ VE TEHCİR

Ermeni sorunu, XX. yüzyıla yaklaşırken büyük devletlerin çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni parçalamak için oluşturulan bir sorun olarak isimlendirilebilir.<sup>471</sup> Büyük devletler, 1815 yılında düzenlenen Viyana Kongresinde ilk defa bir sorun olarak adlandırılan "Şark Meselesi" ne göre Osmanlı Devleti'ni bölmeye ve paylaşmaya karar vermiştir. Şark Meselesinin ilk halkası Yunanistan, son halkası ise Ermenistan\* (Ermeniler) olacaktır.<sup>472</sup>

XIX. yüzyıl süresince ve XX. yüzyıl başlarında Osmanlı'da yaşayan azınlıkların sebep olduğu sorunlar, Osmanlı Devleti'nin bu bölgeleri fethettikten sonra uyguladığı yönetim sistemiyle yakından alakalıdır. Zira Osmanlı Devleti egemenliği altında yaşayan farklı dinlere mensup insanları köleleştirmeye ya da din değiştirmeye zorlamamıştır<sup>473</sup> ve bu durum milliyetçilik akımlarının güçlenmesine uygun bir ortam hazırlamıştır.<sup>474</sup> Ermenilerin Türk milleti ile Anadolu'da birlikte yaşaması Selçuklu hâkimiyetinden sonra başlamıştır.<sup>475</sup> Yönetimi Selçuklulardan devralan Osmanlılar, egemenliği altındaki Ermenilere uzun yıllar güvenli ve huzurlu bir hayat sürme imkânı sunmuşlardır.<sup>476</sup> Ermeniler, yönetimi Bizanslılardan devralan Türk hâkimiyetine geçtikten sonra huzur ve refaha erişebilmişlerdir.<sup>477</sup> Zira Ermeniler, Bizanslılar tarafından din değiştirmeye zorlanmıştır.<sup>478</sup>

<sup>471</sup> Ergünöz Akçora, "Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni İsyanları ve Türk-Ermeni Toplumu İlişkilerine Etkileri", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, s.126.

\* Ermenilerin ve yabancı gazetelerin Doğu Anadolu için "Ermenistan" şeklindeki adlandırmalarına karşılık bu bölge için Osmanlı diplomatik dilinde -dikkat çekici bir şekilde- "Ermenilerin meskün olduğu vilâyât-ı şahane" tabirinden vazgeçilmediği ibretle müşahade edilmiş ve bu tavrın, günümüz etnik tartışmaları kapsamında anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Yakup Karataş, "Ermeni Meselesinin Enternasyonalizasyon Sürecine Dair Tespitler ve Osmanlı Diplomasisi", *Turkish Studies*, 8/5 İlkbahar, Ankara 2013, s. 386.

<sup>472</sup> Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası (Tarihi Ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Basımevi, Isparta 2001, s. 8.

<sup>473</sup> Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 1002.

<sup>474</sup> Turgay Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, s.161.

<sup>475</sup> Mustafa Keskin, "Anadolu'da Türkler ve Ermeniler Kayseri Örneği" *Yeni Türkiye*, 60/2014, s.3.

<sup>476</sup> Abdullah Poş, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Tarsus'ta Türk Ermeni İlişkileri" *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. 1, (Haz. Metin Hülâgü, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildirileri, Orka Matbaacılık, Ocak 2007, s. 103.

<sup>477</sup> Levon Panos Dabağyan, *Emperyalistler Kısacasında Ermeni Tehciri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 54.

<sup>478</sup> Mehmet Saray, *İstanbul Üniversitesi*, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul 2003, s. 9.

Ancak Gregoryen Ermeniler, bölgede Türk hâkimiyeti tesis edildikten sonra dini serbesti ilkesi içerisinde hayatlarını idame ettirmişlerdir. Bu şartlar altında asırlarca hiçbir baskı görmeyen Ermeniler, devlet yönetimi tarafından onları en ufak bir ayrıma tabi tutmadan güvenlik içinde yaşatmayı ilke edinmiştir.<sup>479</sup> Ancak "Şark Meselesi" adı altında oluşturulan yapay problemlerden biri olan Ermeni Meselesi Avrupa'yı meşgul eden milletlerarası bir sorun haline getirilmiştir.<sup>480</sup> Fransız İhtilalının ateşlediği milliyetçilik hareketi ve batılı devletlerinin kışkırtmasına kayıtsız kalmayan Ermeniler XIX. yüzyılın ortalarından itibaren zayıflayan Osmanlı yönetimini uğraştıran bir millet olmaya başlamıştır. Başlangıcı Fransız Devrimi olarak kabul edilen milliyetçilik hareketleriyle, iyice yorulan ve zayıflayan Osmanlı Devleti'nin topraklarında gözü olan Avrupa devletleri, istedikleri zemini oluşturmak adına faaliyetlerini hızlandırmışlardır.

Bu sürecin dönüm noktası, 93 Harbi olarak adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile bu savaşın ardından imzalanan Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin (13 Temmuz 1878) antlaşmalarıdır.<sup>481</sup> Aslında süreç biraz daha geriden alınırsa Tanzimat dönemine (1839–1876) kadar gidilebilir. Bu dönemde Müslüman olmayan tebaaya verilen imtiyazlar sayesinde, milliyetçilik akımından etkilenen Ermeniler, misyonerlerin de yardımlarıyla dini birliklerini ve dini kimliklerini güçlendirmek için önce dini teşkilatlarını ve kiliselerini geliştirmişlerdir.<sup>482</sup> Neticede asırlardır Müslüman unsurdan hiçbir ayırım görmeden yaşadıkları, devlet hizmetine girerek vezir veya bakan rütbesine kadar yükseldikleri ve devletin en ufak bir ihanet dahi beklemediği bir millet olma özelliğine rağmen artık bağımsızlık isteyen bir millet durumuna gelmişlerdir.<sup>483</sup>

Ayestefanos Anlaşmasına 16. madde olarak, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapılması ve yine bu bölgelerde yaşayan Ermenilerin, Kürt ve Çerkezlerden korunmasını

<sup>479</sup> Muammer Demirel, "Erzurum'da Ermeni İsyanları (1890-895)", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.172

\*İlk defa 1815 Viyana Kongresi'nde Rusya Delegasyonu tarafından kullanıldığı bilinen Şark Meselesi tabiri, siyaset adamları tarafından çeşitli şekillerde kullanılmışlardır. Meselenin tarihi kökenleri oldukça eski olup 1071'den 1923'e kadarki Hristiyan Batı âlemi ile (Selçuklu-Osmanlı Devletleri) arasındaki münasebetlerin tümünü ifade eder. Besim Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yönelik Dış Politikası(19. yy. ve 20. yy. Başı)", *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi 2*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2010, s. 312.

<sup>480</sup> Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s.105. Güler Yağcı, "Lyonel Bondy'nin "Dinamit ve Diplomatlar" Başlıklı Makalesi Ve Ermeni Hıncaklar", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkışyalık ve Terör*, (Editör: Osman Köse), Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayını, Samsun 2009, s. 179.

<sup>481</sup> Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.862.

<sup>482</sup> Bayram Kodaman, " II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, s. 133.

<sup>483</sup> Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s.322.

öngören bir maddeyi anlamaya eklemişlerdir.<sup>484</sup> Fakat Avrupa devletleri Rusya'nın Ayestefanos ile elde ettiği haklardan pek hoşnut olmayarak,<sup>485</sup> Rusların "Berlin İhaneti" olarak adlandırdığı<sup>486</sup> Berlin Kongre'sinde Ayastefanos Antlaşması'nın pek çok maddesi yeniden düzenlendi. Ancak Ermeniler ile ilgili olan madde aynen bırakıldı.<sup>487</sup> Olur, da Osmanlı Devleti dağılırsa mirası sadece Rusya'ya bırakılamayacak kadar değerliydi.<sup>488</sup> Böylece Ermeni Meselesi uluslararası bir sorun haline geldi.<sup>489</sup> Söz konusu 61. madde şöyle idi: “*Babîâlî, Ermenilerle meskûn vilâyetlerde mahalli ihtiyaçların lüzum gösterdiği düzenlemeleri ve ıslahatları vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Çerkezlerle Kürtlere karşı onların güvenliğini temin etmeyi taahhüt eder. Bu yolda alacağı tedbirleri, onların tatbikini denetleyecek olan Büyük Devletlere muayyen zamanlarda bildirecektir.*”<sup>490</sup> Berlin Antlaşmasından sonra özellikle İngilizlerin girişimiyle ıslahat projeleri Osmanlı'ya dayattırılmış ve bu dış destekten cesaret alan Ermeni çeteleri ülkede huzur ve asayiş bozacak kanlı eylemlere girişmişlerdir.<sup>491</sup>

Berlin Kongresiyle Ermeni Meselesi uluslararası bir sorun haline gelmiştir.<sup>492</sup> İngiltere'nin bu ıslahat taleplerini farklı tarihlerde tekrarlamasının sebebi Ermenileri kendi tarafına çekip Rus himayesinden çıkarmaktır.<sup>493</sup> İngilizler himayeci tavırlarını sürdürdüler. Buna bir de Amerikan propagandası eklenince bir grup Ermeni Protestan mezhebine geçti ve

<sup>484</sup> Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 862. Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s. 4

<sup>485</sup> Nedim İpek, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 17.

<sup>486</sup> Nedim İpek, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 17.

<sup>487</sup> Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.862. Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s. 5.

<sup>488</sup> Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.862. Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s. 5.

<sup>489</sup> Abdurrahman İlhan, *Arşiv Belgelerine göre 1915 Yılındaki Tehcir Olayının Sivas'ta Uygulanması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı, İzmir 2008, s. 8.

<sup>490</sup> Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", s. 133-134. Nejla Günay, "Ermenilerin Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Yürüttüğü Propaganda Faaliyetleri", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. 3, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildirileri, (Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan) Mayıs 2008, s. 352, Kemal H. Karpat, Robert W. Zens, "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdulhamid'in Saltanatı (1876-1909, (Çev. Nasuh Uslu), *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1498. Musa Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, s.173. Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s. 5.

<sup>491</sup> Kemal Bedilli, "Tehcir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, Ankara 2011, s. 320.

<sup>492</sup> İlhan, *Arşiv Belgelerine Göre 1915 Yılındaki Tehcir Olayının Sivas'ta Uygulanması*, s. 8.

<sup>493</sup> Muammer Demirel, "Ermeni Meselesi ve İngiltere", *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 5.

doğu vilayetlerinde bu nedenle Ermeni Protestan kilisesi ayrı bir örgüt ve millet grubu oldu.<sup>494</sup> Başka bir grup Ermeni yine Amerika ve Avrupalı Devletlerin teşvikleriyle Katolikleştirildi. Haliyle bu durum hem Gregoryen Ermeni toplumu içerisinde hem de devlet içerisinde huzursuzluk çıkarttı.<sup>495</sup>

Ermeni faaliyetleri sadece Doğu Anadolu ile sınırlı kalmamıştır. Çukurova bölgesi ile ilgilenen Fransa, Ermeniler ile irtibata geçmiştir. Adana civarında da isyan faaliyetleri olmuştur.<sup>496</sup> Sultan II. Abdülhamid dönemi milliyetçi bir dünyada son milletler imparatorluğu olmasına rağmen<sup>497</sup> Ermenilerin isyan etme sebeplerinden biri Sultan II. Abdülhamid'in baskıcı rejimi olduğu ileri sürülmekteydi. Ancak Adana olayları İttihat Terakki'nin iktidara gelişinden sonra yaşanmış ve olaylar sürmüştür.<sup>498</sup>

Sultan II. Abdülhamid'in ısrarla direndiği ıslahat projeleri, İttihat Terakki yönetimi devrıldıktan sonra isyan faaliyetlerinin devam etmesi üzerine tekrar gündeme getirilmiştir.<sup>499</sup> Büyük devletlerin Ermeniler lehine yaptıkları baskıların sonunda uygulamaya konulan<sup>500</sup> Ermeniler ile ilgili reformlar 1913 yılında bir proje olarak doğu bölgesinde hemen uygulamaya konularak Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle yürürlükten kaldırılmıştır.<sup>501</sup>

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda bir yandan cephelerde mücadele ederken bir yandan da devlet sınırları içinde yaşayan azınlıkların çıkardığı isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır.<sup>502</sup> Uzun yıllar Osmanlı toplumunda millet-i sadıka olarak anılan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Osmanlı'yı yıpratmak ve cephelerde zor durumda

<sup>494</sup> İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s.999

<sup>495</sup> Davut Kılıç, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, s.145.

<sup>496</sup> Yusuf Ziya Bildirici, "Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Adana Katliamları", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.907.

<sup>497</sup> İlber Ortaylı, "Son Universal İmparatorluk Ve II. Abdulhamid", *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1516.

<sup>498</sup> Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.863.

<sup>499</sup> Haluk Selvi, Bülent Cırık" 1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar", *OTAM*, 36 /Güz 2014, s.157.

<sup>500</sup> Zekeriya Türkmen, *Vilâyet-i Şarkîye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 89.

<sup>501</sup> Selvi, Cırık" 1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar", s.157.

<sup>502</sup> Berna Türkdoğan, *1915'ten Günümüze Tehcir (Türkler ve Ermeniler)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 63.

bırakmak ve Ruslar tarafından işgal edilmesini sağlamak için Anadolu'nun birçok noktasında ayaklanma girişiminde bulunmuştur.<sup>503</sup>

Sultan II. Abdülhamid'in tahtta olduğu müddetçe yasakladığı silah ithali onun devrini müteakip Meşrutiyet döneminde serbest bırakıldı. Ermeniler ihtiyaçları olan silah, tabanca ve bomba gibi teçhizatı rahatlıkla Avrupa ülkelerinden getirebildi.<sup>504</sup> Öyleki Birinci Dünya Savaşı içerisinde Ermenilerdeki silah sayısının yalnızca Erzincan bölgesinde 30 bine ulaştığı belgelenmiştir.<sup>505</sup> I. Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu topraklarında gözü olan Rusya'nın ordusunda gerekli askeri eğitim ve teçhizatla donatılmış 150 bin Ermeni askeri ve yaklaşık on bin silahlıdan oluşan 4 Ermeni gönüllü birliği vardı.<sup>506</sup> Erzurum ve civar bölgelerindeki Ermenilerin silahlandığını ve bu durumun Müslüman ahali ve Osmanlı ordusu için tehlike arz ettiği hususunda Erzurum Merkez Kumandanı Halil Hamit, Eylül 1914'te verdiği raporda Rusların Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı örgütleyip Kafkaslarda Ermeni Orduları kurduğunu belirtmekteydi.<sup>507</sup>

Bu şartlar altında yani hem cephelerde mücadele eden Osmanlı askerlerini sırtından vuran hem de Müslüman halka zulümde bulunan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın kızıştığı 1915 yılında, Osmanlı Devleti'ni bir iç güvenlik meselesi olarak tehcir kararını almaya zorlamıştır.<sup>508</sup> Sözlükte “göç ettirmek” anlamındaki tehcir, kökü olan hicret kelimesinin de işaret ettiği gibi zorunlu bir göç hareketidir.<sup>509</sup> Tehcir kararının alınmasının en önemli sebebi Ermenilerin, Rus ordusuna her türlü yardımda bulunması ve Osmanlı Ordusunu zor durumda bırakmasıdır. Rus Çarı Nikolas Osmanlı Ermenilerini Rusya'nın yanında savaşmaya çağıran beyanamesini Eylül 1914'te yayınladı:

Beyannamede; *"Ermeniler, doğudan batıya bütün büyük Rusya halkları, büyük bir heyecanla peşimden geldiler. Ermeniler! Beş yüz yıldan beri boyunduruk altında yaşadınız,*

<sup>503</sup> Cemalettin Taşkiran, "Türk-Ermeni İlişkileri, Tehcir Olayı ve Sözde "Soykırım", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.211.

<sup>504</sup> Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s.8-9.

<sup>505</sup> Yücel Aktar, "Ermeni Mezalimine ve Soykırım İddialarına İlişkin Kavram Karmaşası", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.266.

<sup>506</sup> Güntekin Neceflı, "Ermeni Devleti Kurma Politikasının Acı Sonucu: Doğu Anadolu, Nahçıvan ve İrevan Bölgelerinde Ermenilerin Türk-Müslüman Nüfusa Karşı Yaptıkları Mezalimler", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s.801.

<sup>507</sup> Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s.17.

<sup>508</sup> Gültekin Genç, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarda Ermeni Sorunu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İzmir 2007, s. 8-9

<sup>509</sup> Bedilli, "Tehcir", s.319

*böylesine ezildiniz bir sürü eziyet ve sataşmalara katlandınız yetmedi mi? Özgürlük saati sonunda sizin için de çaldı. Rus halkı kıskançlık duymadan, Lazorevler, Melikovlar ve diğerleri gibi sizi de Slav kardeşlerinizin yanında vatanın yüceliği için savaşımaya çağırıyor. Yüzyıllardan beri süregelen sadakatiniz benim için bir teminattır. Sarsılmaz inançla görevinizi yapacağınıza ve haklı davamızda ordularımızın nihai başarıyı elde edeceklerine inanıyorum.*

*Ermeniler! Çarlarınızın bayrağı altında kardeşlerinizle birleşiniz ki, adaletin ve hürriyetin meyvelerinden yararlanasınız"* <sup>510</sup> ifadeleri yer almaktadır.

Bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için iki engelin aşılması gerekiyordu. İlk bölgenin hâkimi olan Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılması, ikincisi doğudaki altı milyon Müslüman'ın varlığının aşılması.<sup>511</sup> Ermeniler Anadolu'nun muhtelif yerlerine dağılmışlardı. Bu yüzden hiçbir vilayette çoğunluğu oluşturamamaktaydılar.<sup>512</sup> Ancak komite ve benzeri kuruluşlarla birbirleriyle bağlantı kurmaktaydılar. Bu milliyetçi oluşumların yanı sıra bir grup Ermeni bir kısım Rusya'da yaygın olan şiddet yanlısı Marksist ihtilalcıların etkisinde kalmışlardı.<sup>513</sup> Müstakil bir devlet kurmak adına ihtiyaçları olan nüfus üstünlüğünü elde etmek için şiddet eylemlerine girişmişlerdir. Bu şekilde Müslüman halk bölgeden kaçmak zorunda bırakılacaktı. Bu bağlamda Doğu Anadolu'da çeteler kuruldu. Ajanlık, fedailik vs. çeşitli görev paylaşımları yapıldı. Gerekli askeri silah ve teçhizat hazırlandı, kiliselere ve misyoner okullarına görevler verildi. 1890 yılı itibarıyla eyleme geçildi. 1890 Kumkapı olayları, 1894 Sason İsyanı, 1895 Babiâli yürüyüşü, 1895 Zeytun İsyanı, Van, Bitlis, Erzurum, Sivas vilayetlerinde vuku bulan hadiseler bu şiddet eylemlerine örnek verilebilir. 1890 ile 1915 yılları arasında Müslümanlar savunma durumundaydı.<sup>514</sup> İsyan faaliyetlerinde aktif olan Ermeni komiteleri, Büyük Devletlerin Ermenileri savunmak adına Osmanlı'ya müdahale etmesini ummaktaydı.<sup>515</sup>

<sup>510</sup> Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s. 26-27.

<sup>511</sup> Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Basımevi, Isparta 2001, s. 1.

<sup>512</sup>ERCÜMENT KURAN, "Tarihte Türkler ve Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 40.

<sup>513</sup>ERCÜMENT KURAN, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.107.

<sup>514</sup> KODAMAN, *Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, s.13.

<sup>515</sup>SEYİT SERTÇELİK, *Rus Ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, SRT Yayınları, Ankara 2015, s.179.

Bu isyan faaliyetlerinin çoğu<sup>516</sup> ve en yoğun kışkırtıcı hareketler Erzurum bölgesinde olmuştur. Bu durum Erzurum'un sınırda bulunmasından ve burada Rus Konsolosu'nun bulunmasından dolayıdır.<sup>517</sup> Ermeni Komiteleri 1890 yılında yaptıkları Erzurum ve Kumkapı\* olaylarında Avrupa'yı harekete geçirecek etkiyi uyandıramamışlardır. Dolayısıyla isyan faaliyetlerine hız vererek,<sup>518</sup> uluslararası kamuoyunda daha geniş çaplı yer edinmeye çalışmışlardır.<sup>519</sup>

Ruslar, Ermenileri kendileriyle birlikte hareket etmeye sevk etmişlerdi.<sup>520</sup> Rusya Ermenileri milli duygularını kullanarak, Osmanlı Devleti'nin zor durumda bulunduğu bu sırada amacına ulaşmak istemekteydi. Bu doğrultuda hareket eden Ermeni komiteleri Türkiye'deki şubelerine şu emri vermişlerdir: *"Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı ordusu geri çekilirse her tarafta birden eldeki vasıtalarla baş kaldırılacaktır. Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, resmi binalar bombalanacak, iaşe depolarına sabotajlar düzenlenecek; aksine Osmanlı ordusu taarruza geçerse Ermeni askerler Ruslara katılacak ve silâh altına alınanlar kıtalarından kaçarak, Türk birliklerinin geri cephelerine zarar vermek ve ülke içinde çeşitli olaylar çıkarmak için çeteler kuracaktır."*<sup>521</sup>

Rusya, Ermeni reisleri ile anlaşmaya varmış ve sınırda, doğudaki faaliyetlerine her türlü desteği vererek,<sup>522</sup> ilerleyen süreçte Ermeni asker ve subaylarını Kafkasya Cephesine

<sup>516</sup> İsyanlar sırasıyla: Anavatan Müdafileri Olayı (8 Aralık 1882), Armenakan Çeteleriyle çatışma (Mayıs 1889), Musa Bey Olayı (Ağustos 1889), Erzurum Olayı (20 Haziran 1890), Kumkapı Nümayişi (15 Temmuz 1890), Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları (1892-93), I. Sasun İsyanı (8 Ağustos 1894), Zeytun İsyanı (1-6 Eylül 1895), Divriği İsyanı (29 Eylül 1895), Babiâli Olayı (30 Eylül 1895), Trabzon İsyanı (2 Ekim 1895), Eğin İsyanı (6 Ekim 1895), Develi İsyanı (7 Ekim 1895), Akhisar isyanı (9 Ekim 1895), Erzincan İsyanı (21 Ekim 1895), Gümüşhane İsyanı (25 Ekim 1895), Bitlis İsyanı (25 Ekim 1895), Bayburt İsyanı (26 Ekim 1895), Maraş İsyanı (27 Ekim 1895), Urfa İsyanı (29 Ekim 1895), Erzurum İsyanı (30 Ekim 1895), Diyarbakır İsyanı (2 Kasım 1895), Siverek İsyanı (2 Kasım 1895), Malatya İsyanı (4 Kasım 1895), Harput İsyanı (7 Kasım 1895), Arapkir İsyanı (9 Kasım 1895), Sivas İsyanı (15 Kasım 1895), Merzifon İsyanı (15 Kasım 1895), Ayıntap İsyanı (16 Kasım 1895), Maraş (18 Kasım 1895), Bitlis (22 Kasım 1895), Kayseri (3 Aralık 1895), Yozgat (3 Aralık 1895), Zeytun İsyanı (1895-96), I. Van isyanı (2 Haziran 1896), II. Sasun İsyanı (Temmuz 1897), Sultan II. Abdülhamid'e Suikast (21 Temmuz 1905), Zühre İsmailhakkıoğlu, *1908-1914 Yılları Arasında Erzurum'daki Ermeniler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Akademisi Tarih Anabilim Dalı, Balıkesir 2007, s.8.

<sup>517</sup> Demirel, "Erzurum'da Ermeni İsyanları (1890-1895)", s.172

\*Hınçak Cemiyeti üyelerinden bir grup 15 Temmuz 1890 Pazar günü Kumkapı Ermeni Kilisesi'ne giderek ayine müdahale ederler, içlerinden birisi Ermeni İslahatı hakkında bir beyanname okur. Bu olay tarihe Kumkapı Nümayişi olarak geçer. Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 53-54.

<sup>518</sup> Demirel, "Erzurum'da Ermeni İsyanları (1890-1895)", s.180.

<sup>519</sup> Süleyman Beyoğlu, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", *Akademik Bakış*, C. 2, Sayı 3, Kış 2008, s. 125.

<sup>520</sup> Adem Ölmez, "Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 9, Sayı: 2, 2014, s. 3.

<sup>521</sup> Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, 15. Baskı, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2009, s. 50.

<sup>522</sup> Enver Konukçu, "Osmanlılar ve Millet-i Sadıkadan Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 68.

sevk etmiştir.<sup>523</sup> Savaş başladığında, Ermeni milliyetçileri Doğu Anadolu'da hayal ettikleri Ermeni Devleti kurulmasını Rusya'nın zafer kazanmasına bağlamaktaydı. Ruslar da bu hayalleri propaganda yolu ile desteklemekteydi. Binlerce Ermeni Rus ordusuna katılmıştı. Ermeniler Osmanlı ordusunda firar etmekte ve Osmanlı hatlarının gerisinde yasa dışı faaliyetleri gerçekleştirmekteydiler.

Tehcir kararı kimi araştırmacılar şöyle yorumlamaktadır; *"Ermeniler kilise, isyan, terör ve propaganda faaliyetleri ile Büyük Ermenistan hayallerini uluslararası kamuoyuna mal etmişlerdir. Savaş zamanında söylenen yalanlar yarım yüzyıl ya da daha fazla bir süre için kuluçkaya yatmıştır. Şimdi bunlar kabul gören yaklaşımlardır. Pek çok kişi Türklerin I. Dünya Savaşı'nda neler yaptıklarını bildiklerine inanmaktadırlar. Aslında, onların bildikleri İngiliz Propaganda Bakanlığı'nın onların inanmasını istediklerinden ibarettir."*<sup>524</sup> Ayrıca I. Dünya Savaşı'nın çıkışı Amerika'da da Ermeni propagandasını arttırdı.<sup>525</sup>

Rusya'nın yanı sıra İngiltere ve Amerika tarafından da devletin sınırları içinde yaşayan ve kışkırtılan Ermeniler, Doğu Cephesi'nde Osmanlı Devleti'ne karşı sürekli bir mücadele içerisinde olmuşlardır.<sup>526</sup> Rusların maddi manevi, Fransızların ve İngilizlerin manevi desteği ile isyana başlayan, Osmanlı Devleti'nin uyarılarına rağmen isyanı durdurmayan Ermenilerin, büyük bir tehdit ve tehlike oluşturduğunu gören hükümet, I. Dünya Savaşı başlarında Ermenilerin bölgeden uzaklaştırılmalarının gerektiğini anlamıştır. Sarıkamış faciası ve Çanakkale Savaşının neden olduğu sıkıntılar ve Ermenilerin yapılan uyarıları dikkate almamaları, Osmanlı Devleti'ni tehcir kararını almak zorunda bırakmıştır.<sup>527</sup>

I. Dünya Savaşı'nda Ermenilerin çıkardığı isyanların en vahim olanı ve aralarında tehcir kararı da bulunmak üzere sonuçları açısından en mühimmi, Van'da çıkarılan isyandır. Van ve çevresinde devlet görevlileri ve jandarmalar katledilmiş, karakollar ve Türklerin yaşadığı evlere saldırılar düzenlenmiş, kamu binaları ateşe verilerek isyan bütün Van

<sup>523</sup> Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus ilişkileri (1907-1921) III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006, s. 155.

<sup>524</sup> Justin McCarthy, "İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.858.

<sup>525</sup> Ercüment Kuran, "Amiral Bristol Raporu ve A.B.D.'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.199.

<sup>526</sup> Necati Aksanyar, "İngiltere, Rusya ve Amerika'nın Konjonktürel Yaklaşımlarının Şark Cephesi'ne Etkisi ve Ermenilerin Konumu", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s. 215.

<sup>527</sup> Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul 2003, s. 55.

bölgesine yayılmıştır. Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilân ettikten sonraki dokuz ay boyunca iyi niyetli küçük tedbirler alarak meseleyi halletmeye çalışmışsa da bir netice elde edememiş, daha köklü tedbirler alması gerekmiştir. Bu tedbirlerin en önemlisi, tehcir kararıdır.<sup>528</sup>

Van'da Ermeni isyanı bütün hızıyla devam ederken, İstanbul'a, diğer bölgelerde de Ermenilerin isyan ettikleri, yol kestikleri, Müslüman köylerini basarak halkını katlettikleri yolunda haberler geldi. Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisindeki bu olayları önleyememekteydi. Nihayet Başkumandan Vekili Enver Paşa bu duruma bir çare olmak üzere Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istemekteydi.<sup>529</sup>

Van ve çevresi, Ermeni isyancılar tarafından Ruslara sunulmuştu. Ruslar, Ermeni gönüllülerinin ardından şehre girmişlerdi.. Talat Bey, 2 Mayıs'ta Enver Paşa'nın tavsiyelerine uymamış, Erzurum, Bitlis ve özellikle Van yöresindeki Ermenileri başka yere nakletmek hususunda kararsız kalmıştı. Hala da çekinceli davranıyordu. Bu konuda alınan kararların henüz resmi işlemleri yeterince tamamlanmamıştı.<sup>530</sup> Van'ı boşaltan Ruslar, burayı Ermenilere teslim edince, Ermeniler bölgede Müslüman katliamı başlatmışlardır.<sup>531</sup> Ayrıca cephelere yakın bölgelerde oturan bazı Ermeniler ordunun hareketini zorlaştıracak faaliyetlerde bulunuyorlardı.<sup>532</sup>

Tehcir kararı bu şartlar altında alınmış bir zorunluluktur. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın girişimiyle, savaş alanındaki bütün Ermeniler 1915-1916 yıllarında Suriye'nin Zor şehrine nakledildi. <sup>533</sup> Bayezid Sancağı'nda yaşayan Ermeniler bu tehcir kararına dâhil edilmemişlerdir. Çünkü Tehcir Kanunu (27 Mayıs 1915) uygulamaya konulmadan evvel bölge Rus işgaline uğramıştır. Doğu Anadolu'da işgal edilen diğer yerler gibi Bayezid Sancağı Müslüman halkı da Birinci Dünya Savaşı'nda Rus işgali ile büyük kayıplar ve acılar yaşamıştır.<sup>534</sup>

<sup>528</sup> Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.864.

<sup>529</sup> Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.864.

<sup>530</sup> Orhan Sakin, *Ermeni İsyanı Günlüğü 1915*, Yeditepe Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2014, s.201.

<sup>531</sup> Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, Recep Kara, *Sorularla Ermeni Meselesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2008, s. 4.

<sup>532</sup> Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 311.

<sup>533</sup> Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 170.

<sup>534</sup> Muammer Demirel, "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olaylar", I. Uluslararası Ağrı Dağı Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Ağrı 2005, s.198.

Askeri bir gereklilik olan tehcir kararı Dâhiliye Nezâretinin bilgisi ve talimatları ile yaşanan felaketlerin ardından uygulamaya kondu. Nitekim Dâhiliye Nezâretinden 23 Mayıs 1915 tarihinde Erzurum vilayetine gönderilen şifrede, vilayete bağlı kaza ve köylerdeki Ermenilerin kuzey bölgesi dışında Musul vilayetine, Zor sancağına, merkezi hariç Urfa sancağında devletin belirlediği yerlere gönderilmeleri istenmiştir. Her türlü ihtiyaçlarının karşılanması güzergâhtaki idari memurların görevi olduğu, göçe tabi tutulan Ermenilerin tüm taşınır malları ile eşyalarını yanlarına alabilecekleri ve sevkiyatın harp hareketinin müsaade edeceği yerlerde yapılması bildirilmiştir.<sup>535</sup>

Osmanlı görevlileri tehcire tabi tutulan Ermenilerin ihtiyaçlarının karşılanmasına<sup>536</sup> ve can güvenliklerini sağlamaya dikkat etmişlerdir. Ancak ne kadar ihtimam gösterilirse gösterilsin savaş dönemi olmasından dolayı güvenliği tam olarak sağlamak mümkün değildir. Ermeni tehcirinin en kötü yönü, yolda başlarına gelenlerdir.<sup>537</sup> Nakledilen Ermenilerin can ve mallarının korunması konusunda gerekli önlemler alınmışsa da<sup>538</sup> yol boyu eşkıya saldırıları sonucu çok sayıda can kaybı yaşanmıştır. Mesela Erzurum'dan nakledilen beş yüz kişilik bir gurubun Kürtler tarafından katledildiği Erzurum Valiliğine bildirilmiştir.<sup>539</sup> Tehcir sırasında nakledilen Ermenilerden iskân bölgelerinde bulaşıcı hastalıklar ve açlık gibi zorluklar sebebiyle de ölümler yaşanmıştır.<sup>540</sup>

Ermenilerin uygun görülen yerlere sevk edilmesinin akabinde Doğu Anadolu cephesinde asayiş sağlanmış, 3. ordunun plan, kuvvet ve harekâtının deşifre olması engellenmiş, cephenin lojistik desteğinin sağlanması kolaylaşmıştı. Ancak orduda görevli rütbeli ve rütbesiz öğretmen ve özellikle Alman subayların tercümanlığını yapan Ermeni askerler, sanatkâr ve ziraatla uğraşan Ermenilerin de tehcire tabi tutularak ordudan ihraç edilmesi ile ordu büyük insan gücünü kaybetmiş, ülke ekonomisi büyük zarara uğramıştır.<sup>541</sup>

<sup>535</sup> Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s. 52.

<sup>536</sup> *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İsyanı*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007, s. 212.

<sup>537</sup> Sina Akşin, "Siyasal Tarih(1908-1923)", *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980* (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), Cem Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul 2000, s. 63.

<sup>538</sup> *Türk-Ermeni İhtilafı Belgeler*, (Editör: Hikmet Özdemir, Yusuf Sarımay), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, s. 137.

<sup>539</sup> *Türk-Ermeni İhtilafı Belgeler*, (Editör: Hikmet Özdemir, Yusuf Sarımay), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, s.107

<sup>540</sup> Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, s. 223.

<sup>541</sup> Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s. 63.

1917 yılının başında Bayezid Sancağı ve ilçelerinin dışında Erzurum, Erzincan, Van, Muş, Bayburt, Malazgirt, Ahlat, Erciş, Mamahatun ve daha pek çok yerleşim birimi Rus ordusunun işgali altındaydı. Ruslar ele geçirdikleri bölgeler için "*Erzurum-Rus şehri! Van-Rus şehri*" demektedirler. Rusya, milliyetçi duygularla kışkırttıkları Ermeniler yardımıyla Anadolu topraklarının bir kısmını ele geçirdikten sonra gerçek niyetini açığa çıkarmıştır. "*Kavkazskoye Slovo*" gazetesinin yazı işleri müdürü Semyenov, Ermeni meselesinin artık sadece Rusya'nın bir iç sorunu olduğunu beyan ederek meseleyi uluslararası gündemden çıkarmaya çalışmıştır. Ayrıca Anadolu topraklarının ilhak edildiğini belirterek "*Özerk Türkiye Ermenistan'ının*" öldüğünü, fakat milliyetçi Ermenilerin bu bahsi gündemde tutmaya çalıştıklarını, aslında özerk bir devlet kuracak güçleri olmadığını belirterek, "*özerk Ermenistan*" idealinin tarihi süreç içerisinde hiç bu kadar hayal olmadığını belirtmiştir.<sup>542</sup>

Yazar Semyenov, Rusların ilerlemesinde Ermenilerin özellikle Doğu Anadolu'da çıkardıkları isyanların ve Rus ordusuna yapılan hizmetlerin önemini çabuk unutmuşa benzemektedir.<sup>543</sup> Ermeni alayları, savaş tekniklerinde iyi olmasalar da Anadolu topraklarını çok iyi bildiklerinden, ilerleyen Ruslara öncülük hizmetinde bulunmuşlardır.<sup>544</sup>

I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu kargaşa ortamı ve devletin topraklarının bir kısmının işgal altında olması tehcirin organizasyonunda sorunlar oluşturmuş, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasından çok sayıda can kaybı yaşanmıştır. Zaten üç sene sonra 18 Aralık 1918 tarihinde alınan bir kararla Ermenilerin yurda geri dönmelerine müsaade edilmiştir. Bu kararla birlikte yaklaşık 300,000 Ermeni, Suriye ve Irak'tan geri dönmüşler ve 1918–1920 yılları arasında çeşitli yerlere yeniden yerleştirilmişlerdir. Yıkılmak üzere olan Osmanlı Devleti'nin bu sırada gerekli harcamaları yaptığı ve geri dönen Ermenilerin kaybettikleri mal ve mülklerin iadesine çalıştığı bilinmektedir.<sup>545</sup>

Nihayetinde Ermeni sorunu, Türkiye açısından, Gümrü, Kars ve Lozan Antlaşmaları ile sona ermiştir. Cumhuriyet döneminde eski düşmanlıklara son verilerek barış içinde yaşamak amaçlanmıştır. Bu amaçla Ermenistan ile iyi ilişkiler kurulması için çaba sarf

<sup>542</sup> Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, s. 371.

<sup>543</sup> Cemal Sezer, "I. Dünya Savaşı Sırasında Rusya'nın Himayesinde Ermeni Mezalimine İki Örnek: Tercan ve Terme" *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 2.

<sup>544</sup> Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s.36.

<sup>545</sup> Hacer Çelik, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/16-17, (2008/Bahar-Güz), s. 144.

edilmiş ve Türkiye'de yaşayan Ermenilere, azınlık statüsü verilerek barış ortamında yaşamaları sağlanmıştır.<sup>546</sup>

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'yla azınlık statüsünü onaylayarak, Ermenilere Türk vatandaşlarının sahip olduğu kişi hak ve hürriyetlerin tamamını tanımış ve 1923'ten günümüze kadar Türkiye'de bulunan Ermeni vatandaşlarla hiçbir sorun yaşanmamıştır. Dış devletlerin kışkırtmalarına gelmeyen ve bunları onaylamayan Türkiye Ermenileri bugün huzur, refah ve dini serbesti içerisinde güvenle yaşamaktadırlar.<sup>547</sup>

### 3.2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BAYEZİD'DE ERMENİ OLAYLARI

1908 yılında Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlı gayrimüslim vatandaşlar dâhil olmak üzere, toplumu oluşturan tüm unsurlara eşit davranmaya itina göstermiştir. Bilhassa, Ermeniler lehine yapılan düzenlemeler nedeniyle Cemiyet, bir süre sonra Doğu Anadolu'da yaşayan Kürt aşiretleri ve ahalisi tarafından dinsizlik, masonluk gibi suçlamaların muhatabında kalmıştır. Bu tepkiler Birinci Dünya Savaşı'na kadar gelen süreçte bölgede huzursuzlukların çıkmasına neden olmuştur.<sup>548</sup>

Meşrutiyeti ilan edip idareyi ele geçiren İttihatçılar, Doğu Anadolu'nun kendine has içtimai ve siyasi yapısını yeniden düzenlemeye çalışarak Sultan II. Abdülhamid zamanında kurulan dengeleri bir anda alt üst etmeye başladılar. Sultan II. Abdülhamid'in projesi olan Hamidiye Alayları, ayrılıkçı Ermeni faaliyetleri açısından caydırıcı olmuş, bölgenin iç ve dış güvenliğinde önemli bir rol üstlenmişti. Doğudaki huzursuzluğun temel sebeplerinden biri Ermeni komitelerinin tehdit olarak algıladığı alayların tedricen ortadan kaldırılması ve İttihatçıların bölgede yapmak istedikleri ıslahatlara engel teşkil etmeyecek şekle getirilmesidir. "Kürtlerin babası" unvanına layık görülen Sultan II. Abdülhamid'in İslamcı politikaları ile aşiretler devlete daha da bağlanmıştı. 1908 yılında Meşrutiyet ilan edilip sonrasında Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle aşiretler devletin himayesinden mahrum kaldı. Ermeniler ve Kürtler arasındaki anlaşmazlıkların büyümesi ile birtakım Kürt

<sup>546</sup> Cemal Avcı, "Türk Ermeni İlişkileri", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı:16, Kış 2008, s. 74.

<sup>547</sup> Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1998, s. XXVII.

<sup>548</sup> Fatih Ünal, "II. Meşrutiyet, Ulusçuluk ve Kürt Ayrılıkçı Hareketi", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, s. 76.

çeteleri oluşmuştur. İki grup arasında arazi anlaşmazlıklarının yanı sıra son dönemde yaşanan anlaşmazlık ve çatışmaların beraberinde getirdiği kin ve nefret duyguları da ön plandaydı.<sup>549</sup>

Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler'den köy ve kasabalarda oturanlar, genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşmakla beraber, şehir merkezindekiler esnafılık, sanayi, ticaret, memurluk işlerini yürütmekteydi. Köylülerin zirai ve hayvansal ürünlerini Ermeniler alır, Müslüman halk, her türlü ihtiyacını onlardan karşılamaktaydı. Müslümanlar az bir gelirle yetinir; cephelerde savaşırken, Ermeniler iş ve ticaret yaparak ekonomiyi ele geçirmişlerdi. Yaşadıkları yerlerde mevcut nüfusun ancak dörtte birini oluşturdukları halde, Erzurum bölgesinde sermayenin dörtte üçü Ermeni azınlığın elindeydi.<sup>550</sup>

Ermeniler açısından Bayezid Sancağı'nın ayrı bir önemi vardır. Zira Ağrı Dağı'nı kutsal Ermeni birliğinin simgesi sayarlardı. Toplantı veya bir gösteriye katılanlar yüzlerini Ağrı Dağı'na dönerek saygı duruşunda bulunurlar. Erivan'da Ermenistan Ana heykelinin bulunduğu tepeden veya Ağrı Dağı'nın rahat seyredildiği romantik mekân dedikleri bazı yerlerde akşamları gün batımında Ağrı'nın puslar arasında kaybolan silüetini hasretle izler, özlemlerini dile getirirlerdi.<sup>551</sup> Bu sebeplerden ötürü Ermeniler 1878'den I. Dünya Savaşı'na kadar Bayezid Sancağı'nda yoğun faaliyetlerde bulunmuşlardır.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında doğu bölgesinde yaşayan Ermeniler Ruslara destek vermiş hatta Bayezid Sancağı'nda binin üzerinde Müslüman'ı katletmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, bu acı hadiseyi büyütmemiş, hatta Rusya'ya göç etmek isteyen Ermenileri caydırmaya çalışmıştı. Osmanlı Devleti Ermenilerin bu savaş esnasındaki ihanetlerini görmezlikten gelerek unutmayı tercih etmişti.<sup>552</sup> Ancak Ermeniler ihanet etmeye devam etmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar Anadolu'yu işgal edince Ermeniler Ruslar ile birlikte hareket etmiş ve savaş esnasında Rus ordularına adeta polis gücü gibi rehberlik ve casusluk yapmışlardır.<sup>553</sup> Yine aynı savaşın Kafkas Cephesi'nde bir ordunun ihtiyacı olan her türlü şart ve hizmet Ermeniler tarafından Ruslara sağlandı. Neticede savaş

<sup>549</sup> Fatih Ünal, "Osmanlı Belgelerinde II. Meşrutiyet Sonrası Doğu Anadolu'da Ortaya çıkan "Eyüphanzade Said Çetesi Ve Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık Ve Terör*, (Editör: Osman Köse), Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayını, Samsun 2009, s.228.

<sup>550</sup> Alpaslan, *Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*, s.33.

<sup>551</sup> Alpaslan, *Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*, s. 5.

<sup>552</sup> Sertçelik, *Rus Ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya çıkış Süreci 1678-1914*, s.345. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, XXV, Sa.6, s. 386.

<sup>553</sup> Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2010, s. 174.

Rusya kazandı. Kazandıktan sonra da işbirlikçilerini unutmayıp, A.A. Ter-Gukasov\*, Bayezid'in ele geçirilmesindeki yardımlarından dolayı Çarlık tarafından madalya ile taltif edilmiştir.<sup>554</sup>

Osmanlıları endişelendiren en büyük sınır ötesi tehdit, şüphesiz Ermeni "işbirlikçileri" aracılığıyla Ruslardan geliyordu. Özellikle 1890'dan sonra Ermeniler sınırdan (en çok Erzurum vilayetinin Eleşkirt ve Bayezid bölgeleri ile İran'a komşu Hakkâri sancağının Başkale/Van bölgesinden) geçerek, bazı Ermeni kasaba ve köylerine saklandılar. Bölgeyi fiilen işgal ediyor olmasa da Rusların çeşitli faaliyetlerle, özellikle de Ermeni faaliyetlerine sağladıkları destekle bölgede bir köprübaşı elde etmek için kuşkusuz ellerinden geleni yaptılar. Konsolosluk raporlarında Ermeni faaliyetlerinin yürütüldüğü yerler olarak bazı belli başlı merkezler şunlardır: Eleşkirt, Karakilise, Patnos, Başkale, Arapkir, Sason...<sup>555</sup>

Haziran 1905 tarihinde Bayezid Sancağı dâhilindeki Kızıldize ve Musun köylerine Ermenilerin saldıracağı ihbar edilmiş ve bu konuda askeri tedbirlerin alınması güvenliğinin üst sınıra çıkarılması istenmiştir. Ayrıca Rusya'dan gelecek adamları karşılamak için Hınıs ve Ahlât civarına kılavuzlar gönderileceği ve Karakinyan adındaki bir şahsın 30 kadar adamıyla Van ve Muş taraflarında hududa tecavüz edeceği de bildirilmiştir.<sup>556</sup> Bayezid hududu yakınındaki Gürum Karyesi ahalisinden Haso adlı bir şahsın üzerinde el geçirilen bir mektuptan anlaşıldığına göre Ermenilerin o bölgede karışıklık çıkaracaklardır. Karışıklığa mahal vermemek için o mektupta adı geçen kişiler Bayezid Kumandanlığınca yakalanmıştır.<sup>557</sup>

1907 yılında Bayezid Sancağına bağlı Musun Karyesi'nde çok sayıda tüfek ve fişek bulunmasından dolayı bir Ermeni vatandaş tevkif edilmiştir.<sup>558</sup> Barut ve fişek kaçakçılığından yakalanan ve bedel-i nakdi ile serbest bırakılan şahsın Bazo namında bir Kürt olduğu anlaşılmış ve tekrar yakalanarak gerekli tahkikatın yapılması istenmiştir.<sup>559</sup>

Bayezid Sancağı'nda Kürt-Ermeni anlaşmazlıkları, hükümet görevlilerini uzun süre meşgul eden konuların başında gelmiştir. 20. yüzyılın başlarında merkezden gönderilen bir

---

\*A.A. Ter-Gukasov Kafkas cephesinde Rus birliklerinin başında bulunan Ermeni generallerden birisidir. Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya çıkış Süreci 1678-1914*, s.111-112.

<sup>554</sup> Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya çıkış Süreci 1678-1914*, s.111-112.

<sup>555</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 53

<sup>556</sup> BOA, MKT. MHM. 549/21, H. 1323 Ra ( Mayıs/Haziran 1905).

<sup>557</sup> BOA, BEO. 002719/203863. H. 14 Ş 1323 (12 Aralık 1905).

<sup>558</sup> BOA, DH. ŞFR. 380/29 R. 1323 My ( Mayıs/Haziran 1907).

<sup>559</sup> BOA, DH. ŞFR. 381/13 R. 1323 My (Mayıs/Haziran 1907).

telgrafta Sancağa bağlı Karakilise Kazası ve kasabaları ile köylerinde ikamet edip yabancı memleketlere gitmiş olan Ermenilerin vergi borçlarının mevcut ahaliden talep edildiği bu gibilerin arazi ve tarlalarının Kürtler tarafından zapt edilmekte olduğu bildirildiğinden bu konuda tahkikat yapılabilmesi için kimlerin nerelerde arazilerinin bulunduğunun izahı istenmiştir.<sup>560</sup> II. Meşrutiyet'in eşitlik, adalet, hürriyet prensiplerinin tüm ülkede peyderpey görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda hem Müslim hem de gayrimüslim halkta bir bilinç oluşmaya başlamıştır. Nitekim Bayezid'de Ermeni bir vatandaşın hanesine Müslüman bir banka görevlisinin haksız müdahalesini ileri sürerek sancak idare meclisine dilekçe ile başvurmuştur. Ancak sonuç alamayınca Erzurum Valiliğine aynı anlamda bir dilekçe vermiş ve burada meşrutiyet idaresinin eşitlik prensibini vurgulayarak hukukunun iade edilmesini istemiştir.<sup>561</sup>

Müslüman ve Ermeni vatandaşlar arasında fesatlık tohumu ekenlerden bazıları da Ermeni din adamlarıdır. Nitekim Bayezid Sancağı Millet Papası Ohannes, iki yıldır Bayezid murahhassallığı yapan Mıgırdiç Efendi'nin Kanun-i Esasiye aykırı hareketlerde bulunduğunu, Müslümanlar ile Ermeniler arasına ayrılık tohumlarını ekmeye çalıştığını beyan ederek milletin selameti adına azledilmesini istemiştir.<sup>562</sup>

1909 yılına gelindiğinde Bayezid Sancağı'nda Ermenilerin çıkardıkları karışıklıkların artması üzerine Harbiye Nazırı bir rapor kaleme almıştır. Raporun içeriği şöyledir;<sup>563</sup>

- "1. 20 günden beri Ermenilerin tavır ve hareketlerinde bazı değişiklikler vardır.*
- 2. Ermeniler adem-i merkeziyet usulüyle Avrupa'daki gibi küçük dükalıklar teşkil ederek bağımsız bir Ermenistan kurma amacıyla hareket etmektedirler.*
- 3. Kürtlerden silah ve cephane satın aldıkları gibi Rusya'dan dahi getirmekten geri durmamaktadırlar.*
- 4. Patrikhaneden verilen emir üzerine bedel-i askeriye ödememeye kıyam etmişler ve bu hususta tüm Ermeni köylerine tebligat yapılmıştır.*
- 5. Rusya'dan pek çok Ermeni'nin bu bölgeye geleceği söylentisi yayılmıştır. Yaklaşık on bin Ermeni'nin Van ve Bitlis'e geleceği duyumları alınmıştır. Taşnaksutyun Komitesinin*

<sup>560</sup> BOA, DH. TMIK. M. 235/38 H. 1324 Za (Aralık/Ocak 1906/1907).

<sup>561</sup> BOA, DH. H 45/17, H. 1332 4 R (27 Temmuz 1914).

<sup>562</sup> BOA, DH. MKT. 1293/9, H. 1326 Ş. (Ağustos/Eylül 1908).

<sup>563</sup> BOA. DH. MKT. 2800/79-4. H. 1327 R (Nisan/Mayıs 1909). Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri*, s. 226.

girişimleriyle Van bölgesinde toplanan Ermeniler günlük pasaportlarla Rusya'ya gitmişler, Rusya'dan da nereye gidecekleri öğrenilememiştir.

6. Rusya'dan üç günden beri gelen iki meçhul şahıs bir Hristiyan evinde saklanıp güya Rus imişler. Hristiyan olup Van'a gidecekleri söyleniyor ise de bunların Rus zabiti olmak ihtimali vardır.

7. Arzeb ve Gördüm Köylerinde askeri müfreze olmadığı gibi adı geçen köylerde Ermenilerin peyderpey toplandıkları da işitilmektedir.

8. Altıncı maddede arz olunan meçhul şahısların Kafkasya ordusuna mensup nişancı alayları efradından oldukları kendi ifadelerinden anlaşılmakla Rusya'nın Bayezid konsoloshanesine teslim olunmuşlardır.

9. Bayezid'in mevkiinin ehemmiyeti malum-ı âlinizdir. Hükümet memurları her ne kadar mevcut iseler de Hamidiye 9. alayın binbaşı Ali Beyin ve Yüzbaşı Said Ağa'nın Harik Köyü üzerine olan daveti neticesi Bayezid ahalişi ikiye bölünmüştür. Önceki mevki kumandanı izzetli Muhsin Ali Bey, Hâkim Musa Kazım Efendi, Müdde-i Umumi Muavini Osman Bahri Bey bir; mutasarrıf ve liva idare meclisi muhasebecisi ve muhasebe muavini Hacı Mehmet Efendi bir olmak üzere ikiye bölünüp hükümet işlerini şahsi garazlarına kurban ederek bir icraat yapmamaktalar ve vatanın selameti ve Osmanlı milletinin muhafazası kesinlikle nazar-ı itibara alınmamaktadır.

10. Yukarıda arz olunan maddeler hakkında Bayezid Mutasarrıfı Mehmed Rıza Bey'den izahat istendiğinde dehşet ve hayrete kapılarak ne muamele yapacağını şaşırmaktadır.

11. Şimdiki haller ve bulunduğumuz Bayezid mevkiinin gayet tehlikeli bir vaziyette bulunduğu Mutasarrıfa Binbaşı Nafi Bey vasıtasıyla ifade edilmiştir. Şahsi garazları baki kalmak üzere hükümet memurlarının vatanın selameti için bir tedbir almaları kapsamında müttefikan bir teşebbüste bulunmaları teklif edilmiş ise de kesinlikle bir tesiri olmamıştır.

12. İsimleri yukarıda arz edilen sancak ileri gelenlerinin hiçbir sebep altında olmayarak yekdiğeri aleyhinde bulunmalarından dolayı halkın hükümet ile ilgili işleri yüz üstü kalmaktadır. Ekrada yapılan tazyik ve hakaretten dolayı peyderpey İran'a savuşmakta veya savuşmaya eğilimli bulunmakta oldukları anlaşılmakla beraber Hamidiye kumandanlarından bazıları da bu zatların şahsi garazlarından kaynaklanan soğuk muameleye dayanamayarak vermiş olduğumuz (papak ile kılıç) işte iade ediyorum diye İran'a veya Rusya'ya savuşmak

*fikrinde oldukları maatteessüf görülmüştür ve işitilmiştir. Mutasarrıfa müracaat vukuunda adaletli yaklaşılmıyor. Adliye müracaat olunduğunda ise mutasarrıf beyefendiye rağmen bakılmayarak sürüncemede kalmakta olduklarından ne yapacaklarını şaşırان şu kalabalık millet evlerini barklarını toplayarak vatani terk etmeye mecbur olmaktadır. Bu beş rütbeli memur yüzünden Bayezid büyük bir tehlikeye maruz kalmıştır ki neticesinin korkunç olacağı şüphesizdir.*

*13. Halen Bayezid ahalisinden olmayan yüzden fazla ermeni serserileri Bayezid'in çevresini ve hâkim noktalarını gezip dolaşmakta ve eski kaleyi keşfetmektedir. Hükümet reisleri ise uyku ve rahata kapılarak şahsi garazlarını kuvvetlendirme kapsamında yekdiğeri aleyhine kalkışmaktan başka bir faaliyet görülemediğinden bir vukuat zuhurunda ne muamele yapılacağı tereddüt olduğundan askerlik namına bir leke sürülmemek için güzel bir çaresine bakılmasını arz ederim."*

Bu rapor üzerine Erzurum Vilayeti'ne yazılan mazbatada tahkikat yapılması ve sonucunun acilen bildirilmesi, sancak memurlarının da aralarındaki anlaşmazlığı sonlandırarak vazifelerini ifa etmeleri istenmiştir. Ayrıca başta Ermeniler olmak üzere huzursuzluk çıkarmak isteyenlere engel olunması ve gerekirse askeri takviye de yapılabileceği beyan edilmiştir.<sup>564</sup> Rapordan da anlaşıldığı üzere Bayezid Sancağı Mutasarrıf Mehmed Rıza Bey, Bayezid gibi ehemmiyeti hayli fazla olan bir sancağın idaresinde yetersiz kalmıştır. Yönetim hususunda tarafsız kalması ve huzursuzlukları giderip uzlaşma sağlaması gerekirken, kendi kişisel hırslarının kurbanı olmuştur. Bayezid Sancağı mutasarrıflarının bir görevi de sınırın öte tarafında olup bitenlerden merkezi haberdar etmesi gerekirken Mehmed Bey, Bayezid merkezinde oluşan yapılanmalardan habersiz bir şekilde sancakta asayiş ve güvenliği tehlikeye atmıştır. Sancakta yaşanan bu olumsuzluklardan merkezin haberdar edilmesi üzerine, Mehmed Rıza Bey'in burada daha fazla kalmasına lüzum görülmemiş ve sancağa yeni bir mutasarrıf ataması gerçekleştirilmiştir.

1909 yılında Bayezid Mutasarrıflığı başkente yazdığı dilekçesinde İran topraklarına operasyon yapma isteğini iletmiştir. Zira 1897 yılından beri Ağrı Dağı'nda çok sayıda Ermeni eşkiya olduğunu ve bunların sayısı yaklaşık on iki bin kadardır. Bayezid'e bağlı Kızıldize ve

---

<sup>564</sup> Karataş, *Bayezid Sancağı Ve İdarecileri*, s. 226.

Musun köylerine saldıracağı ihbarı alındığı belirtilmiştir. Fakat saldırıdan devletin haberdar olması nedeniyle Musun ve Kızıldize köylerine ciddi bir saldırı gerçekleşmemiştir.<sup>565</sup>

1910 yılında Ermeni Patrikhanesi; Bayezid halkının, mahsulâtın azlığı ve hayvanlarda meydana gelen telefattan dolayı günlük geçimini dahi yapamadığı yönünde bir iddiayla hazineden yardım talebinde bulunmuştur. Dâhiliye Nezâreti Erzurum valisinden durumun tahkik edilmesini ve ihtiyacın derecesini bildirmesini istemiştir. Erzurum Valisi Celal Bey cevaben; Tutak Hariç Bayezid'in her tarafını dolaştığını fazlasıyla feyiz ve bereket gördüğünü ve şimdiye kadar fukara-i zurradan herhangi bir yardım talebi de gelmediğini bildirmiştir. İlâveten patrikliğin devletten yardım koparmak amacıyla böyle bir talepte bulunmuş olabileceği hususuna dikkat çekerek durumu izah etmiştir.<sup>566</sup>

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Girs, 26 Kasım 1912 tarihinde Rus Dışişleri Bakanına gönderdiği mektupta, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin tamamının Rusya yanlısı olduğunu belirtmişti. Kendisine Van konsolos yardımcısının bir telgrafla bildirdiği üzere, *"Bütün Ermeniler Şimdi Rusya tarafındadır, bizim ordumuzun (Türkiye'ye) gelmesini gönülden istiyorlar"*, Bayezid Konsolos yardımcısı ise Girs'e gönderdiği telgrafta *"Ermenilerin hepsi, parti ayrımı gözetmeksizin şimdi Türkiye'ye düşmanca yaklaşmakta ve Rusya'nın koruyuculuğunu ve onun (Rusya'nın) Ermenistan'ı (Doğu Anadolu) işgal etmesini çok istiyorlar."* demişti. Girs, Ermeni Katolikosunun Kafkasya genel valisine başvurarak doğuda Hristiyanların koruyucusu olan Rusya'nın Türkiye'de yaşayan Ermenilerin himayesi altına almasını talep ettiğini hatırlatmaktaydı. Rus Büyükelçisi Girs, Ermeni Sorunu'nun *"Rusya için birinci derecede devlet sorunu olduğunu"* vurgulamıştı. Bununla birlikte Rus Büyükelçisi, *"Türkiye'deki mevcut anarşi ortamında, reformlar beklenen sakinleşmeyi sağlamaz ve bundan dolayı bizim ordumuzun bu bölgeye girmesine belki de hazır olmamız gerekir"* şeklinde notunu da ilave etmiştir.<sup>567</sup>

Bayezid'e Rusya'dan 1913 yılı başlarında sokulan Taşnaksutyun liderlerinden Surin'in casusluk etmekte olduğu 13. Muson Hudut Bölüğü Kumandanlığından bildirilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezâretinin emri ile Bayezid Mutasarrıflığının yaptığı tahkikatta Surin'in Bayezid'de Hınçak Komitesi mensuplarından Sirub ve Ardaşış ile irtibatla olduğu, rahat durmaz ve itimat edilmez biri olduğu, Taşnaksutyun ileri gelenlerinden biri olduğu ve ticaretle

<sup>565</sup> Neşe Tozkoparan, " Ağrı Dağı'nda 12.000 Ermeni Çeteci", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, s. 539.

<sup>566</sup> BOA, DH. MUİ. 127/39. H. 1328 N (Eylül/Ekim 1910).

<sup>567</sup> Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, s.28-29.

uğraştığı, ancak casusluğunun tespit edilemediği bildirilmiştir. Fakat Bayezid Mutasarrıflığının 29 Ekim 1914 tarihinde Erzurum Valiliğine çektiği şifre telgrafta, Surin'in asker kaçaklarını ve köy Ermenilerini toplayarak Iğdır'da çete kurduğu, çeteye katılmak isteyenlerin Kürtlerden bazılarının yardımı ile Rusya'ya geçmekte olduğunu bildirmişti.<sup>568</sup>

Bayezid bölgesinde bazen adli olaylar da olmaktaydı. Arazi, mera, hayvan ve sair kişisel ve toplumsal sebeplerden Kürtlerle Ermeniler arasında sıkıntı yaşanmaktaydı. 1913 yılının Ağustos ve Eylül ayları içinde birkaç Ermeni, Kürtler tarafından öldürülmüş ve birkaç Ermeni de Rusya'dan Osmanlı tarafına geçerken, güvenlik kuvvetleri ile girdikleri çatışmalarda öldürülmüşlerdi. Bu olaylar Karakilise Kazası Yoncalı Köyü Ermeni Kilisesinin Papazı ve aynı zamanda Diyadin Kazası Murahhasa (Ermeni Piskoposu) Vekili Ohannes Efendi tarafından, genel bir siyasi kriz haline getirmek istemiştir. Papaz Ohannes'in İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne gönderdiği mektupta anlattığına göre olaylar ve oluş şekilleri şöyledir: Yoncalı Köyü'nden Ardaşış Markaryan Rusya'dan sınırı geçerken askerler tarafından öldürülmüş ve Vanlı Mığırđıçyan Karabet sınır askeri tarafından yaralanmıştır ve Aşiret Mülazımı tarafından katledilmiştir. KaraKiliseli Apacıyan Setrak, Kürtler tarafından öldürülmüş ve cenazesi gizlenmiş, Kara Kiliseli Bülbülyan Mamirin meçhul birileri tarafından yaralanmış, Adilcevazlı Tanıl ve Kırkor'un, Kürtler tarafından eşyaları gasp edilmiştir. Bayezidli Avidis oğlu Arsen, Kürtler tarafından katledilmiştir. 1 Ekim 1913 gecesi Üç Kilise Manastırı üzerine silahlı bir grup hücum ve manastırı kuşatmış, çatışma karşılıklı yedi saat devam etmiştir. Papaz Ohannes bu şikâyetini 27 Ermeni'ye de imzalatmıştır. Ermeni Patrikhanesinin müracaatı ile Hükümet, derhal tüm konuların araştırılması için tahkikat başlatmıştır. Tahkikat neticesinde Üç Kilise Manastırı'na yönelik bir saldırının olmadığını Manastırın bulunduğu Yoncalı Köyü'nün Ermeni Muhtarı Harut ve köy heyeti yazılı olarak beyan etmişler, ayrıca başka rahatsız eden bir durumun da bulunmadığını her kesin işi ve gücü ile meşgul olduğunu belirtmişlerdir. Muhtar Harut, Köy İhtiyar Heyeti ile köyün Müslüman ve Hristiyanlarından 30 kişi Papaz Ohannes hakkında bir şikâyet dilekçesi de vermişlerdir. Bu dilekçede, Ohannes'in ruhaniyet kisvesi altında devamlı fesat işleriyle uğraştığı, geceleri kilisenin üzerine çıkarak silah attığını, Ermenileri Müslümanlar aleyhine kışkırttığını yazmışlardır.<sup>569</sup>

Bayezid Sancağı'nda Ermenilere karşı Ermeni Patrikhanesince iddia edilen saldırılardan; Karakilise Kaza'sının Yoncalı Karyeli Ardaşış Markaryan'ın öldürülmesi

<sup>568</sup> Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s. 39

<sup>569</sup> Demirel, "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olaylar", s.196-197.

meselesinin aslı şöyledir. Gerçek ismi Mıgırdiç Karabet olan Markaryan'ın Rusya'dan gelirken 13. Hudud Bölüğü müfrezesine karşı silah kullanmış ve çatışmada öldürülmüştür.<sup>570</sup> Mıgırdiç Rus mavzerleriyle silahlanmış vaziyette olduğunu görülmüştür. Arzeb Karyesi Papazı olay yerine çağrılarak olayın bu surette meydana geldiğine kanaat getirip şahit yazılmıştır.<sup>571</sup> Ayrıca Tutak Kazasında kaybolan Karakilise'de Kürtler tarafından öldürüldüğü ve cesedinin de gizlendiği iddia edilen dükkâncı Abacıyan Setrak hakkındaki tahkikat neticesinde 9 kişi tutuklanmıştır.<sup>572</sup>

1913 yılında Bayezid'de casusluk faaliyetleri tespit edilen Surin ve arkadaşı Haçin adlı Ermeniler 1914'te yanlarına ikişer bin kişilik Ermeni kuvveti toplamışlar, Rus kuvvetlerinden de aldıkları silahlarla faaliyete geçmişlerdir. Emirlerindeki ikişer bin kişilik kuvvetlerle birisi Abbas Gölü'nden Musun'a, diğeri de Ağrı Dağı'nın Harabe-Macar yoluyla Bayezid veyahut İran'a geçmek üzere savaştan önce hazırlanmışlardı.<sup>573</sup>

1914 yılının ortalarında Erzurum'dan Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan bir şifrede Bayezid Livası'na asker ikamesi yapılması istenmiştir.<sup>574</sup> Rusların şimdiye kadar asker almadıkları hudut civarındaki Kürt aşiretlerinden asker alacakları asker olmak istemediği için kaçan Mehmed oğlu Abdullah'ın ifadesinden anlaşılmıştır.<sup>575</sup> Yaklaşan dünya savaşının farkında olan Osmanlı hükümeti, Rusların sınırdaki askeri hareketliliği ve sınıra asker yığmakta oldukları ile ilgili malumat beklemektedir.<sup>576</sup> Haliyle Bayezid Sancağı mutasarrıflarına sınırda olup bitenler hususunda hassas davranmaları ve sık sık merkeze izahat vermeleri gibi I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş esnasında ilave bir sorumluluk yüklenmekteydi. 1914'te Rusların, İran işgalini yavaş yavaş içeriye doğru çekmekte olduğunu Bayezid Mutasarrıflığı tarafından merkeze bildirilmiş ve bu doğrultuda önlemlerin alınması gerektiği vurgulanmıştır.<sup>577</sup>

Yine 1914 tarihli bir başka kayıta Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Van ve Bitlis Vilayetlerine çekilen şifrede Taşnak çetesi reislerinden olan Samson'un beraberinde iki yüz Ermeni ile beraber Selmas'a geldiği bildirilmiştir. Samson'un bin civarında Ermeni toplayıp silahlandığı Bayezid Mutasarrıflığı'na ihbar olunmuş ve mutasarrıflık da bu durumu

<sup>570</sup> BOA, DH. EUM. KLU. 1/38. H. 1332 L (Ağustos/Eylül 1914).

<sup>571</sup> BOA, DH. EUM. KLU. 1/38-8. H. 1332 L (Ağustos/Eylül 1914).

<sup>572</sup> BOA, DH. EUM. KLU. 1/38-97. H. 1332 L (Ağustos/Eylül 1914).

<sup>573</sup> Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri* s. 43-44.

<sup>574</sup> BOA, DH. ŞFR. 427/46 R. 1330 My (Mayıs/Haziran 1914).

<sup>575</sup> BOA, DH. EUM. 2.şb. 1/44. H. 1332 L (Ağustos/Eylül 1914).

<sup>576</sup> BOA, BEO. 4123/309189. H. 1331 M (Aralık/Ocak 1912/1913).

<sup>577</sup> BOA, DH. ŞFR. 438/21, R. 1330 A (Ağustos/Eylül 1914).

Erzurum Vilayeti'nden bildirilmiştir.<sup>578</sup> Görüldüğü üzere I. Dünya Savaşı esnasında özellikle Doğu Anadolu bölgesindeki Ermeniler ciddi bir şekilde teşkilatlanmış ve bölgenin güvenliğini tehdit etmişlerdir.

Rusların idaresinde olan Kafkasya'da militan, silah ve cephane yığınağı yapan Ermeni komiteleri, isyan faaliyetlerinde bulunmak üzere Osmanlı topraklarına girmekteydiler. Erzurum, Van, Muş gibi sınır vilayetlerinde çıkarılan isyanların her türlü hazırlık aşaması Kafkasya'da yapılmaktaydı. Bu isyancılar, Rusya ve İran'dan Osmanlı topraklarına sokulmaktaydılar. Sınırdan isyancıların girişlerini engellemek için Osmanlı güvenlik güçleri sınır boylarında önlemler almaktaydı. Sınır geçişlerinde Ermeni isyancılarla Osmanlı askeri güçleri ve Hamidiye Alayları arasında çatışmalar yaşanmaktaydı. Bayezid Sancağı sınır bölgeleri Birinci Dünya Savaşı'na kadar Ermeni komitelerinin sınır baskınları ve çatışmalarına sahne olmuştur.<sup>579</sup>

Ermeni Patrikhanesinin iddiasına göre 1914'te evlere zorla girerek Ermenilere işkence ettiği iddia edilen Karakilise Jandarma Kumandanı Enver Efendi hakkında yapılan tahkikat neticesinde iddiaların asıl ve esası bulunmamıştır.<sup>580</sup> Osmanlı Devleti'nin savaş öncesi ve savaş esnasında dahi gayrimüslim vatandaşların güvenliği hususunda gayet hassas davrandığı belirtilmelidir. Bu tür şikâyetlerin üzerine gidildiği yerel otoritelerden konunun üzerine gidilmesini ve hukuki mercilerden tahkikatın derinleştirilmesinin istendiğini tespit edilmiştir. Ancak Ermenilerin pek çok iddiasının belgelerden de anlaşıldığına göre asılsız müfteriyattan ibaret olduğu hatta keşişlerin ve manastırdaki Ermeni ruhban sınıfının dahi bu asılsız iddialara öncülük aracılık ettikleri ve bu şekilde dünya kamuoyunu ayağa kaldırmaya çalıştıkları tespit edilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin ilk kara savaşı, Rus Kafkas Ordusu'nun, Bayezid Sancağı'nın kuzeyindeki Osmanlı-Rus sınırına girmesiyle başladı. 1 Kasım 1914 tarihinde Rus kuvvetleri Bayezid Sancağı'ndan Osmanlı sınırına girmiştir.<sup>581</sup> Ruslar Bayezid, Karakilise ve Diyadin sınır bölgelerini işgal etmek için güneye inmeye başladı.<sup>582</sup>

Seferberlik ilan edilmesiyle Müslüman Osmanlı vatandaşları askere giderken, Ermeni Osmanlı vatandaşlarının ise sadece yüzde beşi silâh altına alınabilmiş, bunlar da kendilerine

<sup>578</sup> BOA, DH. ŞFR. 46/37. H.1332 L (Ağustos/Eylül 1914).

<sup>579</sup> Demirel, "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olaylar", s.195.

<sup>580</sup> BOA, DH. EUM. KLU. 1/38. H. 1332 L (Ağustos/Eylül 1914).

<sup>581</sup> Alpaslan, *Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*, s. 12.

<sup>582</sup> Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sankaya), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, s. 189.

verilen silahlarla askerlikten kaçarak askere gitmeyen Ermenilerle birleşmişler; Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Harput Ermenileri de gelerek Van'daki Ermenilere katılmışlardır ve tahminen yüz bine yaklaşmışlardır.<sup>583</sup>

Rus işgali altındaki Bayezid, felaketlerin en büyüğünü yaşamış, Rusların sebep olduğu tahribatın izlerini yıllar sonra bile silmek mümkün olmamıştır. Tahribatın dışında Ruslar, ele geçirdikleri devlet görevlilerinin bir kısmını yanlarında esir olarak götürmüşlerdir. Şeyhülislam tarafından Erzurum'a çekilen telgrafta ifade edildiğine göre Ruslar tarafından İran'a gönderilmiş olan Bayezid Kadısı Haydar Efendi'nin Tahran'a geldiği ve zor durumda olduğu Tahran sefaretinden bildirilmiştir. Haydar Efendi'nin biriken maaşının kendisine verilmek üzere Tahran sefaretine bildirilmesi istenmiştir.<sup>584</sup> Kadının alacağı miktar Hariciye Nezâreti'nden Tahran Sefaretine bildirilmiştir.<sup>585</sup>

Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden hemen sonra, Doğu Anadolu'nun durumunu çok az yabancı görmüştür. Gelip inceleme yapan Amerikalı misyonerler grubu Müslümanların maruz kaldığı sıkıntılar hususunda güvenilemeyecek bir kaynaktı. Ermenilerin Doğu Anadolu'dan ayrılmasıyla misyonerlerin yıllardır verdikleri emekleri heba olmuş ve tek taraflılıkları ile Müslümanlara karşı hissettikleri kızgınlık ve nefret kendilerini güvenilmez tanık haline getirmişti. Ermenilere karşı yapılan en ufak hakareti detaylarıyla dünya kamuoyuna duyurmalarına karşın Müslümanlara karşı çok duyarsızdılar. Diğer bir grup batılı gözlemci olan İngiliz ve Amerikan hükümet görevlileri ise, misyonerlerin bir kısım zaafı sebebiyle sıkıntılıydılar ve aslında onlar da biraz ön yargılıydılar. Fakat bu hükümet görevlilerinin bazıları, ön yargılarını yıkıp, titiz gözlemci olabildiler. Yüzbaşı Emory Niles ile Bay Arthur Sutherland, ABD hükümetinin Doğu Anadolu'daki durumu araştırmakla görevlendirdiği Amerikalılardı. Hazırlayacakları rapor, Amerika kaynaklı, Yakın Doğu'ya İnsani Yardım Vakfı'nın tahsis edeceği yardım miktarının belirlenmesinde temel alınacaktı.<sup>586</sup>

Niles ve Sutherland genelde, kendi yorumlarını eklemekten, sadece şahit oldukları manzarayı yazdılar. Fakat gerçekleri gözlemledikçe, Türkler ile Ermeniler hususunda tipik Batı'lı görüşünden farklı olmayan, başlangıçtaki kanılarını da değiştirmeye başladılar.<sup>587</sup>

<sup>583</sup> *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I 1906-1918*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995, s.139.

<sup>584</sup> *BOA, DH. ŞFR. 51/173 H. 1333 Ca* (Mart/Nisan 1915).

<sup>585</sup> *BOA, DH. ŞFR. 52/311 H. 1333 C* (Nisan/Mayıs 1915).

<sup>586</sup> Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, s. 258

<sup>587</sup> McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı*, s. 260.

*"[Bitlis'ten Bayezid'e Van üzerinden geçen hat boyunca:] Bu bölgenin her köşesinde, bize, hasar ve yıkımın Rusların geri çekilmesi üzerine ülkenin kontrolünü elinde tutan ve Türk ordularının ilerlemesiyle Müslümanlara ait olan her şeyi yerle bir eden Ermeniler tarafından yapıldığı bildirildi. Buna ilave olarak Ermeniler, Müslüman halka karşı katliam, ırza geçmek, yangın kundaklamak ve akla gelecek her türlü korkunç vahşeti uygulamakla suçlanmaktalar. Başlangıçta bu hikâyeleri şüpheyile karşılıyorduk fakat sonunda inanmaya başladık, çünkü tüm anlatımlar birbirini tutuyordu ve gördüğümüz kanıtlarla doğrulanıyordu. Örneğin Bitlis ve Van şehirlerinde Müslüman mahalleleri tamamen yerle bir edilmişken, kiliseler ile duvarlardaki yazılardan anlaşıldığına göre sağlam kalan yegâne bölgeler Ermeni mahalleleriydi. Ermeni köyü olduğu söylenenlerin hala ayakta durmasına karşın Müslüman köyleri tamamen yerle bir edilmişti."*

*"[Bayezid-Erzurum:] Ermenistan sınırına yakınlığı nedeniyle, bu bölgede ırksal duygular galeyana gelmiş vaziyettedir; mülteciler sınırın ötesinden Ermeni hükümetinin, ordusunun ve bireylerinin Müslüman halka uyguladığı katliam, gaddarlık ve vahşet hikâyelerini anlatarak geliyorlar. Van Vilayetinde hala birkaç yüz Ermeni yaşadığı halde, Erzurum Vilayetinin kırsal bölgelerinde Ermenilerin yaşayabilmesi imkânsız görünüyor çünkü herkesten onlara karşı had safhada bir nefret yansıyor. Burada da Ermeniler geri çekilmeden önce köyleri harap etmişler, katliam yapmışlar ve Müslüman halk üzerinde akla gelebilecek her türlü vahşeti uygulamışlar. Sınırın hemen ötesinde Ermenilerin yapmaya devam ettiği davranışlar, buradaki Ermeni nefretini canlı tutmakta ve kaynatmakta; hâlbuki Van bölgesinde bu nefret en azından içten içe ve sessizce yanmakta. Ermenistan'da karışıklıklar olduğu ve katliamlar yapıldığı, oranın her yöresinden gelen sığınmacılar ve Erzurum'daki bir İngiliz subayı tarafından doğrulanmaktadır."<sup>588</sup>*

---

<sup>588</sup> McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı*, s.261.

Niles ve Sutherland'ın bu ifadeleri Avrupa kamuoyunda anlatılanların tam tersiydi. Diğer batılı gözlemcilerin aksine onlar gördükleri, duyduklarını ve şahit olduklarını olduğu gibi yansıtmayı tercih ederek, Ermenilerin propagandalarına alet olmadılar.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde daha önce ele alınan pek çok sebepten dolayı Kürtler ve Ermeniler arasında süregelen bir çatışma söz konusudur ve bu hal beraberinde kin ve nefret getirmiştir. Bayezid Sancağı için değerlendirme yapılacak olursa sancağın nüfusunun azımsanmayacak bir kısmını Ermeni vatandaşlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla Kürt-Ermeni çatışmaları sancağın dâhili intizamına halel getirecek vaziyettedir. Bölgede yaşayan güçlü aileler Ermenileri kendi yöntemleriyle yıldırma suretiyle kaçırırken Ermeniler inisiyatif ele geçirdiklerinde çok daha acımasız davranmışlardır. Çünkü tarih, biraz sonraki safhada Ermeni çetelerinin güçlü oldukları Birinci Dünya Savaşı sırasında Bayezid bölgesinde Müslümanlara yaptıkları zulüm ve katliamları kaydetmiştir.<sup>589</sup>

Kafkas cephesinin merkezinde olan Bayezid Sancağı, 1914-1915 ve 1918 yılındaki savaşlarda bu cephedeki değişikliklerden yakından etkilenmiştir. Geniş ve savunması zor bir alanı koruyacak olan Osmanlı ordusu ve ihtiyat kuvvetleri savaşa hazır değildi; silah, mühimmat, levazım ve diğer araç-gereç bakımından eksiklikleri çok fazlaydı. Bir oldu-bitti ile savaşa dâhil olan Osmanlı Harbiye Nezâreti ve Genelkurmayı bu eksikleri ne görebiliyor, ne de giderecek durumda idi. Savaş neticesinde bu cephede Osmanlı Devleti'nin kayıpları korkunç rakamlara ulaşmıştır. Binlerce ölü, yaralı, sakat ve yerinden, yurdundan edilmiş yüz binlerce insan...<sup>590</sup> I. Dünya Savaşı'nın ilk yılında, Ruslar Karakilise'ye girmişlerdir. Hamzikan Karyesini top ateşine tutup çoğunluğu kadın ve çocukların oluşturduğu gurubu darmadağın etmişlerdir. Rusların bir kısmı savaşırken diğer kısmı çocuk kadın ihtiyar genç ayırım yapmaksızın katliamda bulunmuştur.<sup>591</sup>

28 Mayıs 1917 tarih ve 1659 numaralı Kafkas Ordu Karargahı mührü taşıyan bir telgrafta Bayezid ile Arnis arasında bulunan Sor köyüne Rus ordusundaki Ermenilerin baskın yapıldığı belirtilmiştir. Baskında kadın, yaşlı ve çocuk olmak üzere 40 kişinin katledildiği,

<sup>589</sup> Demirel, "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olaylar", s.198.

<sup>590</sup> Alpaslan, *Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*, s. 12.

<sup>591</sup> *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I 1906-1918*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995, s.126-127.

büyükbaş hayvanların alınıp götürüldüğü belirtilmiştir. Ermenilerin köye yaptığı saldırı esnasında kendilerinden de ölen ve yaralananlar olduğu da ifade edilmiştir.<sup>592</sup>

Saldırıları çeşitli zamanlarda Bayezid Sancağının her noktasında sürdürülmüştür. Müslüman ahali eğer saldırıyı haber alabildiyse geride evini barkını ve bütün varlığını bırakarak kaçıp canını kurtarmanın derdine düşmüştü. Ancak her zaman kaçma şansları olmayabiliyordu. Tutak Kazası'nın Hasunan Köyü'nden Mahmut oğlu Osman da zamanında kaçamayanlardandı. Ailesinin çoğunu Rus Kazakları ve Ermeni kılıçlarına kurban verdi. Kendisi de korkunç katliamdan tesadüfen kurtuldu ve başından geçenleri hükümet yetkililerine anlatabildi:<sup>593</sup> *"Yola düşmüştüm ama yakalandım. Düşmanın üzerimize yağdırdığı top mermileri ve şarapnel parçalarından on yaşındaki kardeşim Nadir'i, yedi yaşındaki oğlum Mehmet'i kaybettim. Karımı da Kazaklar parçaladı. Köyümüz tamamen yakıldı. Sınır çevresindeki köylerden kurtulabilenler hep benim gibi, tesadüfen sağ kalmışlardır."*

1914'de Dâhiliye Nezâretine çekilen bir telgrafta Karakilise'nin Girekol Karyesi Muhtarı Nezir Bin Esad'ın ifadesine göre Rus ve Ermeni çetelerinin ihtiyar ve çocukları öldürüp cami ve türbeleri tahrip ettikleri ve daha kaleme alınması mümkün olmayan pek çok vahşette bulundukları belirtilir.<sup>594</sup> Yine 1914 tarihli bir belgeye göre Rus ve Ermeni çeteleri Bayezid sancağını basıp karşılaştıkları Müslümanları teslim olmalarına rağmen katletmişlerdir.<sup>595</sup> Rus ve Ermeni çetelerinin katliamlarından kaçmaya çalışan Haydaran Aşireti reisi Mehmed Sıddık Bey aşiret fertleriyle beraber göç etmek zorunda kalmıştır. Ancak kendisi girdiği savaşta şehit olmuştur. Savaşta sağ kurtulabilenler teslim olmalarına rağmen öldürülmüşlerdir.<sup>596</sup>

Ermeni ve Rusların Bayezid'de yaptıkları mezalimden kurtulabilenlerin bazılarının ifadeleri resmi kaynaklara yansımıştır. Burada bu ifadelerin bir kısmına yer verilmiştir; *"Bayezid'de Kurban Bayramı'nın birinci günü, Müslümanlar camide ve bayramlaşmada bulundukları sırada, İslamları esir almışlar, görülmemiş vahşette katliam yapmış, üç yaşındaki on yaşına kadar çocukları kolları bağlı olarak beraberlerinde gezdirdikten sonra ot yığını üzerinde oturtup üzerlerine de gaz yağı döküp yakmışlardır. Bayezid'de on beş bin*

<sup>592</sup> Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, s. 202.

<sup>593</sup> Orhan Sakin, *Ermeni İsyanı Günlüğü 1915*, Yeditepe Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2014, s. 141.

<sup>594</sup> *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I 1906-1918*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995, s. 66.

<sup>595</sup> *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I 1906-1918*, s. 115-116.

<sup>596</sup> *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I 1906-1918*, s.117.

*neferden on dört bini öldürülmüş, beş yüzü esir edilmiş ve beş yüzü ise zorluk ve sefalet içinde, ekmeğe muhtaç olarak başka yerlere iltica etmişlerdir.*"<sup>597</sup>

Aynı ifadeyi Bayezid Vergi Müfredat Kâtibi Ali Şefik Bey'de teyit etmektedir. Onun ifadesine göre: "*Nefs-i Bayezid kasabasında on beş bin nefer kadar İslam bulunurdu. Onlardan tahminen on dört bini katl ve ancak bin neferi ber-hayat kaldı. Mezkûr bin neferin de beş yüzü esir götürülerek hayat ve mematları meçhuldür. Beş yüz nüfus güç hal ile ve bin türlü meşakkatlerle ancak sefil ve sergerdan ve nâna muhtaç olarak buralara iltica ettiler. Şu mültecilerden bazıları Diyarbekir ve bazıları da Musul ve Siirt ve Harput cihetlerine dağılıp gittiler. El-an şurada benden gayrı Bayezid ahalisinden kimse yoktur.*"<sup>598</sup>

36. Kafkas Fırkası'na iltica eden 156. Alay'ın 12. Bölük Kumandanı Mülâzım Nikola'nın Rus ve Ermenilerin Erzurum'u işgali esnasında yaptıkları zulümler ile Ermenilerin millet olarak ne gibi özelliklere sahip olduklarını anlatan mektubunda geçen şu ifadeler de kayda değer bulunmuştur; "*Şimdi Rus Ordusu'nda Ermeniler mansur bir vaziyette bulunmaktadırlar. Bunlar muharebe esnasında ekseriya geriye kaçıp köylerde istirahat ederler. Ez-cümle şu vak'ayı asla unutamam. Ermeniler Erzurum'un cenubunda bir mahallede bir eve giriyor. Genç bir valideyi bir direğe, pederi de diğer direğe, bağlıyorlar. Bunların bir yaşında olan çocuğunu sofa ortasına çaktıkları kazığa geçiriyorlar.*" [4 Aralık 1917] A. Nikolay Alexandroviç.<sup>599</sup>

Ermenilerin sebep olduğu sıkıntılar 1918 yılında da sürmüştür. Havza'dan Harbiye Nezâreti'ne çekilen bir telgrafta Dokuzuncu Ordu Kıta'at Müfettişi Mustafa Kemal 1918 senesinde Ermenilerin geriye sevk edilmelerinden sonra bilhassa Erzurum ve çevresinde çeteler kurup feci bir surette katliamda bulunduklarına dikkat çekmektedir.<sup>600</sup> Asayişin tam olarak sağlanamamasından dolayı 1918 yılında Bayezid Sancağında sıkıyönetim devam etmekteydi.<sup>601</sup>

Selçuklu Devleti'nin Anadolu'da yönetimi Bizanslılardan devralmasından itibaren Türk yönetimi altında yaşayan Ermeniler, kendi milli ve dini varlıklarını koruyarak en ufak bir baskı dahi görmeden asırlarca varlıklarını sürdürmüşler ve daha sonra Osmanlı

<sup>597</sup> Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I 1906-1918, s.139.

<sup>598</sup> Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I 1906-1918, s.145.

<sup>599</sup> Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus ilişkileri (1907-1921) III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006, s.61.

<sup>600</sup> Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001, s. 199.

<sup>601</sup> BOA, BEO.4537/340248. H. 1337 M ( Ekim/Kasım 1918).

İmparatorluğu hâkimiyeti altına girmişlerdir. Ermeniler, Osmanlı'nın millet sistemi olarak adlandırdığı ve yönetimi altındaki gayrimüslim bütün unsurlara mutlak bir serbestlik ilkesi uygulanarak, din değiştirme ve benzeri zorlamanın muhatabı olmadan özgürce yaşamışlardır. XIX. yüzyılda kendilerine millet-i sadıka denilecek kadar devlete bağlıydılar. Devlet memurluğuna ve hatta sadrazamlığa kadar yükselebilmişlerdir. Ancak Fransız ihtilalinin başlangıcı olarak kabul edilen milliyetçilik, Osmanlı gibi çok uluslu imparatorlukların varlığını tehdit eder durumdaydı. Hele bir de buna büyük devletlerin kışkırtmaları eklenince Ermeniler sadakatleri sorgulanacak bir noktaya geldiler. Asırlardan beri Anadolu topraklarında emelleri olan Rusya, bu topraklarda yaşayan ve devlet aleyhine kışkırtabileceği azınlıklarla temas kurmakta gecikmedi, özellikle Ermenilerin koruyucusu sıfatını yükledi. Rusya, tarihe 93 harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi sonrası imzalanan Ayestefanos Antlaşmasına Ermeniler ile ilgili bir madde ekleterek yapay bir sorun oluşturdu. Rusya'nın çıkarlarına uygun olarak hazırlanan bu antlaşmadan memnun kalmayan Büyük Devletlerin müdahalesiyle Berlin Kongresi toplandı ve sonucunda Berlin Antlaşması imzalandı. Ermeniler ile ilgili madde Belin Antlaşmasına da eklenip konu uluslararası bir sorun haline getirildi. Bu Anlaşmanın ilgili maddesi uyarınca Osmanlı Devleti'ne sık sık Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapılması yönünde baskı uygulandı. Islahat taleplerinin aslında kurulacak Ermeni devletine zemin hazırlama amacını taşıdığının farkında olan Sultan II. Abdülhamid talepleri yerine getirmeme hususunda direndi.

1908 yılında yönetimi devralan İttihat Terakki hükümetleri ıslahat taleplerine olumlu cevap vererek ülkede huzur ve asayişin sağlanacağı kanaatindeydiler. Fakat bekledikleri gibi olmadı, daha önce başlamış olan isyan faaliyetlerinde artış gözlemlendi. Bayezid, Ermeni nüfusunun yoğunlukta olduğu bir sancaktı ve bundan dolayı ülke genelinde Ermenilerin sebep olduğu karışıklıklar sancakta da hissedildi. Gerek sancak nüfusuna kayıtlı Ermenilerin sebep olduğu karışıklıklar gerekse Rusya ve İran'dan gelenlerin sebep olduğu huzusuzluklar sebebiyle Müslüman ahali ile Ermeniler arasında ihtilaf oluştu ve bu durum çatışmaları beraberinde getirdi. Ruhani liderlerin de önyak olduğu bu çatışma durumu I. Dünya Savaşı'na kadar artarak devam etti. I. Dünya Savaşı'nda Ruslar ile birlikte hareket etme kararı alan Ermeniler, Bayezid Sancağı işgal edilirken pekçok Müslüman ahaliyi katlettiler. Osmanlı hükümeti, savaş yıllarında sorun çıkarmaya devam eden Ermenileri tehcir kararıyla savaş alanının dışında yerlere nakletmek zorunda kaldı. Ancak Bayezid Sancağı'nda tehcir kararı uygulanmadı zira sancak o yıllarda Rus işgali altındaydı. Dünya kamuoyunda soykırım olarak kabûl edilen bu karar aslında sadece ordunun hareket kabiliyetini kısıtlayan ve Anadolu'yu

yangın yerine çeviren Ermeni komitelerinin faaliyetlerine engel olma amacı taşımaktaydı. Zaten ilerleyen süreçte nakledilen Ermeni vatandaşların yurda geri dönmelerine izin verildi. Nihayetinde 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşmasıyla azınlık statüsü onaylanarak Ermeni vatandaşlara Türk vatandaşların sahip olduğu hak ve özgürlüklerin tamamını verilmiş ve o tarihten günümüze değin Türkiye Cumhuriyetinde hayatlarına devam eden Ermeniler ile hiçbir problem yaşanmamıştır. Dış mihrakların kışkırtmalarına gelmeyen Türkiye Ermenileri günümüzde huzur, refah ve dini özgürlük içerisinde güvenle yaşamaktadırlar.

### 3.3. İRAN İLE SINIR ANLAŞMAZLIKLARI

Türkiye-İran sınırı, kuzeyde Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan, İran ve Türkiye topraklarının kesiştiği Aras Nehri'nden itibaren başlar. Nehirden yaklaşık 40 km kuzeybatıya doğru uzanan sınır Borualan Sınır Kapısı civarında önce güneybatıya sonra güneye kıvrılır ve Küçük Ağrı Dağı'nın doğusundan geçerek kaynağını Bayezid Ovası'nda alan Sarısu (Zengimar) çayı sulak alanına oradan da Gürbulak Sınır Kapısına ulaşır. Buradan itibaren Bayezid Ovası'nın güneyindeki dağlık alan üzerinde zikzaklar çizerek batıya doğru uzanır. Tendürek Dağı doğusundaki Gülizar Mezrası'ndan sonra ise tekrar güneye yönelen sınır, yükseltisi yer yer 2500–3000 metreyi aşan dağ sıralarının genellikle su bölümü çizgilerini takip ederek Şemdinli'nin güney doğusundaki, Kelşin Gediği'nde Türkiye, İran ve Irak sınır ayrımında son bulur.<sup>602</sup>

İran sınırında bulunduğundan dolayı Bayezid Sancağı, sınır anlaşmazlıkları nedeniyle adı sürekli gündemde kalan bir sancak olmuştur.<sup>603</sup> Trabzon'dan başlayıp, Erzurum'dan, Tebriz'e varan yol üzerinde, Türkiye topraklarının son durağı olduğu için,<sup>604</sup> bir gümrük merkezi ve müstahkem mevki olarak önemini daima korumuştur.<sup>605</sup> Söz konusu yolun getirisinin farkında olan Rusya'nın son yüzyılda bütün çabası İran transit yolunun ve ticaretinin tekeli ele geçirmektir.<sup>606</sup>

<sup>602</sup> Orhan Deniz, Ali Fuat Doğu, "Türkiye- İran Sınırı: Sınırın Coğrafi Durumu ve Sınır Köylerimizin Sosyo-Ekonomik Yapıları", *Doğu Coğrafya Dergisi* 19, s. 51-52.

<sup>603</sup> Tuncel, "Doğubayazıt", s. 493. Masoumeh Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 83-84.

<sup>604</sup> Besim Darkot, "Bayezid", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Eskişehir 2001, s.368.

<sup>605</sup> Tuncel, "Doğubayazıt", s. 492, Darkot, "Bayezid", s.368.

<sup>606</sup> Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri*, s. 52.

Erzurum Valisi Mehmed Emin (Yurdakul) 13 Mart 1912 tarihli devlete sunduğu layihada Erzurum-Kızıldize(Bayezid)-Tebriz yolunun önemini şöyle vurgulamıştır: "*İran malları Avrupa ve Amerika'ya Erzurum-Kızıldize yolundan aktarılıyor ve bu yolun Rusya'ya aktarılması suretiyle bu bölgeye gelen zararın telafisi imkânsızdır.*"<sup>607</sup> Mehmed Emin sözüne şöyle devam ediyor: "*İran tüccarının develeri araştırıldığında develere yedirdikleri arpadan olan "pançak" isimli bir hamurun her batmanını 5 kuruşa satmışlardı. Her 3,5 kıyye 115 para, her kıyye ot da 20 para, 1 katarı oluşturan 7 deve için 10 kıyyesi 5 kuruş olan yoncadan 55 kuruşluk yiyorlar ve aynı zamanda her bir katarı idare eden deveci için 5 kuruş masrafı da göz önünde bulundurursak her gün vilayetimiz, her deve katardan 50 kuruş yarar sağlar. Deve kervanları Kızıldize'den Erzurum 12 günde yol alıyorlar ve Erzurum gümrüğünde de transit muamelelerinin yapılması için 4 gün kalıyorlar ve Gümüşhane ya da Murathanoğlu yolu 7 gün (yol üzerindeki 30 menzil) sürüyor ve bu şekilde hesaplarsak bir kervanın Erzurum'a varması 23 gün sürüyor. Yalnız bir deve katarının Erzurum'dan Trabzon'a gelmesi veya tersine gitmesi 2.760 kuruşluk kârı vardır. Araştırmalarım süresinde belli oluyordu ki 1907 yılında eşya transitinde İran'dan ithalat 21.487 yük idi. Bizim memleketimizde 4286 lira para giriyor, bu yılda da 1.273 yük gelmiş, 2.484 liralık da çok ağır düşüş olmuş ve bu düşüşün Erzurum halkının geçimini ne derece sarstığı aşikârdır.*"<sup>608</sup> Vali Bey'in ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Kızıldize ticaret yolu bölge ekonomisinin kalkınması açısından önem arz etmektedir. Bu ticaret yolu sayesinde yol üzerinde hem çok sayıda han açılmış hem de gelen kervanların hayvanlarına yem temini veya rehberlik hizmeti gibi çeşitli ticaret kaynaklarının gelişmesine de olanak sağlamıştır. Ancak bu kazançlı durumun farkında olan Rusya, ticaret kervanlarının güzergâhını kendi sınırları içerisine nakletmek için büyük çaba sarfetmiş ve neticede başarılı olmuştur. Vali Bey merkeze yazdığı dilekçede İran'dan gelen kervanların Kızıldize ticaret yolundan değil Rusya sınırlarından batıya ilerlemelerinin bölge ekonomisini sarstığını ve devletin bu duruma müdahale ederek ticaret yoluna tekrar işlerlik kazandırmasını talep etmektedir.

Geniş yaylakların mera olarak kullanıldığı sınırdaki bu coğrafyada iki devlet arasında çeşitli sıkıntılar yaşanmaktaydı. Geçimlerini hayvancılık ile temin eden aşiretler gerek kendi aralarında gerekse Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasında çatışmalara sebebiyet vermişlerdir.<sup>609</sup> Konar-göçer yaşam tarzı süren bu aşiretler her iki devletin topraklarına izinsiz giriş-çıkış yapmalarının yanı sıra bazen de gittikleri yerlerde yağmalama ve eşkıyalık

<sup>607</sup> Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri*, s. 48.

<sup>608</sup> Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri*, s. 49.

<sup>609</sup> Karataş, Kul, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası", s.348.

hareketleri<sup>610</sup> veya ticari kervanlara saldırılar da gerçekleşmekteydi.<sup>611</sup> Tarihe son Osmanlı İran harbi olarak bilinen 1821 yılında başlayan savaşın en önemli sebeplerinden biri de Haydaranlı Aşireti meselesi olması, konunun anlaşılması açısından önemli bir detayı ihtiva etmektedir.<sup>612</sup> Sınırdaki bulunan Cemalettinli, Haydaranlı, Hasenanlı, Cuneki, Kafkanlı, Ademanlı, Celali, Zılanlı ve Sipki vb. aşiretlerin yerleşik ahaliye zarar vermesi sık sık karşılaşılan bir durumdu. Hükümet müdahale etmek isteyince aşiretler rahatlıkla kaçabiliyordu. Mesela Kars'taki aşiret bir müdahale ile karşılaşırsa Bayezid'e, Van'a veya Hakkâri'ye ya da son çare İran'a kaçabiliyordu.<sup>613</sup> Haydaranlı Hüseyin Paşanın amcasının oğlu Şaki Mehmed isimli bir şahsın 1911 yılında sebep olduğu karışıklıklardan dolayı Erzurum Valisi Hakkı Bey bir heyetin görevlendirilmesini talep etmiştir.<sup>614</sup>

1913 yılında Bayezid Sancağı'nda Minasyan Mosis Ağa'nın ticarethanesinden 250 liralık mal çalan Kel Mehmed ve Bahri adındaki şahısların İran sınırları dâhilindeki Makû'ye kaçtıkları anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti'nin isteği üzerine Bayezid konsolosu bir elçi gönderip araştırma yapılmasını istemiştir. Araştırma neticesinde ne çalınan mallar ne de çalan şahıslar ile ilgili bir ipucuna rastlanmadığı beyan edilmiştir. Ancak İran'a geçtikleri takdirde hemen tevkif edilecekleri bildirilmiştir. Hariciye Nezâretine gönderilen bir tebligatta hırsızlardan birinin yakalandığı diğerinin çalınan mallar ile beraber kaçtığı vurgulanmıştır. Hariciye Nezâreti vasıtasıyla durumun İran'a bildirilmesi istenmiştir.<sup>615</sup> 1914 yılına ait bir başka kayıta İran'dan ailesiyle beraber Osmanlı Devleti'ne iltica eden Mirza Esadullah ve bîrâderi hakkında yazılan malumatta bu şahısların iade olunmamaları hakkındaki ricalarına rağmen İran konsolosunun müracaatı üzerine Bayezid hükümetince teslim ve iade olunmuştur.<sup>616</sup> Suçluların iadesiyle ilgili herhangi bir anlaşma bulunmadığı halde teslim edilmesi İran'ın satvetine Osmanlı Devleti'nin de zafiyetine delil addedilerek dedikodulara sebebiyet vermiştir. Hariciye ve Dâhiliye Nezâretlerinin Erzurum'dan durumun soruşturulmasını istemesi üzerine Erzurum Vilayetinden yazılan cevapta bu şahısların mülteci sıfatında sayılamayacakları gibi Bayezid Mutasarrıflığı 4. Bölük Kumandanlığı'nın bildirmesine göre beraberindeki koyunlardan 62 tanesi de çalıntıdır. Nitekim Osmanlı

<sup>610</sup> Karadeniz, *İran Tarihi*, s. 309.

<sup>611</sup> Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri*, s. 39.

<sup>612</sup> Sıtkı Uluerler, "Osmanlı İran Sınır Tespiti ve Güvenliği Açısından Bazı Aşiretlerin Çıkardığı Sorunlar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 25, Sayı: 2, s.251.

<sup>613</sup> *Tahdid-i Hudud-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Layihası* (Çev. Fatih Gencer), Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016, s.5, Sıtkı Uluerler, "Osmanlı İran Sınır Tespiti..." s. 249.

<sup>614</sup> BOA, DH. H... 15/14, H. 1329 Ca (Nisan/Mayıs 1911).

<sup>615</sup> BOA, DH. H... 6/8, H. 1331 B. (Haziran/Temmuz 1913).

<sup>616</sup> BOA, DH. SYS. 108/29, H. 1332 RA. (Ocak/Şubat 1914).

vatandaşlarının da mallarını çalmaya yeltenmişlerdir. Bunun üzerine Erzurum Vilayeti'nden alınan bir talimatla şahıslar Bayezid Mutasarrıflığı tarafından İran Konsolosuna teslim edilmesi bildirilmiştir.<sup>617</sup>

1905 tarihli bir kayıta İran'ın Bayezid konsolosu İstanbul'daki İran büyükelçiliğine İranlı tüccarların güvenlik sıkıntılarının olduğunu ve mallarının gasp edildiğini belirtip, hükümet ile irtibata geçip sıkıntılarının giderilmesini istemiştir. Ayrıca Karakilise Kumandanlığından memur kaymakam Rıfat Bey'in işleriyle ilgilenmediğinden dolayı muzdarip olduklarını da eklemişlerdir. İranlıların bu talepleri yerine getirilmiş ve mallarının geri alınması hususunda Muhtar Bey isimli bir memur tayin edilmiştir.<sup>618</sup>

Osmanlı toprağında İran kervanlarına yapılan saldırı ve yağmalar sadece Osmanlı vatandaşları tarafından değil, Rusya devletinin haydutları tarafından da yapılmaktaydı. Erzurum gümrüğünde gümrük işlerinden sonra yola çıkan kervanlar, Erzurum-Bayezid yolu üzerinde Ruslar tarafından yağmalanmaktaydı.<sup>619</sup> Şubat 1908'de güvenlik zaafiyetinin yaşandığı Bayezid'de Celali Aşiretine mensup Nahkeki ahalisinden Çadır kazığı getirmek için Ağrı Dağı'na giden birkaç kişinin Rus devriyesi tarafından 13 baş hayvanı ve 3 baş bineğine el konulmuştur. Erzurum'dan Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda bu malların geri alınması ve bir daha böyle bir durumun yaşanmaması için gerekenlerin yapılması istenmiştir.<sup>620</sup>

Türkiye-İran sınırı, 1639 yılından beri yaklaşık 370 yıl, küçük değişiklikler dışında hemen hemen aynı seklini korumuştur.<sup>621</sup> Ancak anlaşmazlıklar her dönemde yaşanmıştır. Özellikle İran Devleti 1905 yılında başlayan meşrutiyet ihtilali ile kargaşaya düşünce merkezi idare iyice zayıflamıştır.<sup>622</sup> Erzurum'dan Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan bir yazıda İran'ın Kızılbaşoğlu kabilesinden Yusuf Ağa ile çetesinin sınır ihlalinde bulunup Bayezid'in Şeyh Mirza Karyesi'nden 450 koyun, 6 at, 8 sığır gasp ettikleri birkaç gün evvel de yine İran eşkıyasından Celal Abdal ve rüfekasının Van Vilayeti dâhilinde Bayezid'e civar Gürtambat Karyesi'nden 1500 hayvan çaldıkları ve Bayezid'in Teperiz Karyesi'nden 200 hayvan çalındığı ifade edilmiştir. Bu eşkıyalar İran'daki karışıklıklardan istifade ile devamlı surette sınırı ihlal

<sup>617</sup> BOA, BEO. 4252/318891, H. 1332 S. (Aralık/Ocak 1913/1914).

<sup>618</sup> BOA, BEO. 2606/195440, H. 1323 R. ( Haziran/Temmuz 1905).

<sup>619</sup> Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri*, s. 93-94.

<sup>620</sup> BOA, DH. ŞFR. 393/117 R. 1323 Şu (Şubat/Mart 1908).

<sup>621</sup> Deniz, Doğu, "Türkiye- İran Sınırı: Sınırın Coğrafi Durumu ve Sınır Köylerimizin Sosyo-Ekonomik Yapıları", s. 51-52.

<sup>622</sup> Karataş, *Bayezid Sancağı Ve İdarecileri*, s. 217.

ile eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Bu durumun Bayezid'in İran Konsolosuna bildirilerek çalınan malların geri alınması ve icap edilenin yapılması istenmiştir.<sup>623</sup>

Celali aşiretinin 480 hanesi Osmanlı sınırları içinde 460 hanesi İran sınırları içinde bulunuyordu. Konargöçer olan aşiret mensuplarından bazıları sürekli bir devletin sınırından diğerine geçerek yol üzerindeki köylere ve yerleşik ahaliye zarar veriyor ve devletlerarası ciddi sorunlara sebep oluyorlardı.<sup>624</sup> 1907 yılında İranlı eşkıyanın Bayezid dâhilindeki Celali'nin Gilanlı Aşiretine saldırıda bulunduğu temas edilmiştir.<sup>625</sup> Başka bir belgede Makû\* Hâkimi, İran sınırını geçerek İran'ın Ferağ Karyesi'nde yağma faaliyetlerinde bulunan Hayderan Aşiretinin durdurulmasını istemiştir.<sup>626</sup>

Sultan II. Abdülhamid döneminde devlet otoritesini bölgede tesis etmek adına bölgedeki aşiretler teşkilatlandırılarak oluşturulan Hamidiye Alaylarına mensup aşiret ileri gelenleri, diğer bölgelerde olduğu gibi Bayezid Sancağı dâhilinde de çeşitli sıkıntılara sebebiyet vermişlerdi. Bu konuda arşiv kaynaklarında çok sayıda kayda rastlanmaktadır. 1908 yılının Kasım ayına ait bir kayıta İran uyruklu Meşhedi Naki Ağa isimli bir tüccarın halılarını çalan Hamidiye Alayına mensup Şekü adlı kimsenin cezalandırılması ve malların sahibine iade edilmesi Dâhiliye Nezâreti'nden Erzurum Eyaletine bildirilmiştir.<sup>627</sup>

Sınır problemleri bazında zikredilmesi gereken meselelerden biri de Bayezid'de bulunan karantina meselesidir. Karantina uygulaması yayılan hastalıkları kontrol etmek için Rusya ve Osmanlı tarafından planlanmış ve gemi veya kara yoluyla gelen yolcular on gün için karantinada tutulmuştur. Yollarda emniyetin olmaması ve İranlı kervanların yağmalanması, bazı tüccarın katledilmesi Osmanlı'nın sınır sorununu daha da arttırmıştır. İranlıların şikâyetleri üzerine Kızıldize karantina binası yapılmıştı. Zaman geçtikçe uygunsuz davranışlardan ötürü Kızıldize karantinasından da İran hükûmeti Babıâli'ye şikâyetlerde bulunmuş ve Osmanlı Kızıldize ve ticaret yaptıkları diğer yerlerdeki karantinelerde ciddi tedbirler alınmıştır. Daha çok Bayezid karantinasıyla ve İran-Trabzon ticareti ile ilgili Bayezid-Erzurum-Trabzon yolundaki şehir kasaba ve köylerden geçen tüccar, tebaa, hacılar

<sup>623</sup> BOA, DH. ŞFR. 384/87, R. 1323 T (Temmuz/Ağustos 1907).

<sup>624</sup> Tahdid-i Hudud-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Layihası, s. 5.

<sup>625</sup> BOA, DH. ŞFR.384/111, R. 1323 T (Temmuz/Ağustos 1907).

\*Makû Bayezid'i doğudan Nahcivan'a bağlayan yol üzerindedir. Aynı ismi taşıyan çay kıyısındadır. Bir ara küçük bir hanlığın merkezi konumunda idi. Ancak Rusların bölgeye gelmesi ile yıkılıp tarihe karışmıştır. Enver Konukçu, "Tarihi Coğrafya'da Bayezid", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, s. 133.

<sup>626</sup> BOA, DH.TMIK.M.. 250/45, H. 1325 C (Temmuz/Ağustos 1907).

<sup>627</sup> BOA, DH. MKT. 2659/41, H. 1326 L. (Kasım 1908).

vs. kervanların durumlarının belli olması gerekmektedir.<sup>628</sup> 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren karantinaların düzeldiği, Erzurum Vilayeti yolu boyunca ve özellikle Bayezid'de çeşitli karantinalar konulduğu ifade edilmelidir.<sup>629</sup>

Makü'deki otorite boşluğu ciddi asayiş ve sınır problemlerine yol açmaktaydı. Kimi zaman Osmanlı tebaasından olan şahıslar sınırdaki köylere giderek kanunsuzluk yapmaktaydılar. Ayrıca Makü kasabasındaki yöneticiler kendi hâkimiyetleri altındaki insanları gayriresmi olarak yağma yapmaya teşvik ediyor ve Osmanlıdan kaçanları da antlaşmalara aykırı biçimde bölgelerine kabul ediyorlardı. 1908 senesinde Osmanlı sınırının Makü kasabasından gelecek olan eşkıyaya karşı güvenliğin sağlanması konusunda bir emirname gönderilmesi söz konusu olmuştur. 1909 senesinde ise bu konuda düzenlenen bir evrak kayda değerdir. Bayezid Mutasarrıfı sınır ötesi operasyon izni istemektedir. İran'dan gelen eşkıya Osmanlı mülkünde her türlü hırsızlığı yapmakta ve kendi ülkelerinin yöneticilerinden de var olan durum bilinmesine rağmen ciddi bir ceza ya da uyarı almamaktadır.<sup>630</sup> İran ile yaşanan sınır ve mülkiyet sorunlarının devam ettiği 1910 yılında İranlı işgalinde olan Tanbat, Yarım kaya ve Kazlıgöl civarlarının geri alınması için diplomatik girişimler başlatılmıştır. İranlılar buraları Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi sırasında savaşla uğraşmasını fırsat bilerek ele geçirmiştir. Sadarettin Hariciyeye gönderilen yazıda önceki kayıtlar ve anlaşma metinleri ile İranlı yetkililer konusunda yapılmış görüşme tutanaklarının yeniden incelenerek sonucun bildirilmesi istenmiştir.<sup>631</sup> Bayezid ile İran'a bağlı Makü Hâkimliği arasında devam eden mülkiyet anlaşmazlıkları 1910 yılının sonlarında yeniden ortaya çıkmıştır. Yarım kaya mevkisinin Osmanlı'ya ait olduğu iddia edildiyse de İranlı yetkililer buna ikna olmamıştır. Buna mukabil sınırın muhafazası için Osmanlı Devleti Bulakbaşı mevkiinde askeri bir kordon inşa etmiştir.<sup>632</sup>

1907 yılında İran'dan kaynaklanan Kürt saldırılarını önlemek için Osmanlı birlikleri İran içlerine doğru ilerleyerek İran'ın daha önceden ele geçirdiği yerleri geri almıştı. Ancak bu durum İran'ı kendi nüfuz sahalarına ayıran Rusya ve İngiltere'nin hoşuna gitmemiştir. Bu iki devletin yoğun diplomatik çabaları neticesinde 1911'de Tahran protokolü imzalanmış, buna göre oluşturulan ikili bir İran-Osmanlı sınır komisyonu 1912'de de çalışmalarına devam

<sup>628</sup> Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri*, s. 36-37.

<sup>629</sup> Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri*, s. 39.

<sup>630</sup> Neşe Tozkoparan, " Ağrı Dağı'nda 12.000 Ermeni Çeteci", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, s. 539.

<sup>631</sup> Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri*, s. 228

<sup>632</sup> Karataş, *Bayezid Sancağı Ve İdarecileri*, s. 231.

etmiştir.<sup>633</sup> Protokole göre, aralarında İngiliz ve Rus temsilcilerin de bulunduğu bir “Muhtelit Hudut Komisyonu” kurulması kararlaştırılmıştır. Aynı yıl içerisinde 18 toplantı yapan komisyon, sınır sorunları konusunda herhangi bir çözüme ulaşamamıştır.<sup>634</sup> 1913'te kurulan dördü komisyonun çalışmaları, Muhammère'den başlayarak 1914'te Ağrı Dağı'nın eteklerine kadar ulaşmıştır.<sup>635</sup> Protokol çalışmalarını Urmiye bölgesinde sürdürürken I. Dünya Savaşı başlamıştır. Osmanlı ve Rusya'nın savaşta karşı cephelerde yer alması sebebiyle Rusya komisyonun Türk üyelerini esir almış ve bunun neticesinde de komisyon bir sonuca ulaşmadan dağılmıştır.<sup>636</sup>

Sınır anlaşmazlıkları I. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında da devam etmiştir. 1918 yılında Dâhiliye Nezâreti'nden Erzurum'a çekilen bir telgrafta İran'ın Makû hâkiminin Bayezid'in istilasını esnasında iltica eden Müslümanların mallarını ve paralarını zapt ederek bir kısmını hapsedtiği bildirilerek bu durumun engellenmesi istenmiştir.<sup>637</sup> Yine bu konu ile ilgili 1918 tarihli bir belgede Makû Hâkimi Murteza Kuli'nin Bayezid Sancağı ahalisine yaptığı fenalıkların engellenmesi ve durumun Tahran'a bildirilmesi istenmiştir.<sup>638</sup>

### 3.4. AŞİRET ALAYLARI

Hamidiye Hafif Süvari Alayları Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürtlerle meskûn ve merkeze uzak doğu bölgelerinde merkezi otoritenin sağlanması, devletin denetiminde yeni bir sosyal ve politik dengenin oluşturulması, bölgede yaşayan Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerinin engellenmesi ve Rusların saldırma ihtimalinin bertaraf edilmesi için oluşturulmuştur.<sup>639</sup> Ruslar Doğu Anadolu'daki etnik gruplar ve bunlar arasından da özellikler Kürt aşiretleri ile

<sup>633</sup> Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri*, s.232.

<sup>634</sup> Efdal As, "XVI. YY'dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* S 46, Güz 2010, s. 231.

<sup>635</sup> Karadeniz, *İran Tarihi*, s. 483.

<sup>636</sup> As, "XVI. YY'dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar...", s.232.

<sup>637</sup> BOA, HR. SYS. 2341/24, 1918 07.

<sup>638</sup> BOA. HR. SYS. 2341/33, 1918 07.

<sup>639</sup> Cezmi Eraslan, "Hamidiye Alayları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, Ankara 1997, s. 462. Argunhan, *Hamidiye Alayları İle Koruculuk İlişkisi*, s.16. Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", s.137. İsmailhakkiöğlu, *1908-1914 Yılları Arasında Erzurum'daki Ermeniler*, s. 19-20. Karataş, *"Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)"*, s. 50-51. Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s. 11.

ilgilenmeleri XIX. yüzyılda başlamıştır.<sup>640</sup> Rusya Ermeniler dışında Kürt aşiretleri ile de ilgilenmiş onları Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmıştır. Anadolu topraklarında gözü olan ve bu bağlamda Ermenilerle işbirliği yapıp onları kışkırtan Rusya, Doğu Anadolu'da güvenliği tehdit eder vaziyetteydi. Bu tehlikelere karşı caydırıcı güç olması amacıyla 1890 yılında kurulma çalışmalarına başlanan her biri 1200 kişilik gruplardan oluşmuş 36 süvari alayı oluşturuldu. Alaylara Türkmen ve Kürt aşiretlerinden asker temini sağlandı. Alayların ihtiyaçları olan silahları devlet karşılarken giyim kuşam gibi ihtiyaçlarını aşiretler kendileri karşılamaktaydı.<sup>641</sup>

Sultan II. Abdülhamid'in fikir ve düşüncelerine önem verdiği Şeyh Şamil'in torunlarından Müşir Mehmet Zeki Paşa Van, Bitlis ve Erzurum taraflarına yaptığı bir seyahat dönüşünde padişahın: *"Anadolu'yu nasıl buldun"* sorusuna şu cevabı verir: *"Padişahım Anadolu her bakımdan tamamen ihmal edilmiştir. Hududumuzun öbür tarafındaki Moskoflar ise bize örnek teşkil edecek derecede gayret göstermektedirler. Mesela bir kazak teşkilatları var ki, hakikaten örnek alınmaya değer. Ruslar, hudutları içindeki aşiretlerden çok istifade ediyorlar. Bunları silâh altına alıyorlar ama yılda bir buçuk ay belli yerlerde topluyorlar, talim ve terbiyeye tabi tutuyorlar ve sonra hepsini yine serbest bırakıp evlerine gönderiyorlar. Bağ, bahçe ve tarlalarında, sürülerin başında çalışma imkânı veriyorlar."*<sup>642</sup> Aşiret Alaylar kurulmadan önce bu tür fikir teatilerinde bulunularak sınırın öte tarafındaki Rusya'nın teşkilatları da dikkate alınmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in *"Kellemi veririm, Doğu Anadolu'yu vermem."* sözleri, Ermeni meselesini çok ciddiye aldığının göstergesiydi. Hatta devlet yetkililerini, 10 Ağustos 1890 tarihinde şu şekilde uyarmıştı: *"Bir süreden beri müstakbel Ermenistan'ın sınırları çizilmek isteniyor. Oysa Ermenilerin oturdukları yer, Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgedir. Buraya Ermenistan denilecek hiç bir işaret yoktur. Burada istenen, ıslahat adı altında bir Ermeni devletinin kurulmasıdır. Bu kesinlikle mümkün değildir"*. Sultan II. Abdülhamid, Berlin Antlaşmasının 61. maddesi gereği büyük devletlerin sürekli gündemde tutmaya çalıştıkları ve aslında bağımsız bir Ermenistan oluşturmak istediklerinin farkındaydı. Bu sebeple Sultan II. Abdülhamid 61 maddenin Ermeniler için öngördüğü özel ıslahat

<sup>640</sup> Suat Akgül, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ve Kürtler", *Osmanlı*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 540

<sup>641</sup> Taylan Maral, *Türkiye'de Kürt Kimliğinin Kültürel Bağlamda İncelenmesi ve Siyasallaşma Süreci*, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Medya ve Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı İstanbul 2014, s.70

<sup>642</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları ile Koruculuk İlişkisi*, s.26. Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 84.

programını uygulamamak için ağırdan alıp sadece Ermeniler için değil genel bir ıslahatın yapılmasını istemekteydi.<sup>643</sup> Bu istek doğrultusunda doğu asayişini sağlamak ve şikâyetlere konu olan aşiretleri dizginlemek için Erzincan'daki 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa aracılığıyla ve "Hamidiye Alayları" adıyla Kürt aşiretlerinden askeri teşkilat oluşturulması kararlaştırılmıştır.<sup>644</sup> Aşiretleri orduya yazma aşamasındayken, sınırların aşiret bölünmelerini tam olarak ifade etmediğini fark eden Sultan II. Abdülhamid, sınırın İran tarafındaki Kürtleri de alaylara dâhil etmek istedi. Haliyle İran bu girişimden memnun kalmadı. Ruslar da hareket alanlarını daraltan alaylara katılımı engellemek için karşı bir propaganda düzenledi.<sup>645</sup>

Doğu ve Güneydoğu Anadolu padişah İrâdesiyle kendilerine yurtluk ve ocaklık dirlik verilen beyler tarafından feodal bir düzende Tanzimat dönemine kadar idare edilmişti. Tanzimat döneminde merkezi otoriteyi sağlamak için 1871'de Vilayet Nizamnamesi ile yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve mahalli beylerin hâkimiyeti ve nüfuzları azalmıştır. Sonuçta, beylik düzenini nihayetlendirilmiştir.<sup>646</sup> Bölgede mahalli beylerin ortadan kaldırılmasıyla oluşan otorite boşluğunu Babiâli tam anlamıyla dolduramadığından, bölgede Ermeni ayrılıkçı faaliyetleri çoğalmış ve huzursuzluklar olmuştur. Sultan II. Abdülhamid merkezi otoritenin gücünü bölgede hissettirmek ve Ermeni faaliyetlerini durdurmak için bölgedeki güçlü aşiretleri teşkilatlandırmıştır.<sup>647</sup>

Alayların kurulması için 4. Ordu Kumandanı Müşir (Mehmet) Zeki Paşa, Anadolu Islahat-ı Umumî Müfettişi Şakir Paşa ile Teftiş-i Askerî Komisyonu üyesi Miralay İbrahim Bey vazifelendirilmiştir. Alayların oluşturulma fikri Rusya'nın başkenti Petersburg'da 10 yıl elçilik yapmış olan Şakir Paşa'dan (1838-1899) geldiği de düşünülmektedir. Rusya'da elçi iken Şakir Ahmet Paşa Rusların oluşturduğu Kazak alaylarını yerinde inceleyip değerlendirme imkânı olmuştur. Alayların kurulmasından sonra 1901 yılına gelindiğinde kurulan alayların sayısı 65'e varmıştır. Erzurum, Erzincan, Dersim, Diyarbakır, Van, Malazgirt ve Urfa'da kurulan alayların bir kısmı 5. Ordu bölgesinde iken, geriye kalan çoğu

<sup>643</sup> Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", s.136.

<sup>644</sup> Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s.322.

<sup>645</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları Ve Kürt Aşiretleri*, s. 99.

<sup>646</sup> *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, s. 30.

<sup>647</sup> *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, s. 31.

alay ise 4. Ordu bölgesinde yer almıştır.<sup>648</sup> Kuruluşlarıyla eğitimleriyle, kontrolleriyle 4. Ordu kumandanlığı yani Müşir Zeki Paşa ilgilenmekteydi.<sup>649</sup>

Ermeni komiteleri 20 Haziran 1890'da harekete geçmiş ve Erzurum'da ilk Ermeni isyanını başlatmışlardır. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid yönetimi hemen alayların uygulamaya geçilmesi için Müşir Mehmet Zeki Paşa'yı vazifelendirmiştir.<sup>650</sup> Alayların fiilen kuruluşu 1890'da Müşir Zeki Paşa'nın Erzurum'da düzenlediği toplantının ardından 13 aşiretin alay kurmayı kabul edip zaten fiilen var olan askeri kuvvetin Osmanlı Devleti'ne biati ile sağlanmış oldu. Alayların kuruluş esnasında dikkat çeken hususlardan biri de alayların kuruluş yerleriydi. Öncelikle alayların kurulduğu bölge olarak Rus tehlikesine karşı Erzurum-Van bölgesi ve İngiliz faaliyetlerinin yoğunlukta olduğu Mardin-Urfa bölgesi seçilmiştir.<sup>651</sup>

1891 yılında aşiret alaylarına dâhil olan pek çok aşiret reis ve ileri gelenleri İstanbul'a Sultan II. Abdülhamid'i ziyarete gitmişlerdir. Sultan II. Abdülhamid tarafından törenle karşılanan aşiret reislerine hediyeler ve nişanlar verilerek onurlandırılmışlardır.<sup>652</sup>

Bölgede güvenliği sağlamak ve Kürt aşiretlerine askeri düzen verilerek kontrol altına alabilmek için Hamidiye Alay Nizamnamesi hazırlanmıştır. Buna göre alaylar dört ila altı bölükten oluşacak ve mevcutları da 512 ile 1152 arasında değişecektir. İlaveten aşiret reislerinin çocuklarının eğitimi devlet üstlenmiş ve daha sonra çocukların bu alaylarda istihdamı da kararlaştırılmıştır. Aşiret reislerinin erkek çocuklarından bir tanesi seçilerek İstanbul'da süvari mektebinde eğitim görecekti, daha sonra mülazım rütbesiyle Hamidiye Alaylarında görevlendirilecekti. Bu doğrultuda Aşiret Mektebi açılarak eğitime başlatılmıştı. Hamidiye alayları sayesinde devlet ilk etapta yaklaşık 35.000 süvari askeri bünyesinde istihdam etmiş olacaktı.<sup>653</sup> Alaylar sadece Kürtlerden oluşuyor demek yanlış olur çünkü sayıca az da olsa birkaçı Arap ve Karapapak aşiretlerinden oluşturulmuş alay da mevcuttu.<sup>654</sup>

<sup>648</sup> Abdulnasır Yiner, "Miranlı Mustafa Paşa Örneğinde Hamidiye Alayları Askerî Gücünün Kötüye Kullanımı", *History Studies*, 2012, s. 450.

<sup>649</sup> Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s.39.

<sup>650</sup> Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", s.137.

<sup>651</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları İle Koruculuk İlişkisi*, s. 29. Zeynep Karadış, *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşması'na Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2006, s. 40. Maral, *Türkiye'de Kürt Kimliğinin Kültürel Bağlamda İncelenmesi ve Siyasallaşma Süreci*, s. 69-70. Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s.33.

<sup>652</sup> Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s.36.

<sup>653</sup> Abdulnasır Yiner, "Miranlı Mustafa Paşa Örneğinde Hamidiye Alayları Askerî Gücünün Kötüye Kullanımı", s. 450. Eraslan, "Hamidiye Alayları", s. 462. Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s.34.

<sup>654</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s.96.

Bütün alayların, kırmızı atlastan yapılmış bir sancağı vardı. Bu sancağın bir yüzünde ayetler yazılıydı, diğer tarafında padişahın "tuğrası" işlenmişti. Yaşları 17-40 arasında değişen aşiret erkekleri, evlerinden uzaklaşmadan devlet savunması için eğitim görüp hizmet etmiş oluyorlardı.<sup>655</sup> Yaşlara göre belli bir sınıflandırma söz konusuydu. Bu bağlamda on yediyirmi yaş "iptidaiye", yirmi-otuz iki yaş "nizamiye" ve otuz iki-kırk yaş arası da "redif" sınıflarına dâhil olacaktı. Aşiret alaylarının hepsinin aynı anda eğitime tabi tutulması gerek öğretmen istihdamında gerekse ekonomik anlamda devlet bütçesini zorlayacağından eğitimin askeri birlikler arasında sırayla yapılmasında karar kılındı. Böylelikle çoğunlukla tarımla uğraşan Hamidiyeli askerlerin gerçekleştirdikleri üretim de engellenmemiş olacaktı.<sup>656</sup>

Devlet açısından pek çok problemin çözümü demek olan bu projenin, beraberinde çeşitli problemleri de getirdiği bir gerçektir. 1890-1895 yılları arasında Anadolu'da yaşanan Ermeni olayları akabinde İngiltere, Fransa ve Rusya Ermeniler lehine ıslahat taleplerini yinelediler. 1895 tarihinde büyük devletler hazırladıkları ıslahat projesinde alayların ciddi bir şekilde denetlenmesini istemişlerdir. Sultan II. Abdülhamid bu duruma itiraz ederek, aşiret reislerinin Ermeni çetelerinin iftiraları ile tehdit ve tehlikeye uğramamasına valiler, mutasarrıflar ve kaymakamlar tarafından dikkat edilmesini emrederek alayları korumuştur.<sup>657</sup>

Sultan II. Abdülhamid birtakım somut menfaatlerle kendine bağladığı aşiret reisleriyle hissi bağlarını da kuvvetlendirmiştir. Mesela, alaylara mensup aşiretlere, silah, cephane dağıtarak padişahın onları koruduğu hissini vermiştir. Bir yandan da alay mensubu aşiret reislerine paşalık, miralaylık gibi yüksek rütbeler vererek, aşiretler nezdinde "hami" padişah veya halife mertebesine çıkmıştır. Ayrıca aşiret reislerinin çocuklarını İstanbul'da okutup memuriyetlere ataması aşiretlerin itaatini ve bağlılıklarını kuvvetlendirmiştir.<sup>658</sup>

Alayların kurulması bölgede aşiretler arası huzursuzlukları azaltmıştır. Örneğin alay mensubu iki aşiret arasında bir sorun yaşandığında her iki alaydan birer komutan ve birkaç asker gönderilerek çatışmanın büyümesinin engellendiği durumlar yaşanmıştır.<sup>659</sup>

<sup>655</sup> Zeynep Karadiş, *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşması'na Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri*, s. 40-41.

<sup>656</sup> Eraslan, "Hamidiye Alayları", s. 462. Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s.33.

<sup>657</sup> Eraslan, "Hamidiye Alayları", s. 463.

<sup>658</sup> Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s.59-60.

<sup>659</sup> Karataş, Kul, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası", s.360.

Devlet, Hamidiye Alayları aracılığıyla Doğu Anadolu bölgesine yakinen müdahil olmayı ve buradaki varlığını iyice hissettirmeyi amaçlamıştır. Askerlik hizmeti zorunlu kılınarak aşiret mensupları süvari alaylarına katılmaya yönlendirilmiş, bu vesileyle yörede Ermenilerin şikâyet ettiği gibi kanun ve nizam tanımazlıklar engellenmek istenmiştir. Disiplin altına alınacak aşiretlerle bölgede asayiş ve güvenliğin sağlanması amaçlanıyordu. Haliyle dış müdahale sebeplerinden önemli biri halledilmiş oluyordu. Çünkü İngiltere, özellikle 1877-1878 savaşının ardından Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik bazı ıslahatların yapılmasını isterken diğer taraftan Rusya Ermeni komitelerini silah ve cephane ile donatıyordu. Devlet kurulan alaylar sayesinde hem aşiretler üzerinde hâkimiyet tesis ederken hem de dış devletlerin sürekli kışkırtmalarına muhatap olan Ermeni sorununun çözümünü hedeflemekteydi.<sup>660</sup>

1908 yılında İttihat Terakki Cemiyeti, Sultan II. Abdülhamid'in 30 sene evvel rafa kaldırdığı meşrutiyeti yeniden yürürlüğe koymaya muvaffak oldu. Akabinde rejimlerine tehdit olarak algıladıkları Sultan II. Abdülhamid'i tahttan uzaklaştırdılar. Ülke yönetimi hususunda pek çok alanda düzenleme yapan İttihat ve Terakki Cemiyeti alaylar hususunda da düzenlemeler yaptı. Yaptıkları düzenlemeyle alayları tamamen kaldırmayıp onlardan faydalanmak istediler.<sup>661</sup> Bu bağlamda 1908'den sonra görevlerinde kalan, vilayetlere yeniden tayin olan, hatta terfi eden ve bakan olan birçok Hamidiye Alaylarına mensup şahıs vardır.<sup>662</sup>

1891 yılında II. Abdülhamit tarafından Doğu Anadolu'daki aşiretlerden oluşturulan alaylara "*Hamidiye Alayları*" adı verilmişti.<sup>663</sup> Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra alayların adı Mahmut Şevket Paşa tarafından değiştirilerek "*Aşiret Alayları*" denilmesine karar verilmiştir.<sup>664</sup>

Sultan II. Abdülhamid'e derin bir bağ ile bağlı olan aşiretler, İttihat ve Terakki'nin yönetimi devralarak Sultan II. Abdülhamid tahttan uzaklaştırmalarından pek hoşlanmadılar. Hamidiye Alayları sahip olduğu yetkiler ve bölgede gerçekleştirdikleri faaliyetleriyle İttihat ve Terakki Cemiyetini endişelendirmektedirler. Aslında bu korkularında pek haksız

<sup>660</sup> Eraslan, "Hamidiye Alayları", s. 463.

<sup>661</sup> Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s.62.

<sup>662</sup> Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, 1. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s. 196.

<sup>663</sup> İbrahim Yılmazçelik, " Dersim Sancağının Kurulmasından Sonra Karşılaşılan Güçlükler ve Dersim Sancağı ile İlgili Bu Dönemde Yazılan Raporlar (1875-1918)" *OTAM*, 28/Güz 2010, s.174.

<sup>664</sup> Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s.62. Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 21.

sayılmazlardı zira bazı aşiretlerin gücü, bulunduğu bölgenin dışına ulaşmıştı. Şöyle ki; Milli Aşireti Alayı, İbrahim Paşa komutasında İstanbul'a gelerek Balkan Harbine bile katılmıştı. İstanbul'a gelişleri hem İstanbullular hem de yabancılarda şaşkınlık ve ilgiyle karşılanmıştı. İttihat Terakki Cemiyeti 1910 yılında yeni bir nizamname yayınladı. Bu nizamname daha önce çıkarılan nizamnamelerden temel bir farklılığı vardı. Bu da alayların merkez tarafından daha sıkı denetlenmesi ve Sultan II. Abdülhamid'in izlerinin silinmesiydi.<sup>665</sup> Yeni nizamname pek çok açıdan önemliydi: İttihat ve Terakki hükümeti Kürt aşiretleri arasında daha sıkı ve modern bir düzen kurmaya ihtimam göstermekteydi.<sup>666</sup> Aşiret alaylarının bu son düzenleme ile nasıl faaliyetler gerçekleştirdiği hakkında detaylı bilgi mevcut değildir. Ancak hem I. Dünya Savaşı'nda hem de Milli Mücadele yıllarında Aşiret Alaylarına bazı askeri vazifeler verilerek Doğu Anadolu'nun savunmasında kendilerinden faydalanılmıştır.<sup>667</sup> Bazı Aşiret Alayları da dâhil olmak üzere pek çok Kürt lideri de savaş sırasında Mustafa Kemal'e destek vermişti.<sup>668</sup>

### 3.4.1. Aşiret Alaylarının Eğitimleri

Sultan II. Abdülhamid'in projesi olan Hamidiye Alayları'na eğitim, daha önce de belirtildiği gibi alay mensubu askerlerin tamamını birden eğitmek hem öğretmen temini açısından sıkıntılı hem de tarımla uğraşan alay mensubu askerlerin üretimini sekteye uğratması bakımından sıkıntılı olacağı için nöbetleşe ilkesi doğrultusunda verilmiştir. Yani bir kısım eğitime alınır eğitimleri tamamlanır daha sonra diğer grubun eğitimine başlanırdı. Alayların askeri eğitimi genelde alayların yaşadıkları bölgelerde yapılmaktaydı. Eğitim için merkezden nizami subaylar görevlendirilmekteydi. Eğitimde; savaş esnasında nasıl davranacakları, silahların bakımı ve düzenin nasıl sağlanacağı ve benzeri konularda bilgi verilmekteydi.<sup>669</sup> Alaylar, aşiret reislerinin başkanlığında atlı alaylar şeklinde örgütlenmişlerdir. Görevlendirildikleri aylarda ücret alırlardı. Buna karşılık alay mensubu aileler bazı vergilerden muaf tutulmaktaydı.<sup>670</sup>

<sup>665</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları ile Koruculuk İlişkisi*, s.36.

<sup>666</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 200-201.

<sup>667</sup> Eraslan, "Hamidiye Alayları", s.464.

<sup>668</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 301-302.

<sup>669</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları ile Koruculuk İlişkisi*, s.37.

<sup>670</sup> Karadış, *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşması'na Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri*, s. 40.

Sultan II. Abdülhamid zamanında Arap aşiretleri için "*Aşiret Mektebi*", Arnavutlar için "*Saray Muhafız Alayı*", Doğu Anadolu aşiretleri için "*Hamidiye Alayları*" gibi düzenlemelerle, bu bölgelerde merkezi otoriteyi kuvvetlendirmek, bu sayede imparatorluğun bütünlüğünü korumak politikası benimsenmiştir.<sup>671</sup>

Aşiret mektebi İstanbul'da açılan bir eğitim kurumudur.<sup>672</sup> Maarif Nezâreti'ne bağlı fakat halka açık bir eğitim kurumu değildi. Kurulma amacı imparatorluk dâhilindeki Arap aşiretlerine mensup çocukları devlete sadık bireyler olarak eğitip yetiştirmektir. Kuruluşundan kısa bir süre sonra talep edilmesi sebebiyle diğer aşiretlerden de öğrenci alınmaya başlandı. Bu okulun kuruluş amacı, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Arap ve diğer aşiret reislerinin çocuklarını İstanbul'da sarayın Nezâreti ve himayesi altında bulunan bir okulda toplayarak eğitmektir. Bu gençlerin eğitimindeki amaç, Türkçe öğretmek, eğitim ve öğretimlerini sağlamak, aynı zamanda hilâfete, saltanata, Devlet-i Aliye'ye ve Babîâlî'ye sadakatlerini arttırmak, bölgelerine döndüklerinde devlet için faydalı hizmetlerde bulunmalarını sağlamaktır.<sup>673</sup>

Aşiret Mektebi'nin kurulması için 1892 yılında ilk adımlar atılmıştır. Arap aşiretleri arasında, bazı devletlerin kışkırtmaları neticesinde Osmanlı Devleti'ne karşı baş gösteren ayrılıkçı hareketler üzerine Sultan II. Abdülhamid, fahri yaveri Ferik Osman Nuri Paşa'yı vazifelendirip durum hakkında bilgi sahibi olmak istemiştir. Yaver, raporunda; Arap aşiretlerinin maalesef cehalet içinde kaldıkları ve bu cehaletten dolayı da hilafetten ve saltanattan koparmak için propaganda yapan devletlerden hemen etkilendikleri bildirmektedir. Bu duruma engel olmak için de aşiretlere mensup insanları eğitmek için bir eğitim kurumunun açılmasını tavsiye edilmiştir. Bu fikirden hareketle 1892'de İstanbul'da aşiret mektebi açılmıştır.<sup>674</sup>

İlk kurulduğunda amacına uygun olarak sadece Arap aşiret reislerinin çocuklarının eğitilmesi için hizmet veren Aşiret Mektebi'ne daha sonraki yıllarda talep üzerine Doğu Anadolu ve Arnavutluk bölgelerindeki aşiretlerden de öğrenci alınmıştır. Bilhassa Doğu Anadolu aşiretlerinden Hamidiye Süvari Alayları kurulunca Cibranlı, Zilan, Celâlî, Şemskî gibi aşiretler kendi çocuklarının da Aşiret Mektebi'ne alınması için başvurmuşlardır. Arnavut

<sup>671</sup> Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, s.33.

<sup>672</sup> Maral, *Türkiye'de Kürt Kimliğinin Kültürel Bağlamda İncelenmesi ve Siyasallaşma Süreci*, s.70

<sup>673</sup> Bayram Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara 1991, s.9.

<sup>674</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları İle Koruculuk İlişkisi*, s.38-39.

aşiretleri de aynı talepte bulununca kuruluş amacından çıkarak Arap aşiret reislerinin çocuklarının dışında da talebe alınmaya başlanmış, böylelikle Aşiret Mektebi aşiretlerin tamamına hitap eder duruma getirilmiştir.<sup>675</sup>

Aşiret Mektebi resmi açılışından kısa bir süre sonra, Bayezid Sancağı'ndaki aşiretler Müşir Şakir Paşa'ya başvurarak, kendi çocuklarının da aşiret mektebinde okutulması hususunda yardımını talep etmişlerdir. Bu talep üzerine Şakir Paşa, İstanbul'a yazdığı 2 Kasım 1892 tarihli tezkerede kısaca şunları beyan etmiştir: "*Aşiret Mektebine, alay mensuplarının çocuklarından hiçbirinin gönderilmemesi ve bu nimetten mahrum bırakılmaları Bayezid cihetindeki 14 Hamidiye alayı ümera ve zabitanının teesürünü mucip olmuştur. Birkaç çocuğun adı geçen okula kabulü için Zeylan aşireti reisi Eyüp Paşa ve Hamidiye 5. ve 6. alayları kumandanları Hasan ve Ali Bey kulları müsaade istemektedir...*" Bunun üzerine bölgedeki 14 alaydan talebe alınması uygun görülmüştür.<sup>676</sup> Aşiret mektebinden mezun olan bazı çocukların Harbiye ve Mülkiye mekteplerine devam ettiği bilinmektedir.<sup>677</sup>

Aşiret mekteplerinde her şey planlandığı gibi olmadı. Zira eğitilen çocuklar amacına uygun olarak hilafete, padişaha sadık bireyler olarak yetişmediler ve Jön Türkler hareketinden etkilenmeye başladılar. Aşiret reisleri de çocukları İstanbul'da mektepte olduğu için yönetime baş kaldıramadıklarından kendi çocuklarını değil halktan birinin çocuklarını göndermeye başladılar dolayısıyla aşiret mektebi işlevini yitirmeye başladı.<sup>678</sup> Aşiret mektepleri kısa süre içinde amacından sapmış ve nihayetinde 1907 tarihinde kapatılmıştır.<sup>679</sup>

Aşiret Alaylarını oluşturan alayların listesi şöyledir; 1- Milan Aşireti Konfederasyonu (Milan Aşireti Reisi İbrahim Paşa); Cibran Aşireti'nin Karlıova, Varto ve Bulanık'ta toplam 4 adet, Hasenan Aşireti'nin Malazgirt'te 6 adet, Zırkan Aşireti'nin Hınıs, Tekman ve Karayazı'da, Milan Aşireti'nin Viranşehir'de 5 adet, Karakeçi Aşireti'nin Urfa-Suruç'ta 2 adet alayı mevcuttu.<sup>680</sup>

2- Zilan Aşiret Konfederasyonu (Heyderan Aşireti Reisi Kör Hüseyin Paşa); Hayderan Aşireti'nin Muradiye, Patnos ve Van'da 5 adet, Edeman Aşireti'nin 1 adet, Zilan Aşireti'nin

<sup>675</sup> Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", s.10. Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 94

<sup>676</sup> Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", s.75.

<sup>677</sup> Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", s.10. Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 94

<sup>678</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları ile Koruculuk İlişkisi*, s.39.

<sup>679</sup> Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", s.10.

<sup>680</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları ile Koruculuk İlişkisi*, s.42-43.

Bayezid'de 1 adet, Celali Aşireti'nin Bayezid'de 1 adet, Sipkan Aşireti'ne bağlı Eleşkirt'te 1 adet ve Miran Aşireti'ne bağlı Tutak'ta 1 adet alay mevcuttu.<sup>681</sup>

### 3.4.2. Aşiret Alaylarının Lağvedilmesi

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çabaları neticesinde Meşrutiyet yeniden yürüğe konulmuş ve ilerleyen süreçte sultan II. Abdülhamid tahttan indirilmiştir. Yeni hükümet hiç vakit kaybetmeden Hamidiye Alaylarını yeniden düzenlemeye koyuldu. Binbaşı Hacı Hamdi Bey liderliğindeki bir heyeti Doğu Anadolu Bölgesindeki alayları ve Fahreddin (Altay) Bey liderliğindeki bir diğer heyeti de Güneydoğu Anadolu bölgesindeki alayları düzenlemekle vazifelendirdi. Bu iki heyet, öldükleri halde isimleri listeden çıkarılmayan askerlerin ismini kayıtlardan çıkarıp yerlerine yenilerini aldı ve aşiret reislerinin yeni rejime ısınması için yeni rütbe ve hediyeler dağıttı. Alaylara mensup aşiretler çete savaşı yapacak yardımcı birlikler olarak düzenlendi. 1910 yılında yapılan bu düzenlemelerde askerlik süresi on sekiz-kırk beş yaşları arasında yirmi yedi yıl olarak belirlendi. Aşiret reisleri yetkileri azaltılarak biraz geri plana alındılar. 1912'de alaylar birleştirilip "*aşiret süvari fırkaları*" meydana getirildi. Alayların ayrı ayrı teşkilatlandırılması karışıklıklara sebep olduğundan yedi kişilik bir aşiret süvari müfettişliği oluşturularak alayların tek çatı altında yönetilmelerine karar verildi.<sup>682</sup> Alayların sayısı azaltılarak 24'e indirildi. Fakat bu ve bunun gibi düzenlemelerden hoşlanmayan alay mensubu aşiretler merkezi otoriteye karşı cephe almaya başladılar.<sup>683</sup>

Alay mensubu aşiretler Sultan II. Abdülhamid'e "Kürtlerin Babası" diyebilecek kadar sadakatle bağlıydılar. Aşiretler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin halifeyi tahttan uzaklaştırmalarını hazmedememiş ve bunu kendilerine yönelik bir girişim olarak addetmişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti aşiret reislerinin pasifize edilmesi yönünde girişimlerde bulunarak tepki çekmekteydi. Bunlara ilaveten Milli Aşireti lideri İbrahim Paşa'nın Diyarbakır eşrafının tepkileri üzerine sürgün edilmesi huzursuzluğun ileri boyuta varmasına neden oldu.<sup>684</sup> İngiliz sefirinin " belki de meşhur Zeki Paşa'nın azlinden sonraki en

<sup>681</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları ile Koruculuk İlişkisi*, s.42-43.

<sup>682</sup> Eraslan, "Hamidiye Alayları", s.464.

<sup>683</sup> Maral, *Türkiye'de Kürt Kimliğinin Kültürel Bağlamda İncelenmesi ve Siyasallaşma Süreci*, s.71. Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 201.

<sup>684</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları İle Koruculuk İlişkisi*, s.45.

büyük havadis" diye nitelediği gelişme, hükümetin İbrahim Paşa'ya\* karşı bir hareket başlatma kararıydı.<sup>685</sup>

1911'de çıkarılan "Ceraid Nizamı" adlı talimatname ile alayların görev ve eğitim sistemleri yeniden düzenlendi. Bu nizamnameye göre ordunun desteklediği alayların vazifesi düşman süvarisinin yanaşık nizamdaki birliklerini dağıtmak, düşman keşif kollarına engel olmak, düşmanı yanıltmak, oyalamak ve baskın yapmak, geri çekilen düşmanı takip ederek zarar vermek, kısaca çete savaşı yapmaktan ibaretti.<sup>686</sup> Hamidiye alayları ile yeni hükümet arasındaki çekişmeler sürerken I. Dünya Savaşı'nın başlaması, devletin aşiretlere yeniden ihtiyaç duymasına sebep oldu. Hükümet, alayları yeniden toplamaya çalıştıysa da eskisi kadar etkinlik sağlayamadı. Fakat az da olsa, aşiretlerden süvari birlikleri oluşturuldu ve doğu cephesinde bunlardan faydalanıldı.<sup>687</sup> 21 Kasım 1914'te 3. Ordu Komutanlığı'nca Aşiret Alayları lağvedilerek nizami ordu birlikleriyle birleştirildi.<sup>688</sup> Kurtuluş Savaşı esnasında, Batı cephesinde Kuvay-ı Milliye birliklerinin düzenli orduya katılmasını öngören kararlar birlikte "İhtiyat Süvari Alaylarının" dağıtıldığı açıklandı ve böylece alaylar resmen ortadan kaldırılmış oldu.<sup>689</sup>

Aşiret alayları I. Dünya Savaşı'nda genellikle Doğu Anadolu'daki Rus cephesinde vazifelendirilmişti. Bir istisna olarak Miran aşireti Bulgaristan'da görevlendirilmişti. Bunun dışında alayların çoğu Hınıs, Eleşkirt, Erciş, Viranşehir veya Van bölgesini savunmuştur. Alaylar Osmanlıların Ermenilere karşı düzenledikleri harekâta da yer aldılar. Neticede pek çok Müslüman hayatını kaybetmişti.<sup>690</sup> Türk Ordusu'nun Doğu Anadolu'yu işgalden ve zulümden kurtarmak amacıyla yürüttüğü harekâta bölgedeki Kürt aşiretlerinin neredeyse tamamı büyük bir destek verdiler. Rusya'nın bütün faaliyetlerine rağmen bölgedeki Kürt aşiretleri Türk Hükümeti'nin yanında yer alarak hükümetle beraber hareket etmiş ve devlete bağlılıklarını göstermişlerdir. Bu sayede Rusya'nın ilerlemesine engel olmuşlardır. Batılı

---

\*İktidara gelen yeni hükümet, Zeki Paşa'nın azlinin hemen ardından İbrahim Paşa için tutuklama emri çıkardı. Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 189.

<sup>685</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 179.

<sup>686</sup> Eraslan, "Hamidiye Alayları", s.464.

<sup>687</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları İle Koruculuk İlişkisi*, s.46.

<sup>688</sup> Alpaslan, *Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*, s. 13.

<sup>689</sup> Karadış, *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşması'na Kadar Kürt Teali Ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri*, s.45.

<sup>690</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 298.

devletlerin de desteklediği ve Doğu Anadolu'da kurdurulması düşünülen bir Ermeni devletinin önüne geçmişlerdir.<sup>691</sup>

### 3.4.3. Bayezid Sancağı'nda Aşiret Alayları

Sultan II. Abdülhamid döneminde pek çok sorunun çözümü olarak görülen "Hamidiye Hafif Süvari Alayları" projesi yürürlüğe girdikten sonra çoğu aşiret reisi ve ileri gelenleri İstanbul'a giderek padişahı ziyarette bulunmuş ve sadakatlerini bildirmişlerdi. Padişah da bunu karşılıksız bırakmamış sadakat yemini eden aşiret reislerine çeşitli hediyeler, rütbelere vererek onları onurlandırmıştı. Bazı aşiret reisleri İstanbul'a gidememiş IV. Ordu merkezine giderek Mareşal Zeki Paşa ile görüşmüşler ve onun aracılığıyla sultana bağlılıklarını bildirmişlerdi. Aşiretler, Hamidiye alayı kurma ayrıcalığını elde edebilmek için birbirleriyle yarışa girmişlerdi. Hamidiye alayı kurma izni alan aşiretler bulundukları bölgede fiilen ve hukuken üstün bir duruma sahip oluyor, nüfuzlarını genişletiyorlardı.<sup>692</sup>

1908 yılında Meşrutiyet'in yeniden yürürlüğe girmesinden sonra haklarında yapılan şikâyetler sebebiyle bazı aşiret liderleri tutuklanmıştı. Bu liderler arasında Hayderan Aşireti lideri Kör Hüseyin Paşa'nın tutuklanması, alaylar arasında büyük tepkilere neden oldu ve alaylar ile İttihat ve Terakki arasında gerilim had safhaya ulaştı.<sup>693</sup> (Reislerin çoğuna miralay ya da kaymakam rütbesi verilirken, Miran aşiretinden Mustafa Paşa, Milli aşiretinden İbrahim Paşa ve Hayderan aşiretinden Hüseyin Paşa gibi birkaçına paşa unvanı verilmişti.<sup>694</sup>) Aşiretler Sultan II. Abdülhamid'e sadakatle bağlı olduklarından İttihat ve Terakki'ye karşı, sultanlarının yönetimini devirdikleri için düşmanca bir tutum içerisindeydiler. Kör Hüseyin Paşa'nın tutuklanması aşiretler için yeni bir savaş ve isyan döneminin başlangıcı demektir. Hapisten çıkan Kör Hüseyin Paşa'nın da alayları ile birlikte İran'a geçmesi alayların sonunu hızlandıran bir eylemdi.<sup>695</sup>

Sultan II. Abdülhamid döneminde alaylara mensup aşiret reislerine üst düzey yetkiler tanınmıştı. Aşiret reisinin bu yetkilerini kötüye kullandığı durumlar da söz konusuydu. Örneğin bazı bölgelerde aşiret reislerinin Müslüman ve Hristiyan köylülerin topraklarına el

<sup>691</sup> Suat Akgül, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ve Kürtler", *Osmanlı*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.549.

<sup>692</sup> Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, s. 68.

<sup>693</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları İle Koruculuk İlişkisi*, s.46.

<sup>694</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 72.

<sup>695</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları İle Koruculuk İlişkisi*, s.46.

koyduğu yönünde şikâyetler vardı. Bayezid Sancağı bu şikâyetlerin çoğunlukta olduğu bir sancaktı. Bu konudaki konsolosluk yazışmaları takip edildiğinde Hüseyin Paşa'nın adı ön plana çıkmaktadır.<sup>696</sup> İttihat Terakki yönetimi devralınca özellikle gayrimüslim unsurların şikâyetleri doğrultusunda "toprak meselesi" olarak nitelendirdiği aşiret reislerinin el koyduğu toprakları sahiplerine devretmeyi amaçlayan bir takım çalışmalar gerçekleştirdi. Ancak meselenin halli o kadar kolay olmayacaktı. Hükümet toprak meselesine çözüm getirmek amacıyla yağma faaliyetlerinde bulunanların tutuklanmasını istedi ancak köylüler yeni mülk sahiplerine imzalı kâğıtlar verdikleri, yani topraklar yasal yollarla edinildiği için meselenin çözümü zor görünmekteydi.<sup>697</sup> Hayderan Aşiret Reisi Hüseyin Paşa, alayların ilk kayıt döneminde, yani 1891 yılında Hamidiye Alaylarına yazılmış 1891'de İstanbul'da aşiret ağalarına yönelik düzenlenen törenlere katılmış ve paşa rütbesi ile taltif edilmiştir. Hamidiyeli olma ayrıcalığıyla Fransız konsolosunun belirttiği gibi 1896 yılına gelindiğinde Hayderan aşiretleri arasındaki en güçlü ağa olmuştur.<sup>698</sup> Kürt aşiretlerinin Kurmanço şubesinin Silif/Mil Partisinin livası Patnos'ta oturan Hüseyin Paşa'nın komutası altında Muradiye, Patnos ve Van bölgelerinde oturan beş adet Hayderan aşireti Hamidiye Alayı mevcuttu. Bunların dışında Bayezid'de bir Ademan(İdman) ve bir Takoriyen Aşireti Hamidiye Alayı, merkezi Bayezid iki Zilan ve bir adet Celali Aşiret Alayları, Eleşkirt'te bir adet de Sipkan Aşiret Alayı vardır. Bu aşiret alaylarına birden başlayarak 33'e kadar numara verilmiştir.<sup>699</sup> Hüseyin Paşa bölge için oldukça ilerici bir toprak sahibiydi topraklarına epey yatırım yapmıştı. İngiliz konsolosunun bildirdiğine göre Patnos, gördüğü yerlere nazaran daha iyi durumdaydı. Patnos'ta bir cami, bir mektep, birkaç dükkân ve birkaç tane doğru düzgün ev vardı.<sup>700</sup> Ancak Heyderan aşiretinin lideri Hüseyin Paşa İttihat ve Terakki'nin alayları düzenli orduya bağlama çalışmaları nedeniyle İttihatçılara karşı mesafeli durmaktaydı.<sup>701</sup>

1908'de Kanun-i Esasî'nin yeniden ilanı ve hükümetin değişmesi, Hüseyin Paşa'da tedirginlik meydana getirdi. Hüseyin Paşa 1909 yılı başlarında, yeni kurulan Kürt Teavün ve Terakki Gazetesinde yayımlanmak üzere bir mektup yazdı. Paşa, önceki rejim sırasında işlenen suçlar nedeniyle tutuklanmakta olan Kürt reisleri listesine kendi adının de eklenmek üzere olmasından ya da en azından bazı suçlara adının karıştırılmasından endişe duymaktaydı. Mektubunda durumu şöyle yazıyordu:

<sup>696</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 242

<sup>697</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları Ve Kürt Aşiretleri*, s. 278

<sup>698</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 243

<sup>699</sup> Karataş, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı", s. 174.

<sup>700</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 292.

<sup>701</sup> Argunhan, *Hamidiye Alayları İle Koruculuk İlişkisi*, s.46.

Kürt İttihad ve Teavün Kulübüne,

"Benzeri bulunmayan 'İkdam' gazetesinin 5240 numaralı sayısında, 'Manzume-i Efkar' gazetesinden alıntı yapılarak yazılan yazıda, 6 yıl önce Adilcevaz kaymakamını kendi evinde gazyâğı ile yaktırmış, 15 gün önce de Erciş'te Kumandan Vekili Kaymakam Rağıp Bey'i geceleyin evinde kama ile öldürmüş olduğum yazılıdır. Adilcevaz'da Hamidiye Kaymakamlarından Said Bey öldürüldüğü sırada İstanbul'da bulunuyordum. Adı geçenin katilinin Şitaklı(Çatak) Kel Mehmed adında birisi olduğu yargılama sırasında kendi ikrarıyla belirlenerek, Van'da tutukludur. Erciş'te öldürülen Rağıp Bey'in katilinin de asker neferlerden Niğdeli Mehmed adında birisi olduğu, ilgili dairece tahkik edilmiş, katil tutuklanmıştır. Adı geçen öldürme fiillerinin ben acizlerine yüklenmesinden, başka şekilde dil uzatılmasından dolayı, söz konusu "Manzûme-i Efkar" gazetesi yönetimine karşı dava açmak girişimindeyim, Yapılan yayının salt gerçek dışı olduğunu arz eylerim. Ferman".

(İmza) Umum Haydaran Aşireti Reisi Hamidiye Mirivası Hüseyin.<sup>702</sup>

Hüseyin Paşa bölgede oldukça güçlü bir konumda olmasından dolayı zaman zaman kendisine isnat edilenlerin, paşanın konumunu kıskananlar tarafından atılan iftira olma ihtimalinin de değerlendirilmesi gerekmektedir. Mesela Van Rus konsolosunun 1897'de bildirdiğine göre, Hüseyin Paşa Ermenilere şiddet uygulamadığını söylüyor, hatta önceki yıl Adilcevaz kazasında yaşanan kargaşada çok sayıda Ermeni köylüsünün canını kurtardığını iddia ediyordu.<sup>703</sup> Yeni rejim, toprak meselesini ve Hamidiyeli ağaların sebep olduğu asayiş problemlerini zaman kaybetmeden çözmeyi amaçlamaktaydı. Erzurum valisi Aralık 1909'da Kürt ve Hristiyan köylülerin Hüseyin Paşa hakkında verdikleri dilekçelerini incelemek için Bayezid Sancağı'na gitti.<sup>704</sup> Ermeni patrikhanesi de Hüseyin Paşa'nın uygunsuz davranışlarda bulunduğunu iddia etmekteydi.<sup>705</sup>

Hüseyin Paşa zor durumda kalmış olacak ki 1910 yılında İran'a kaçmıştır.<sup>706</sup> Paşa İran'a kaçtıktan sonra merkeze bir telgraf çekerek Erzurum valisinden eziyet gördüğü için kaçtığını belirtmiştir.<sup>707</sup> Ermeni patrikhanesi bu karışıklıktan istifade ederek aşiret alaylarının dağıtılmasını önermekteydi.<sup>708</sup> Ancak hükümet İran'a kaçarak sınırı muhafazasız bırakan

<sup>702</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 231-232.

<sup>703</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 246

<sup>704</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 279

<sup>705</sup> BOA, BEO 3724/279271.

<sup>706</sup> BOA, BEO 3742/280577.

<sup>707</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları Ve Kürt Aşiretleri*, s. 280

<sup>708</sup> Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri*, s. 229

Hamidiyeli liderler ile uzlaşma yolu aramayı daha uygun buldu.<sup>709</sup> Hükümet, Hüseyin Paşa ve onunla beraber İran'a kaçan diğer arkadaşlarına yurda dönmeleri için bir ay mühlet tanıdığını ve bu süre zarfında dönmediği takdirde divan-ı harbe verileceğini, rütbe ve nişanlarının elinden alınacağını kendisine bildirilmiştir.<sup>710</sup> Hüseyin Paşa dönmeye karar verip Van'a doğru yola çıktı ve şehirde vali tarafından karşılandı. Van'da zorunlu ikamete mecbur edildi.<sup>711</sup> Ayrıca aşiret alayları ve 4. Ordu müşiri arasındaki anlaşmazlığı gidermek için mülkiye müfettişi görevlendirilmiştir. Aşiret alaylarının düzenlenmesi ve reislerinin uygunsuz davranışlarda bulunmamaları için askeri komuta kademesinden muktadir biri görevlendirilmiştir.<sup>712</sup>

Hamidiye Alayları kurulduktan sonra istenilen amaca genel olarak uymadıkları gibi devlet yönetimi açısından da yeni problemlere neden olmuşlardır. Şöyle ki alayların çok geniş bir alanda kurulmuş olmaları, teftiş ve kontrol altına alınamamaları, askerî kimliklerinden dolayı sivil yönetim tarafından yargılanamayınca bundan cesaret alan bazı aşiret reislerinin yasa dışı yollara sapmalarına sebep olmuştur.<sup>713</sup> Fransız konsolosu Ocak 1892'de şu ifadelerde bulunmuştu; "Yeni alaylardan birinin miralay olan bir Kürt reisi Bayezid yakınlarında bir acem kervanına saldırdı ve beş deve yükü halıyı çaldı". Benzer suç bildirimleri Osmanlı vesikalarının ve Avrupalı konsolosluk raporlarının sayfalarını doldurmaya devam edecekti<sup>714</sup> Osmanlı vesikalarında da aynı suç bildirimleri ziyadesiyle yer almaktadır. Örneğin İran uyruklu Meşhedi Naki Ağa isimli bir tüccarın halılarını çalan Hamidiye Alayına mensup Şekü adlı kimsenin cezalandırılması ve malların sahibine iade edilmesi Dâhiliye Nezâreti'nden Erzurum'a bildirilmişti.<sup>715</sup> Ayrıca Osmanlı-İran sınırına yakın yerlerde bulunan bazı aşiretlerin her iki devletin de topraklarında ikamet etmelerinden dolayı bir ülkenin topraklarında suç işledikleri zamanlarda diğer devlet tarafına geçerek adli takibattan kurtulmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.<sup>716</sup>

<sup>709</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları Ve Kürt Aşiretleri*, s. 281

<sup>710</sup> BOA, BEO 3742/280577.

<sup>711</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları Ve Kürt Aşiretleri*, s. 281

<sup>712</sup> Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri*, s.229.

<sup>713</sup> Abdulnasır Yiner, "Miranlı Mustafa Paşa Örneğinde Hamidiye Alayları Askerî Gücünün Kötüye Kullanımı", *History Studies*, 2012, s.463.

<sup>714</sup> Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 65

\* Muş'tan İran'daki Urmiye'ye kadar yayılan ve 20.000 civarında aileden oluşan Hayderan aşireti en büyük Kürt aşiretiydi. Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 242

<sup>715</sup> BOA, DH. MKT. 2659/41, H. 1326 L. (Kasım 1908).

<sup>716</sup> Karataş, Kul, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler Ve İskân Politikası", s. 349.

Bayezid Sancağı'nda Hamidiye alayı çıkaran aşiretler; Zilan, Hayderan, Karapapak, Celali, Saraçlı, Sipkan, Adaman, Cıbranlı ve Takoriyen'dir. Bayezid Sancağı'nda 14 Hamidiye Alayı kurulmuştur.<sup>717</sup>

Bayezid Sancağı'nda kurulan Hamidiye Alayları listesi<sup>718</sup>

| Alay No | Adı                   | Merkezi  | Bağlı Olduğu Aşiret |
|---------|-----------------------|----------|---------------------|
| 1       | Hamidiye Süvari Alayı | Tutak    | Sipkan Aşireti      |
| 2       | Hamidiye Süvari Alayı | Tutak    | Sipkan Aşireti      |
| 3       | Hamidiye Süvari Alayı | Tutak    | Zilan Aşireti       |
| 4       | Hamidiye Süvari Alayı | Eleşkirt | Zilan Aşireti       |
| 5       | Hamidiye Süvari Alayı | Karaköse | Zilan Aşireti       |
| 6       | Hamidiye Süvari Alayı | Karaköse | Karapapak Aşireti   |
| 7       | Hamidiye Süvari Alayı | Tutak    | Karapapak Aşireti   |
| 9       | Hamidiye Süvari Alayı | Bayezid  | Karapapak Aşireti   |
| 10      | Hamidiye Süvari Alayı | Taşlıçay | Karapapak Aşireti   |
| 11      | Hamidiye Süvari Alayı | Karaköse | Adamanlı Aşireti    |
| 12      | Hamidiye Süvari Alayı | Karaköse | Adamanlı Aşireti    |
| 37      | Hamidiye Süvari Alayı | Bayezid  | Hayderanlı Aşireti  |

Sultan II. Abdülhamid'in müşavirleri tarafından planlanıp organize edilen Hamidiye Alayları, (Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinden sonra adı Aşiret Alayları olarak değiştirildi) bölgede devletin otoritesini tesis etmek, aşiretlerin askeri gücünden yararlanıp bölgede asayiş sağlaması ve ayrılıkçı Ermeni hareketlerine engel olmak gibi çok yönlü bir beklentiyle oluşturulmuştu. Bölgede böylesine güçlü bir askeri yapılanmanın varlığından Rusya ve İran ziyadesiyle rahatsız olmaktaydı. Ermeniler de rahat hareket edemediği için durumu destekçileri olan büyük devletler vasıtasıyla protesto ederek aşiretlerin lağvedilmesini her fırsatta tekrarlamaktaydı. Pekçok problemin çözümü olarak görülen alaylar, beraberinde yeni sorunlar getirmişti. Bazı alaylara mensup aşiret reisleri sahip oldukları gücü kendi yararlarına kullanıp hâkimiyet alanlarını genişlettiler. Merkeze sık sık alaylı aşiretlerin sebep olduğu gerek toprak gaspı gerekse adaletsizlikler nedeniyle şikâyet dilekçeleri ulaşmaktaydı. Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra İttihat ve Terakki hükümeti, önceki devrin eseri

<sup>717</sup> Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, s. 69.

<sup>718</sup> Alpaslan, *Her yönüyle Ağrı*, s. 72.

olmasına rağmen alaylara ılımlı yaklaştı, bazı d  nlenmelerle varlıklarını korumalarına imkân tanımış ve I. Dünya Savaşına kadar kendilerinden faydalanmıştı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra da Mustafa Kemal'e destek veren aşıretlerin çoğu Milli Mücadele yıllarında da yararlılık göstermişlerdir.



## SONUÇ

Bu çalışmada Meşrutiyetin ilan edildiği 1908 yılından 1918 yılına kadar yaklaşık on yıllık bir süreçte Bayezid Sancağı'nın idari durumu ve sosyo-ekonomik yapısı üzerinde yoğunlaşmıştır. İran ve Rus sınırının kesiştiği bir noktada bulunan Bayezid Sancağı'ndaki sınır güvenliğinin ve dâhili asayişin sağlanması gibi sebeplerden ötürü bölgedeki aşiretlerin teşkilatlandırılarak oluşturulan Aşiret Alayları ve bu alayların faaliyetleri değerlendirilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarını da ihtiva eden bu süreçte savaşın Bayezid'e yansımaları ve sancak nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan Ermenilerin sebep olduğu huzursuzluklara da değinilmiştir. Bayezid Sancağı ile ilgili olarak II. Meşrutiyet Dönemini de ihtiva eden herhangi bir çalışma bulunmaması bu eserin meydana getirilmesindeki temel amil olmuştur. Ayrıca Ermeni Meselesinin Bayezid Sancağı'na yansımaları, Aşiret Alayları gibi bazı konular ilk defa bir çalışmada ele alınmıştır.

1514 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil edilen Bayezid Sancağı, önceleri Van Eyaletine bağlıyken ilerleyen süreçte Erzurum Eyaletine bağlı bir sancak olarak idari birimdeki yerini almıştır. Fethedildiği tarihten 1845 yılına kadar yurtluk-ocaklık olarak idare olunan Bayezid, bu tarihten itibaren gelirleri merkezi hazineye nakledilmek suretiyle klasik sancak sistemine dönüştürülerek mutasarrıf ataması gerçekleştirilmiş ve Cumhuriyet ilk yıllarına kadar mutasarrıflar idaresinde sancak olarak idare edilmiştir.

Çalışmada, II. Meşrutiyet dönemi devlet yönetimi ve idare usulleri üzerinde durulmuş ve yeni dönemdeki idari-politik yönelimlerin bölgeye tesirleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Şöyleki; XX. yüzyılın başları Osmanlı Devleti için, toprak kayıplarının yoğun olarak yaşandığı, sömürgecilik rekabetinin arttığı, milliyetçilik hareketlerinin yükseldiği, devletlerarasında gruplaşmanın başladığı ve Osmanlı'nın yalnız bırakıldığı zor bir dönem olmuştur. Osmanlı aydınları bu kötü gidişatı durdurabilmek için İttihad ve Terakki Cemiyeti adı altında toplanarak meşrutiyeti yeniden ilan ettirmişlerdir. Bu gelişmeye yol açan temel etken ise Sultan II. Abdülhamid'in kurduğu saray merkezli düzenin aksine, meşrutî rejimin gerektirdiği ölçüde özgürlük sağlanarak devletin dağılmasının engellenebileceğinin düşünülmesiydi. Ancak Meşrutiyet henüz ilan edilmişken, Bulgaristan bağımsızlığını ilan

etmiş, Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i kendi sınırlarına dâhil etmiş ve Girit Yunanistan ile birleşme kararı almıştı. Bu arada İttihad ve Terakki Cemiyeti muhalifleri tarafından başlatılan bir isyan faaliyeti ile iktidardan uzaklaştırılmaya çalışılmış ancak Makedonya'dan gelen ordu tarafından isyan bastırılmış ve muhalifler başarısız olmuştur. Yukarıda sözü edilen sömürgecilik yarışında geç kalan İtalya, Osmanlı toprağı olan Trablusgarb'a gözünü dikmiş ve bu bağlamda devletlerarası bazı girişimlerle büyük devletler ile kendisine hareket serbestliği sağlayan bir takım anlaşmalar imzalamıştır. Kısa sürede amacına ulaşan İtalya, Trablusgarb ve Bingazi'yi sınırlarına dâhil etmiştir. Osmanlı Devleti bir yandan İtalya ile uğraşırken diğer yandan da hamisi olduğu Balkan devletçiklerinin kendisine karşı ittifak kurarak savaş ilan etmeleriyle sarsılmıştır. Osmanlı Devleti, kısa süre sonra da kendisini büyük bir dünya savaşının içinde Almanya ile müttefik olarak buldu. I. Dünya Savaş'ında mağlup olan Osmanlı topraklarının dört bir yanı işgale uğrayınca, bu durumu kabullenemeyen Türk halkı Mustafa Kemal ve arkadaşlarının mücadele fikri etrafında örgütlenip, özgürlük mücadelesine girişmiştir. Mücadelenin sonucunda özgür Türkiye Cumhuriyeti Devletini kurulmuştur.

Bayezid Sancağı, stratejik konumu sayesinde tarih öncesi dönemlerde olduğu gibi tarih sonrasındaki dönemlerde de önemini korumuş ve ilk çağlardan itibaren çeşitli medeniyetlerce tercih edilen bir yerleşim yeri olmuştur. XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı sınırlarına dâhil edildikten sonra da aynı oranda önemsenmiş ve devlet sınırları içerisinde kalması için çaba sarf edilmiştir. Zira Bayezid Sancağı İran ve Rusya'dan kaynaklanan tehdit ve tehlikelerin ilk muhatabı olarak bu devletler tarafından çeşitli tarihlerde birçok işgal ve istilalara uğramış, bu hadiseler de sancağın mali, idari, zirai ve demografik bütünlüğünü olumsuz etkilemiştir.

Araştırma konusu olan II. Meşrutiyet döneminde sancak, Bayezid Mutasarıflığı olarak Erzurum Eyaleti'ne bağlıydı. I. Dünya Savaş'ını da ihtiva eden bu dönemde sancakta çok sayıda idareci değişikliği yaşanmıştır. Gelen mutasarrıfların, İran ile sınır problemleri, Ermenilerin çıkardıkları huzursuzluklar ve konargöçer aşiretlerin beraberinde getirdiği pek çok sorun nedeniyle bölgede uzun süre kalmak istemedikleri tespit edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin taşra idaresi bir yandan kendisinden önce kurulan Türk İslam devletlerinin izlerini taşıırken diğer yandan da kendisine has özellikler taşır. 1908 yılında meşrutiyet yeniden ilan edildikten sonra yönetime geçen İttihad ve Terakki Cemiyeti pek çok alanda düzenleme yapmakla birlikte, taşra idaresi hususunda da bazı düzenlemelere girişmiştir. 1913 yılında ilan edilen İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanun-ı Muvakkatı ile mevcut

idari birimler varlıklarını korurken, il genel idaresinin yanında il özel idaresi de aktifleştirilmiştir. Merkeziyetçiliği benimseyen İttihad ve Terakki Cemiyeti hükümeti yerel yönetimleri de idareye dâhil etmişlerdir. Devleti dağılmaktan kurtarmak adına yapılan reformlardan olan bu kanun, işlerliğini cumhuriyet ilan edildikten sonra da uzun yıllar korumuştur. O dönemde Meclis-i Mebusan'da liva sistemine geçilmesi konusu tartışılmaktaydı. Eyaletlerin çok büyük olması ve valilerin burayı idarede yetersiz kalmaları gibi sebepler öne sürülmüşse de altyapı yetersizliğinden bu görüş kabul olunmamıştır. II. Meşrutiyet döneminde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bazı özel şartları göz önünde bulundurarak müstakil mutasarrıflık sayılarında artışa gittiği gözlemlenmiştir. Buna karşılık Bayezid Sancağı'nın da müstakil mutasarrıflık olma talebi söz konusudur. Ancak bölgenin hassasiyetine binaen bu talep reddedilmiştir. Bu dönemde bir başka düzenleme de nahiye teşkilatı üzerinde olmuştur. Nahiye meclisi ve nahiye heyeti oluşturularak köylere kendi kendini idare etmek için yetki verilmiştir. Ancak nahiye müdürünün seçimle belirlenmeyip merkezden atanması, nahiye idaresinin de merkeziyetçilik esasında düzenlendiğini göstermektedir. Daha işler bir mekanizma oluşturulmak adına Bayezid Sancağı'nda da nahiye teşkilatı oluşturulmuştur. 1911 yılında Bayezid Sancağı'nda 12 nahiye teşkilatı mevcuttur.

Asırlarca Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan ve Millet-i Sadıka olarak anılan Ermeniler, diğer gayrimüslim vatandaşlar gibi en ufak bir ayrıma dahi tâbi tutulmadan, dini bir serbestlik içerisinde özgürce yaşamışlardır. Ancak Ermeniler, çok uluslu imparatorlukların sonunu hızlandıran ve başlangıcı Fransız İhtilali olarak kabul edilen milliyetçilik akımı, büyük devletlerin kışkırtmaları, Ermeni komitelerinin ayrılıkçı faaliyetleri neticesinde devlete sadakat ve itaat çizgisinden ayrılmışlardır. Uzun zamandan beri Anadolu topraklarıyla yakından ilgilenen Rusya, Ermenilerin koruyucusu sıfatını yüklenerek 93 Harbi neticesinde imzalanan Ayestefanos Anlaşmasına Ermeniler ile ilgili bir madde ekletmiştir. Ancak Rusya'nın elde ettiği bu kazançlı durumdan memnun kalmayan büyük devletlerin girişimleriyle, Berlin Kongresi toplanmış ve Ayestefanos Anlaşması yerine Berlin Anlaşması imzalanmıştır (1878). Ermeniler ile ilgili madde Berlin anlaşmasına da dâhil edilince konu uluslararası bir boyut kazanmıştır. Söz konusu anlaşmanın 61. maddesine dayanan büyük devletler Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etme imkânı bulmuş ve Ermeniler lehine ıslahat yapılması yönünde baskı uygulamıştır. 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanından sonra yönetimde aktif duruma gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti, ülkede huzur ve asayişin sağlanacağı kanaatiyle ıslahat taleplerine olumlu cevap vermişler, ancak beklenenin aksine isyan faaliyetlerinde artış gözlenmiştir. Bayezid Sancağı, yıllar içerisinde farklılık

göstermekle birlikte Ermeni nüfusunun nispeten yoğun olduğu bir sancaktı. 1914 yılı nüfus sayımına göre sancağın 121.000 toplam nüfusunun yaklaşık 12.000'ini Ermeniler oluşturmaktaydı. Haliyle ülke genelinde Ermenilerin sebep olduğu huzursuzluk Bayezid Sancağı'nda da yakından hissedilmiştir. Sancakta uzun yıllar Müslüman ahaliyle kardeş gibi yaşayan Ermeniler ve Müslümanların ilişkileri, Ermeni komitelerinin faaliyetleri, ruhani liderlerin ön ayak olduğu anlaşmazlıklar, Rusya ve İran'dan gelen Ermenilerin çıkardıkları karışıklıklardan dolayı kısa sürede bozulmuş ve yerini kanlı çatışmalara bırakmıştır. Bu çatışmalar I. Dünya Savaşı'na kadar artarak devam etmiştir. I. Dünya Savaşında Ruslar ile birlikte hareket etme kararı alan Ermeniler, Bayezid Sancağı işgal edilirken, Bayezid Sancağı genelinde çok sayıda Müslüman'ı katletmişlerdir. Osmanlı hükümeti I. Dünya Savaşı esnasında güvenlik gereği olarak Ermenileri savaş alanlarının dışına nakletmek durumunda kalmıştır. Ancak Bayezid tehcir kararının uygulanmadığı bir bölgedir zira o dönemde Rus işgali altındaydı. İlerleyen süreçte nakledilen Ermeni vatandaşların yurda geri dönmelerine izin verilmiştir. 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşmasıyla azınlık statüsü onaylanarak Ermeni vatandaşlara Türk vatandaşların sahip olduğu hak ve özgürlüklerin tamamını verilmiş ve o tarihten günümüze değin Türkiye Cumhuriyeti'nde hayatlarına devam eden Ermeniler ile hiçbir problem yaşanmamıştır. Dış mihrakların kışkırtmalarına gelmeyen Türkiye Ermenileri günümüzde huzur, refah ve dini özgürlük içerisinde güvenle yaşamaktadırlar.

İran ve Rusya sınırında bulunan Bayezid Sancağı, merkeze olan uzaklığı sert iklimi, ekonomik refah seviyesinin düşük olması gibi olumsuzluklar eğitime de yansımıştır. Sancakta yeni bir okul açma konusundaki zorluklar aşılsa bile nitelikli öğretmen temini konusunda güçlükler yaşanmaktaydı.

İran ticareti Osmanlı Devleti için önemli olmasına rağmen bu konuya gereken hassasiyet gösterilmemiştir. İran'ın, mallarını Avrupa'ya geçirme yolu olarak Bayezid'in de içinde olduğu güzergâhı tercih etmesi bölge için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Ancak Rusya bu yolu kendi sınırlarına kaydırarak bölge ekonomisine ve ticari hayata zarar vermiştir. Sancak genelinde eşkıyalık ve yağmalama faaliyetlerine de çokça rastlanmaktaydı. Bu durum İran ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkinin bozulmasına sebep olmaktaydı. Bayezid Sancağı'ndaki aşiretlerin bir kısmının konar-göçer olması ve sık sık sınırı ihlal ederek İran tarafına geçmesi ya da İran tarafındaki aşiretlerin Osmanlı sınırını ihlal etmesi de ayrı bir çatışma konusuydu.

Aşiret Alayları, Sultan II. Abdülhamid döneminde Sultanın ismine izafeten "Hamidiye Hafif Süvari Alayları" şeklinde, imparatorluğun Kürtlerle meskûn bölgelerinde aşiretlerin teşkilatlandırılarak merkezi otoritenin sağlanması, Ermeni ayrılıkçı faaliyetlerinin engellenmesi ve sınır güvenliğinin sağlanması için oluşturulmuş bir teşkilattır. 1908 yılından sonra iktidara gelen İttihad ve Terakki Cemiyeti alaylar ile ilgili düzenlemeler yaparak onlardan faydalanma yolu gittiler. 1911 yılında çıkarılan bir talimatname ile görev ve eğitim sistemleri yeniden düzenlenen alaylardan I. Dünya Savaşına kadar istifade edinildi. Bu alaylar I. Dünya Savaşında da bir nevi öncü kuvvet hizmeti gördüler. Düzenli ordunun kurulması ile birlikte Aşiret Alayları lağvedilmiştir. Ancak aşiretler Milli Mücadele Döneminde de yararlılık göstermeye devam etmişlerdir. Başlangıçta kuruluş amacına hizmet ettiyse de alay kurma izni alan aşiretler bölgede üstün bir duruma sahip olarak nüfuz alanlarını genişletmekteydiler. Bu durum bölgedeki diğer aşiretlerde oluşan hoşnutsuzlukla beraber zamanla yerini çatışmalara bırakmıştır. Bayezid Sancağı'nda Zilan, Hayderan, Celali, Sipkan gibi bazı büyük aşiretler alay kurma izni almıştır. Bölgede güçlü bir askeri yapılanmanın varlığından rahatsız olan Rusya ve İran alaylar aleyhinde faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Ermeniler de rahat hareket edemedikleri için durumu destekçileri olan büyük devletler vasıtasıyla protesto ederek aşiretlerin lağvedilmesini her fırsatta tekrarlamaktaydılar. Ancak hükümet yararlılıklarını göz önüne alarak aşiretlerin görevine devam etmesinde karar kılmıştır.

Netice itibariyle Bayezid Sancağı'nda, II. Meşrutiyet Dönemi'nde, Sultan II. Abdülhamid zamanında girilen reformların, ortaya konulan idari performansın ve kurumsallaşmanın büyük ölçüde devam ettiği görülmekle birlikte zamanın icap ettirdiği ıslahat hareketlerinin de bölgede uygulandığı tespit edilmiştir. Ancak dönem itibariyle imparatorluğu yıkıma götüren savaşlar, mali imkânsızlıklar ve personel yetersizlikleri gibi olumsuz durumlar sancağın sosyo-ekonomik gelişimini engelleyen faktörler olarak öne çıkmıştır. Diğer taraftan Bayezid'in dâhili bünyesindeki kimi özellikler de keza ilerleme ve gelişmenin önünü tıkayan hususlar olarak belirmiştir. Bunların başında konar-göçer aşiretlerin yol açtığı uygunsuzluklar ve genel asayişsizlik gelmektedir.

## KAYNAKÇA

ADIYEKE, Nuri, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi Ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı*, C. 4, Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.255-261.

AGOSTON, Gabor, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, (Çev. Fatih Tanışır) Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, 9. Baskı, (Çev. Nuran Yavuz) Kaynak Yayınları, İstanbul 2013.

AHMAD, Feroz, *Modern Türkiye'nin Ouşumu*, (Çev. Yavuz Alagon) Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.

AKÇORA, Ergünöz, "Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni İsyancıları ve Türk-Ermeni Toplum İlişkilerine Etkileri", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, ss. 123-145.

AKGÜL, Suat, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ve Kürtler", *Osmanlı*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.540-550.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, ÖZTÜRK, Said, KARA, Recep, *Sorularla Ermeni Meselesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2008.

AKSANYAR, Necati, "İngiltere, Rusya ve Amerika'nın Konjonktürel Yaklaşımlarının Şark Cephesi'ne Etkisi ve Ermenilerin Konumu", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, ss. 215-231.

AKŞİN, Sina, *Çağdaş Türkiye 1908-1980 (4)*, Cem Yayınevi, 2000 İstanbul.

AKŞİN, Sina, "Siyasal Tarih(1908-1923)", *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980* (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), Cem Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul 2000, ss. 27-122.

AKTAR, Yücel, "Ermeni Mezalimine ve Soykırım İddialarına İlişkin Kavram Karmaşası", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.265-273.

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-2013*, Pegem Akademi, Ankara, 2013.

ALKAN, Ahmet Turan, "Ordu Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mart Vakası ve Sonuçları", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.420-429.

ALPASLAN, İsmet, *Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*, Ağrı Valiliği 2008.

ALPASLAN, İsmet, *Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı*, Ağrı Valiliği, Ankara 1998.

ALPASLAN, İsmet, *Her Yönüyle Ağrı*, Ankara 1995.

APAN, Ahmet, *Türkiye'de Mülki İdare: Tarihsel Gelişimi ve İşlevsel Dönüşümü*, Türk İdari Araştırmalar Vakfı, Ankara 2015.

ARGUNHAN, Metin, *Hamidiye Alayları İle Koruculuk İlişkisi*, (Yüksek lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Sosyoloji Bilim Dalı, Ankara 2009.

ARMAĞAN, Abdüllatif, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler", *Akademik Bakış*, C. 5 Sayı 9 Kış 2011, ss. 139-156.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1915*, Alkım Yayınevi, 2009 İstanbul.

ARSLAN, Esat, "Ermeni Sorunu'nda Akılcı, Tarafsız ve Planlı Görüş Açılırları", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.225-263.

*Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I 1906-1918*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.

ARTUÇ, Nevzat, "II. Meşrutiyet'in İlanı", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 1, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, ss. 65-82.

AS, Efdal, "XVI. YY. dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* S 46, Güz 2010, s.s. 219-253

ATEŞ, Nevin Yurdsever, "Şura-yı Ümmet Gazetesi'nin Selanik Nüsha-i Fevkaladesi Işığında 31 Mart Hadisesi'ne Bir Bakış", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, ss.178-207.

ATİK, Ayşe, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Kurumları, Gündelik Yaşam ve Halk İmgeleri*, (Yüksek Lisans Tezi) Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Aydın 2014.

AVCI, Cemal, "Türk Ermeni İlişkileri", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı:16, Kış 2008, s.s. 65-76.

AYDIN, Muhammed Şevki, "II. Meşrutiyet Dönemi Din Eğitiminin Genel Manzarası ", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 6, Kayseri, 1989, ss. 289-304.

AYDOĞAN, Erdal, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.

AYHAN, Bünyamin, *"Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi*, (Ed. Mustafa Bıyıklı), C. 1, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2010, s. 269-287.

AYIŞIĞI, Metin, "Dünden Bugüne Batı Trakya Meselesi", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 505-526.

BABACAN, Hasan, "Enver Paşa", *Türkler*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 471-484.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Babıâli Evrak Odası (BEO)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs (DH. KMS)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti Mektûbî (DH. MKT)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti Muhâbere-i Umûmiye İdâresi (DH. MUI).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH. ŞFR)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Siyâsi (DH. SYS).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Tesrî-i Muâmelât ve Islâhât Komisyonu Muâmelât Kısmı (DH. TMIK. M).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Siyâsi (HR. SYS).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrâde Dâhiliye (İ. DH).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrâde Husûsî (İ. HUS).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrâde, Meclis-i Mahsûs (İ.MMS).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esâs Evrâkı (Y.EE).

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2015.

BAYKARA, Tuncer, "Kaza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, ss. 119-120.

BAYRAKTAR, Bayram, "II. Meşrutiyet Döneminde Subayların Siyaset Yapmasına Engel Olmak Amacıyla Yapılan Uygulama Hakkında Bir Değerlendirme", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss 454-461.

BELLİ, Oktay, " Ağrı Dağı Bölgesi'nde Yeni Keşfedilen Urartu Sulama Tesisleri (2003-2008), *II Uluslararası Ağrı Dağı Ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, ss.17-39

BELLİ, Oktay, "Tarih Boyunca Kùltürleri Birleştiren Ve Yaşatan Dağ: Ağrı Dağı", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, ss.1-7.

BELLİ, Vedat Evren, " İshak Paşa Sarayı'ndaki Taşların bozulma Nedenleri", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, ss. 401-414.

Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürölen Ermeniler", *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, XXV, Sa.6.

BEYDİLLİ, Kemal, "Tehcir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, Ankara 2011, ss.319-323.

BEYOĞLU, Süleyman, " Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", *Akademik Bakış*, C. 2, Sayı 3, Kış 2008, ss. 125-138.

BIBINA, Iordanka, "Geç Dönem Osmanlı Türkiye'si Ve Bulgar Basımında Balkan Federasyonu Fikri", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 495-504.

BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya," Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Adana Katliamları", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 902-926.

BİNGÖL, Yüksel, ÖZTÜRK, Şahabettin, "İshak Paşa Ve Çevresinin Kültürel Ve Turizm Açısından Değerlendirilmesi", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, ss. 270-275

BİRİNCİ, Ali, '31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu'', *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

BİRİNCİ, Ali, "Osmanlı İttihat Ve Terakki Cemiyetinin Kuruluşu Ve İlk nizam namesi (1895)", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 401-409.

BLUMI, İsa, "İmam Olmak: I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hâkimiyeti Altındaki Yemen'de İmparatorluk ve İktidar Macerası", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 609-621.

BOYACIOĞLU, Ramazan, "II. Meşrutiyet Dönemi Beyanül-Hak Dergisindeki Bazı Görüş ve Düşünceler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, Sivas 1999, ss. 27-50.

BOZKURT, Nebi, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, ss. 323-327.

BRAUDE, Benjamin, "Millet Sistemi'nin İlginç Tarihi", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, ss.315-332.

BUDAK, Ömer, " Osmanlı'nın Parçalanmasını Hazırlayan Açık Ve Gizli Anlaşmalar Ve İmzalanmayan Sevr," *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 667-675.

CENGİZER, Altay, " Tüm Zamanlar İçin Kayırılan Elem: Eski Avrupa Sona Erişen İmparatorluk İçin Direnen Jön Türkler" *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, ss. 33-67

CEYLAN, Alpaslan, "Doğubayazıt'ın Eskiçağ Tarihine Bir Bakış (İlk Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na)", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, s.s. 41-50.

ÇABUK, Fehminaz, *II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kayseri 2013.

ÇABUK, Fehminaz, *Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi (1850-1900)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kayseri 2017

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, ss.210-230

ÇELEBİ, Mevlüt, "Osmanlılığı İhya Girişimi: Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 527-531.

ÇELİK, Hacer, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/16-17, (2008/Bahar-Güz), ss. 144.

ÇETİN, Atilla, "Osmanlı Taşra Yönetiminde Valilik Yapan Bazı Önemli Aileler", *Osmanlı*, C. 6 Teşkilat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.145-152.

ÇETİN, Yusuf, "Doğubayazıt Çevresinde bulunan Tarihi Mezarlıklar ve Mezar Taşları", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, ss. 100-124

Çetin, Yusuf, "Eski Bayezid Kalesi ve Mimarisi", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, ss. 205-215.

ÇETİN, Yusuf, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri İle Ağrı*, Ağrı Valiliği 2009.

ÇETİNKAYA, Bayram Ali, "Meşrutiyet Dönemi (1876-1909) Aydın ve Devlet Adamının /Bürokratının Kimlik Yapısı', *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2 2008, ss. 75-120.

ÇEVİKEL, Nuri, "Osmanlı'da Ayanlık ve Kıbrıs Eyaleti", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 1281-1300.

ÇOLAK, Filiz, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Dış Ticaretinde Bulgaristan'ın Yeri ve Önemi", *Türk- İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 4, Konya 2007, ss. 199-206.

DABAĞYAN, Levon Panos, *Emperyalistler Kışkacında Ermeni Tehciri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

DAEİ, Masoumeh, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.

DARKOT, Besim, "Bayezid", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Eskişehir 2001, ss. 368-369.

DAYI, Esin, "Geçmişten Günümüze Doğu Bayezit Bölgesinde Siyasi Gelişmeler", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, ss. 135-144.

DEĞİRMENDERE, Muammer, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Vali Atamaları (1839-1908 Hüdavendigâr Vilayeti Örneği)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43. Sayı Ocak 2015, ss.101-114.

DEMİREL, Muammer " Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, Erzurum 2008, ss.247-259.

DEMİREL, Muammer, " Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.64-93.

DEMİREL, Muammer, "Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olayları", *I. Uluslararası Ağrı Dağı Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, Ağrı 2005.

DEMİREL, Muammer, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri* (1914-1918), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996.

DEMİREL, Muammer, "Ermeni Meselesi ve İngiltere", *Yeni Türkiye*, 60/2014, ss. 1-10.

DEMİREL, Muammer, "Erzurum'da Ermeni İsyanları (1890-895)", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.172-187.

DEMİRTAŞ, Mehmet, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bayezid Sancağında Demografik Durum", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, ss. 315-322.

DENİZ, Orhan, DOĞU, Ali Fuat, "Türkiye- İran Sınırı: Sınırın Coğrafi Durumu ve Sınır Köylerimizin Sosyo-Ekonomik Yapıları", *Doğu Coğrafya Dergisi* 19, ss. 49-72.

DOĞAN, Cabir, " XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2011, Sayı:23, ss.31-43.

DOĞAN, Necmettin, "Türk Demokrasi Tarihini Anlamanın Bir Aracı Olarak

Meşrutiyet", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 1, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, ss. 133-148.

DOĞAN, Recai, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXVIII, ss. 361-445.

*Doktor Şerif Bey Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası*, (Haz. Murat Küçükugurlu), Serander Yayınları, Trabzon 2011.

DURÇ, Safiye Ateş, *Türkiye'de Aşiret ve Siyaset İlişkisi: Metinan Aşireti Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Bilimi Yüksek Lisans Programı, Ankara 2009.

EDİ, Ahmet, AYDOĞAN, Erdal, "Şeyh Sait İsyanı Sonrası Ağrı İsyanları", . *Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul 2011, ss. 187-195.

EFE, Adem, " II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1925) İslamcılar ve Çağdaşlaşma Görüşleri", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, ss. 243-272.

EFENDİOĞLU, Süleyman, "Ağrı İli Ağızları", *II Uluslararası Ağrı Dağı Ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, s.s. 449-466.

EMECEN, Erudun, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, Ankara 2007, ss. 487-496.

ERASLAN, Cezmi, "Hamidiye Alayları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, Ankara 1997, ss.464.

ERASLAN, Cezmi, "I. Dünya Savaşı ve Türkiye", *Türkler*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.339-360.

ERCAN, Yavuz, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss. 75-104.

ERCAN, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı*, C. 4, Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 197-207.

ERKMEN, Mustafa, ALTUNKAYNAK, Gülşah, "İshak Paşa Sarayı Mezarlığı Ve Mezarlık Mescidi 2007 Kazısı", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, ss. 89-97.

*Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001.

ERYILMAZ, Bilal, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara Ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı*, C. 4, Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 236-243.

ERYILMAZ, Bilal, "Türk Belediyeciliğinde Demokrasi Geleneği", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 1321-1335.

EYİCE, Semavi, "İshak Paşa Sarayı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Ankara 2000, ss. 542-544.

EYİCİL, Ahmet, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkler*, C. XIII Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 228-244.

FAROQHİ, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, (Editör: Halil İnalcık, Donald Quatoert), cilt 2, (Çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper) Eren Yayınları, İstanbul 2004, ss.690-698.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı, Mart 2012.

GELİŞLİ, Yücel, " Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 45-63.

GENCER, Fatih, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi ) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, , Ankara 2010.

GENÇ, Gültekin, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarda Ermeni Sorunu*,(Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İzmir 2007,

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 8. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

GENÇOĞLU, Mustafa, "Erzurum Vilayeti Maarif Teftişleri(1910)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* Yıl 8 Sayı 16 (Güz 2012), s.s. 33-60.

GEORGEON, François, *Sultan Abdulhamit*, 1. Baskı, (Çev. Ali Berktaş), Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s.455

GÖKALP, Murat, "Türkiye Turizminde Doğubayazıt'ın Yeri Ve Önemi; Turizmi Engelleyen Nedenler", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, ss. 483-486.

GÖKBAYIR, Satılmış "Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3(1): ss. 61-96,

GÖYÜNÇ, Nejat, " Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı*, C. 6, Teşkilat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 77-88.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss. 47-57.

GÜL, Abdulkadir, "Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2011, ss. 157-170.

GÜNAY, Nejla, "Ermenilerin Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Yürüttüğü Propaganda Faaliyetleri", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. 3, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildirileri, (Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan) Mayıs 2008, ss. 351-380.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Üslup Açısından İshak Paşa Sarayı Kapıları", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul 2007, ss. 373-381.

GÜNDÜZ, Mustafa, " II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 1, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, ss. 149-170.

GÜNEŞ, Günver, " Taşradan Meşrutiyet'e Bakış: II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* Yıl 6 Sayı 11 (Bahar 2010), ss.5-44.

GÜNEŞ, Mehmet, *Osmanlı Döneminde Vilayet İdaresinin Esasları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015,

GÜRPİNAR, Şerife, *Osmanlı'da Tazimat Döneminde Merkeziyetçilik ve Bu Bağlamda Yapılan İdari Düzenlemeler*, (Yüksek Lisans Tezi) Karamanoğlu

Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Karaman 2010.

GÜRSOY, Ülkü, "II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, ss. 207-221.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.

GÜZEL, Hasan Celal, "Ermeni Sorununa Genel Bir Bakış", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, s s.11-17.

HAKOV, Cengiz, "1913'te İstanbul'da İmzalanan Bulgar-Türk Antlaşması ve Bulgaristan'da Türk- Müslüman Nüfusun Hakları", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 474-477.

HALAÇOĞLU, Ahmet "Balkan Savaşları (1912-1913)", *Türkler*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 296-307.

HALAÇOĞLU, Ahmet "Bulgar Mezâlimi", *Türkler*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.308-315.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Ağrı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara 1988, ss. 479-481.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Aşiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara 1991.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 862-903.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, 15. Baskı, Babıâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2009.

HANİOĞLU, M. Şükrü, "Bilim ve Osmanlı Düşüncesi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 346-351.

HAYKIR, Yavuz, ÇELOĞLU, Yavuz Selim, *1916 yılı Osmanlı Nüfus Cetveli "1332 Senesi İstatistik Cetveli"*, Hiper Yayınları, İstanbul 2017.

HAYTA, Necdet, "Ege Adaları Meselesi ve Ege Adalarının Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 532-539.

HURÇ, Ramazan, "1908-1918 Yılları Arasında Osmanlı Devletinde Siyasi Hareketler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Elazığ 1997, ss. 151-168.

HÜLAGÜ, Metin, "I. Dünya Savaşı Sırasında Pan- İslamist Faaliyetler", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 555-566.

Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1998.

İŞIKLI, Mehmet, "M.Ö. III. Binyılda Ağrı Dağı Civarı", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul 2009, s.s. 52-57.

*İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi (1990)*, C. I, Milliyet Yayınları, İstanbul, ss.109- 118.

İLHAN, Abdurrahman, *Arşiv Belgelerine göre 1915 Yılındaki Tehcir Olayının Sivas'ta Uygulanması*, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İzmir 2008.

İNALCIK, Halil, "Eyalet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, Ankara 1995, ss. 548-550.

İNALCIK, Halil, "II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 1, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, ss. 11-16.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, Yapı Kredi Yayınları, 18. Baskı, İstanbul 2013

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Ve Sosyal Tarihi 1300 -1600*, C. 1, Eren Yayınları, İstanbul 2009.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış" *Osmanlı*, C. 1, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 37-117.

İPEK, Nedim, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 9-27.

İSLAM, İbrahim, " Mütareke döneminde İttihatçı Takibatı," *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 676-683.

İSMAİLHAKKIOĞLU, Zühre, *1908-1914 Yılları Arasında Erzurum'daki Ermeniler*,(Yüksek Lisans Tezi) Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Balıkesir 2007.

KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

KARADIŞ, Zeynep, *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşması'na Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2006.

KARAKAYA, Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2001.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi IX. Cilt İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşları (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999 Ankara.

KARAOĞLU, M. Cevat, "Ağrı Dağı Bölgesine İlk Selçuklu Akınları (1018-1092)" *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, s.s.78-87.

KARATAŞ, Yakup (2018). I. Dünya Savaşı'nda Erzurum vilayetinin demografisine dair tespitler. *Curr Res Soc Sci*, 4(2), ss.48-59.

KARATAŞ, Yakup, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014.

KARATAŞ, Yakup, "Ermeni Meselesinin Enternasyonalizasyon Sürecine Dair Tespitler ve Osmanlı Diplomasisi", *Turkish Studies*, 8/5 İlkbahar, Ankara 2013, ss. 377-386.

KARATAŞ, Yakup, KARASU, Demet, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Miras Kalan Bir Mesele: Yurtluk-Ocaklık ve Emlak-i Mazbuta Mukabili Maaşların Tasfiyesi", *International Journal of Social Science*, Number: 56, Spring III 2017, ss. 369-381.

KARATAŞ, Yakup, KARASU, Mehmet Kerem, "XX. Yüzyıl Başlarında Hınıs Sancağı'nın İdari Statüsü", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 54, Erzurum 2015, ss. 675-691.

KARATAŞ, Yakup, KUL, Eyüp, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler Ve İskân Politikası", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 48, Erzurum 2012, ss. 343-364.

KARATAŞ, Yakup, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bayezidli Devlet Memurları", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C. 4, Sayı 1, 2018 / 1-24, ss. 1-24.

KARATAŞ, Yakup, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2010.

KARATAŞ, Yakup, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı (İdari Ve Demografik Yapı)", *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2011, s.s. 172-185.

KARPAT, Kemal H. *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

KARPAT, Kemal H., ZENS, Robert W., "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdulhamid'in Saltanatı (1876-1909, (Çev. Nasuh Uslu), *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 1490-1514.

KARPAT, Kemal, "İttihad ve Terakki Cemiyeti 31 Mart 1909 Ayrım Noktası Ve Cumhuriyet'e Mirası", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, ss. 25-31.

KARS, Zübeyir, "Cumhuriyetin İlk Yıllarından 1940 Yılına kadar Bayezid ve Ağrı İllerinin Eğitim, Sağlık, Bayındırlık, İktisat ve Sosyal Durumu Üstüne", *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul 2011, ss. 238-257.

KASIMOV, Musa, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Politikası" *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.595-608.

KAYA, Faruk, "Doğubayazıt Şehrinin Yer Değiştirme Olayına Neden Olan Faktörler ve Yer Değiştirmenin Sonuçları", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, ss. 436-446.

KAYA, Faruk, KARATAŞ, Yakup, "Bayezid (Ağrı) Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, Sayı 30, ss.158-180.

KAYA, Faruk, KARATAŞ, Yakup, ÖZGÜL, İbrahim, " Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakilise Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* C. 7 Sayı: 29, ss. 562-572.

KAYA, Faruk, "Tutak İlçesinde Nüfus Gelişimi", *Doğu Coğrafya Dergisi* 9, ss. 208-230.

KAYA, Hakan, TÜRKLÜ, Mehmet Emin, " III. Murad Dönemi Tahrir Defterlerine Göre Bayezid Sancağı ve Tevabiha", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 10, S. XXXII,

Aralık 2017, ss. 397-420.

KAYA, Selda Kılıç, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1995,

KESKİN, Mustafa," Anadolu'da Türkler ve Ermeniler Kayseri Örneği" *Yeni Türkiye*, 60/2014, ss.1-22.

KHAN, Arshi, "Osmanlı İmparatorluğu: Çok Kültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı*, C. 4, Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 229-235.

KILIÇ, Davut, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, ss.145-157.

KILIÇ, Erol, " Eski Gravür ve Fotoğraflarla Ağrı Dağı ve Çevresinin Görsel Vizyonu", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, ss. 473-480.

KILIÇ, Orhan, " XVII. Yüzyılın ilk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlı*, C. 6, Teşkilat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 89-110.

KILIÇ, Remzi, "Osmanlı Devleti'nin İran Politikası (16. ve 17. Yüzyıllar)", *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi I*, (Editör Mustafa Bıyıklı), Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2010.

KILIÇ, Selami, "I. Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, ss. 139-187.

KILIÇ, Selami, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Devrimleri ve Fikir Temelleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

KILIÇ, Selami, "Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk -Mart 1918- Yankıları Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 622-637.

KILIÇ, Ünal,"Vali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, Ankara 2012, ss. 492-494.

KIRIMLI, Hakan, "Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği'nin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Faaiyetleri", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 578-594.

KIRMIZI, Abdulhamit, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, 1. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

KLEİN, Janet, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

KODAMAN, Bayram, " II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Mayıs 2010, Sayı: 21, ss. 131-138.

KODAMAN, Bayram, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara 1991, ss. 9-11.

KODAMAN, Bayram, *Ermeni Macerası (Tarihi Ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Basımevi, Isparta 2001

KODAMAN, Bayram, "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı:21, ss.131-138.

KODAMAN, Bayram, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", *Türkler*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 286-331.

KODAMAN, Bayram, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.

KODAMAN, Bayram, Ünal, Mehmet Ali, *Son Vakabüvis Abdurrahman Şeref Efendi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, TTK Yayınları, Ankara 1996.

KODAMAN, Bayram, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", s.7, Erişim Tarihi:07.05.2017, [www.dergipark.ulakbim.gov.tr](http://www.dergipark.ulakbim.gov.tr).

KONUKÇU, Enver, "Osmanlılar ve Millet-i Sadıkadan Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss. 59-73.

KONUKÇU, Enver, "Tarihi Coğrafya'da Bayezid", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul 2004, ss. 127-134.

KÖPRÜLÜ, Orhan, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesindeki İtici Güçler", *Osmanlı*, C. 1, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 153-160.

KURAN, Ercüment, "Amiral Bristol Raporu ve A.B.D.'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.189-207.

KURAN, Ercüment, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss. 105-121.

KURAN, Ercüment, "Tarihte Türkler ve Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss. 39-46.

KURAT, Yuluğ Tekin, "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı*, C. 4, Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 217-222.

KURŞUN, Zekeriya, *Küçük Mehmet Sait Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 1991.

KURT, Songül Keçeci, *Belgelerle Bayezid Sancağı Maarifi (1856-1914)*, 2014.

KÜÇÜK SEVİL, Hülya *İttihat Ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2005.

KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlılarda "Millet Sistemi", Ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s.s. 1007-1024.

KÜÇÜKKILINÇ, İsmail, *II. Meşrutiyet'in ilanında Halk Unsuru*, Cedit Neşriyat, Ankara 2011.

KÜLÇE, Süleyman, *Firzovik Toplantısı Ve Meşrutiyet*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2013.

MARAL, Taylan, *Türkiye'de Kürt Kimliğinin Kültürel Bağlamda İncelenmesi Ve Siyasallaşma Süreci*, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Medya Ve Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı İstanbul 2014.

MCCARTHY, Justin " İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.858.

MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.

*Meclis-i Umumi Zabıt Ceridesi*, c. 1, TBMM Kütüphanesi.

*Meclis-i Mebusan*, C. D-1, Yıl 1324-26, TBMM Kütüphanesi.

Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatneme-i Hudud* (Çev. Alaattin Eser), Simurg Yayıncılık, İstanbul 1997.

MENTZEL, Peter, "Sınır, Sınır Bölgesi Ve Çekirdek Olarak Osmanlı Balkanları", *Osmanlı*, C. 1, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 205-211.

MERCAN, M. Salih, " Meşrutiyetten Cumhuriyet'e ağırlı Milletvekilleri", *I Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2007, ss. 416-420.

MERT, Özcan, " II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkezîyetçilik Politikası", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 1301-1320.

MOREAU, Odile, "Jön Türkler ve Emperyalizme Karşı Direnen Gizli Örgütler", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, ss. 9-23.

Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin Siyasi Tarihçesi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001.

NECEFLİ, Güntekin, "Ermeni Devleti Kurma Politikasının Acı Sonucu: Doğu Anadolu, Nahçıvan Ve İrevan Bölgelerinde Ermenilerin Türk-Müslüman Nüfusa Karşı Yaptıkları Mezalimler", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, ss. 795-814.

OKUR, Mehmet, *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi*, (Editör Mustafa Bıyıklı), C. 2, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2010. ss. 383-424.

OLGUN, Kenan, "1908 Meclis-i Mebûsân Seçimleri ve Mebusların Meclisteki Temsili", *Belgeler ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebusan (1877-1920)* (Hazırlayan T. Cengiz Göncü), TBMM Basımevi, İstanbul 2010, ss. 33-54.

ORTAYLI, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfusu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, ss.996-1001

ORTAYLI, İlber, "Son Universal İmparatorluk ve II. Abdulhamid", *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 1515-1530.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

ORTAYLI, İlber, "Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde Yerel Yönetimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, ss. 231-244.

*Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İsyanı*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007.

*Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus ilişkileri (1907-1921) III*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006.

ÖKSÜZ, Hikmet, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Öncesi Balkanlar da Yaşamış Olduğu Siyasal Süreç", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 484-494.

ÖLMEZ, Adem, " Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 9, Sayı: 2, 2014, ss.1-22.

ÖNEN, Nizam, Cenk Reyhan, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye'de Ülke Yönetimi Halkçılık Beyannamesi, Teşkilat-ı Esasiye ve Yasalaşamayan Kanun Tasarıları", *Amme İdare Dergisi* 42/4, Aralık 2009, ss. 1-24.

ÖNEN, Nizam, Cenk REYHAN, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011,

ÖNEN, Nizam, *Osmanlı İttihat Terakki Cemiyeti İle Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Karşılaştırmalı İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Ankara 1996.

ÖRENÇ, Ali Fuat, " Mutasarrıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara 2006, ss. 377-379.

ÖZCAN, Besim, " 1877-1878 Osmanlı Rus Harb'i'nde Bayezid", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, ss. 197-204.

ÖZCAN, Besim, "Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yönelik Dış Politikası(19. yy. ve 20. yy. Başı)", *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi 2*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2010, ss. 309-346.

ÖZGER, Yunus, "Erzurum Valisi Mehmed Emin (Yurdakul) Bey'in Erzurum Vilayetine İhtiyaçları Ve Gelişmesine Ait Layihası", [www.e-dergi.atauni.edu.tr](http://www.e-dergi.atauni.edu.tr) Erişim Tarihi: 09.05.2017

ÖZKAYA, Yücel, "Kaymakam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, ss. 84-85.

ÖZKAYA, Yücel, "XVII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 1261-1280.

ÖZTÜRK, Cemil, "Rüştiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, Ankara 2008, ss. 300-303.

ÖZYÜKSEL, Murat, "İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman-İngiliz Nüfuz Mücadelesi", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* No: 38 Mart 2008, ss. 239-264.

PAKALIN, Mehmet Zeki, "Mutasarrıf", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, İstanbul 1983.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2014

PETROSYAN, Yuri A., "1876 Anayasası ve Türk Tarihindeki Yeri", *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 1531-1546.

PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, 1. Baskı, (Çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu), Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974.

QUATAERT, Donald, " 19. Yüzyıla Genel Bir Bakış," *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, C. 2, (Editör: Halil İnalcık, Donald Quataert), Eren Yayınları, İstanbul 2004, ss. 887-1051.

REYHAN, Cenk, "Bir Belge Yerel Yönetim Metinleri (XX) 1913 Tarihli Vilâyet Genel İdaresi Geçici Kanunu", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 9, Sayı 1, Ocak 2000, ss. 129-154

REYHAN, Cenk, "Jön Türk Hareketi Türk Devrim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çözümleme", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 1, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, ss.105-131.

SAKİN, Orhan, *Ermeni İsyanı Günlüğü 1915*, Yeditepe Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2014

*Salname-i Devlet-i Osmaniye*, 1327/1911-12.

*Salname-i Devlet-i Osmaniye*, 1328/1912.

SANAL, Recep, "Tarihi Gelişimi İçerisinde Türk Anayasalarında Genel Yönetimin Taşra Örgütüne İlişkin Düzenlemeler ve Yönetim Desenindeki Değişmeler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 6(22), ss. 178-179, 2014, dergiler.ankara.edu.tr.(erişim 24.12.2016)

SARAY, Mehmet, *Ermenistan Ve Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul 2003.

SARISAMAN, Sadık, "I. Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Psikolojik Harp", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. XIII, Ankara 2002, ss. 453-468.

SELVİ, Haluk, CIRIK, Bülent, " 1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar", *OTAM*, 36 /Güz 2014, ss.157-200.

SELVİ, Haluk, "İkinci Meşrutiyet'in İlk Yıllarında Kuzeybatı Anadolu'da Asayiş Sorunu", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör*, (Editör: Osman Köse), Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayını, Samsun 2009, ss. 193-202.

SEMİZ, Yaşar, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 35, Konya 2014, ss. 217-244.

SERTÇELİK, Seyit, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya çıkış Süreci 1678-1914*, SRT Yayınları, Ankara 2015.

SERTÇELİK, Seyit, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, SRT Yayınları, Ankara 2015.

SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları No 21, Ankara 2006.

SEZER, Cemal, "I. Dünya Savaşı Sırasında Rusya'nın Himayesinde Ermeni Mezalimine İki Örnek: Tercan ve Terme" *Yeni Türkiye*, 60/2014, ss.1-12.

SHAW, Stanford, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, ss. 1002-1006.

SHPUZA, Gazmend, "Arnavutlar ve Jöntürk Devrimi", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.s. 465-473.

SOLAK, İbrahim, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı" *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, (Editör: Tufan Gündüz), 2. Baskı, Ankara 2013, ss.83-117.

SONYEL, Salahi, "Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, ss.395-403.

SOY, Bayram, "1908 Jön Türk Devrimi'ne İngiltere'nin Yaklaşımı", *Doğu Batı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, Sayı 46, Ekim 2008, ss. 143-177.

SUNGUR, Mutullah, " XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 1357-1383.

ŞAHİN, İlhan, " Nahiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, Ankara 2006, ss. 306-308.

ŞAHİN, İlhan, " Sancak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, Ankara 2009, ss. 97-99.

ŞAŞMAZ, Musa, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, ss.173-188.

ŞIVGIN, Hale "II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Olayları Trablusgarp Savaşı", *Türkler*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.274-290.

ŞIVGIN, Hale, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Balkan İttifaklarının Önce Kiliseler ve Çeteler Arasında Başlaması" *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. 2, ss. 478-483.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2014.

*Tahdid-i Hudud-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Layihası* (Çev. Fatih Gencer), Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016.

*Tahdid-i Hudud-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Layihası* (Çev. Fatih Gencer), Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016.

TANYU, Hikmet, "Ağrı Dağı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara 1988, ss. 481-482.

TAŞKIRAN, Cemalettin, "Türk-Ermeni İlişkileri, Tehcir Olayı ve Sözde "Soykırım", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.209-224.

TEPEDENLİOĞLU, Nizameddin Nazif, *İlan-ı Hürriyet ve Sultan II. Abdülhamit Han*, Yeni Mabaa, İstanbul 1960.

THOBİE, Jacques, "I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Gücü", *Türkler*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 361-367.

TORUN, Fatih Sadık, "Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 32, Kış 2012, ss. 81-97.

TOZKOPARAN, Neşe, " Ağrı Dağı'nda 12.000 Ermeni Çeteci", *II Uluslararası Ağrı Dağı Ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, ss. 538-540.

TOZLU, Selahattin, "Erzurum Valisi Mehmet Celal Bey'in Bayezid (Ağrı) Sancağına Dair Raporu(1909)", (*Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*) (Editör: Emine Uyumaz, Süleyman Kızıltoprak) *İslam Tarihi, Sanat Ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları*, İstanbul 2005.

TUNCEL, Metin, " Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler: Doğubeyazıt Örneği", *II Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul 2009, ss. 387-390.

TUNCEL, Metin, "Doğubayazıt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, Ankara 1994, ss. 492-494.

TUNÇ, Bilal, "Cumhuriyet Döneminde Doğubayazıt İlçesinin İdarî Yapısı ve Nüfusu (1923-1970)", *Current Research in Social Sciences* Cilt 3, Sayı 3, Eylül 2017, ss. 132-142.

TURAL, Erkan, "II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Partilerin Taşra Politikaları", *Amme İdare Dergisi*, C. 37, sayı 4, Aralık 2004, ss. 57-82.

*Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, 3. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.

TÜRKDOĞAN, Berna, *1915'ten Günümüze Tehcir (Türkler ve Ermeniler)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.

Türk-Ermeni İhtilafı Belgeler, (Editör: Hikmet Özdemir, Yusuf Sarımay), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

*Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014.

TÜRKMEN, Zekeriya, " Cepheden Cepheye: Kafkas Cephesi'nin Dondurucu S oğuşundan Irak Çöllerine 5. Seferi Kuvvet'in (52. Mürettep Tümen) Serüveni", *100. Yı lı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, ss. 323-360.

TÜRKMEN, Zekeriya, "31 Mart Olayından Sonra Yıldız Evrakı Tetkik Komisyonunun Kuruluşu, Faaliyetleri Ve Yıldız Sarayının Araştırılması", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 428-440.

TÜRKMEN, Zekeriya, *Vilâyât-ı Şarkîye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

ULUÇ, A. Vahap, "Kürtlerde Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", *Mukaddime*, S. 2, 2010, ss. 35-52.

ULUERLER, Sıtkı, " Osmanlı İran Sınır Tespiti ve Güvenliği Açısından Bazı Aşiretlerin Çıkardığı Sorunlar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 25, Sayı: 2, ss. 249-268.

UZUN, Turgay, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, s.s.159-172.

ÜNAL, Fatih, " Osmanlı Belgelerinde II. Meşrutiyet Sonrası Doğu Anadolu'da Ortaya Çıkan "Eyüphanzade Said Çetesi ve Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, (Editör: Osman Köse), Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Y ayını, Samsun 2009, ss. 227-234.

ÜNAL, Fatih, "II. Meşrutiyet, Ulusçuluk ve Kürt Ayrılıkçı Hareketi", *Doğu Bat ı II. Meşrutiyet "100. Yıl"*, C. 2, Yıl 11, S. 46, Ekim 2008, ss. 69-106.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı" *Osmanlı*, C. 6, Teşkilat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.s. 111-122.

YAĞCI, Güler, "Lyonel Bondy'nin "Dinamit ve Diplomatlar" Başlıklı Makalesi Ve Ermeni Hınçaklar", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, (Editör: Osman Köse), Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayını, Samsun 2009, ss. 179-192.

YAKUT, Kemal, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Orduyu Siyaset Dışı Tutma Çaba ları", *Osmanlı*, C. 2, Siyaset, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 441-453.

YERLİKAYA, İlhan, "Tanzimat'tan Önce Osmanlı Devleti'nde Belediye Hizmetleri", Osmanlı, C. 6, Teşkilat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.s. 130-144.

YILMAZ, Cevdet, " Türkiye'de Tarihçiler ve Coğrafyacılar Tarafından Farklı Anlamalarda Kullanılan Bir Terim: Divan", History Studies, Volume 2/1 2010, ss. 273-309.

YILMAZÇELİK, İbrahim, "Çöküş", *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, (Editör Tufan Gündüz) Grafiker Yayınları, Ankara 2012, ss.523-613.

YILMAZÇELİK, İbrahim, "Dersim Sancağının Kurulmasından Sonra Karşılaşılan Güçlükler ve Dersim Sancağı ile İlgili Bu Dönemde Yazılan Raporlar (1875-1918)" *OTAM*, 28 /Güz 2010, ss.163-214.

YİNER, Abdulnasır, "Miranlı Mustafa Paşa Örneğinde Hamidiye Alayları Askerî Gücünün Kötüye Kullanımı", *History Studies*, 2012, ss. 449-464.

YOLALICI, Emin, " Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik", *Türkler*, C. 13, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 1336-1356.

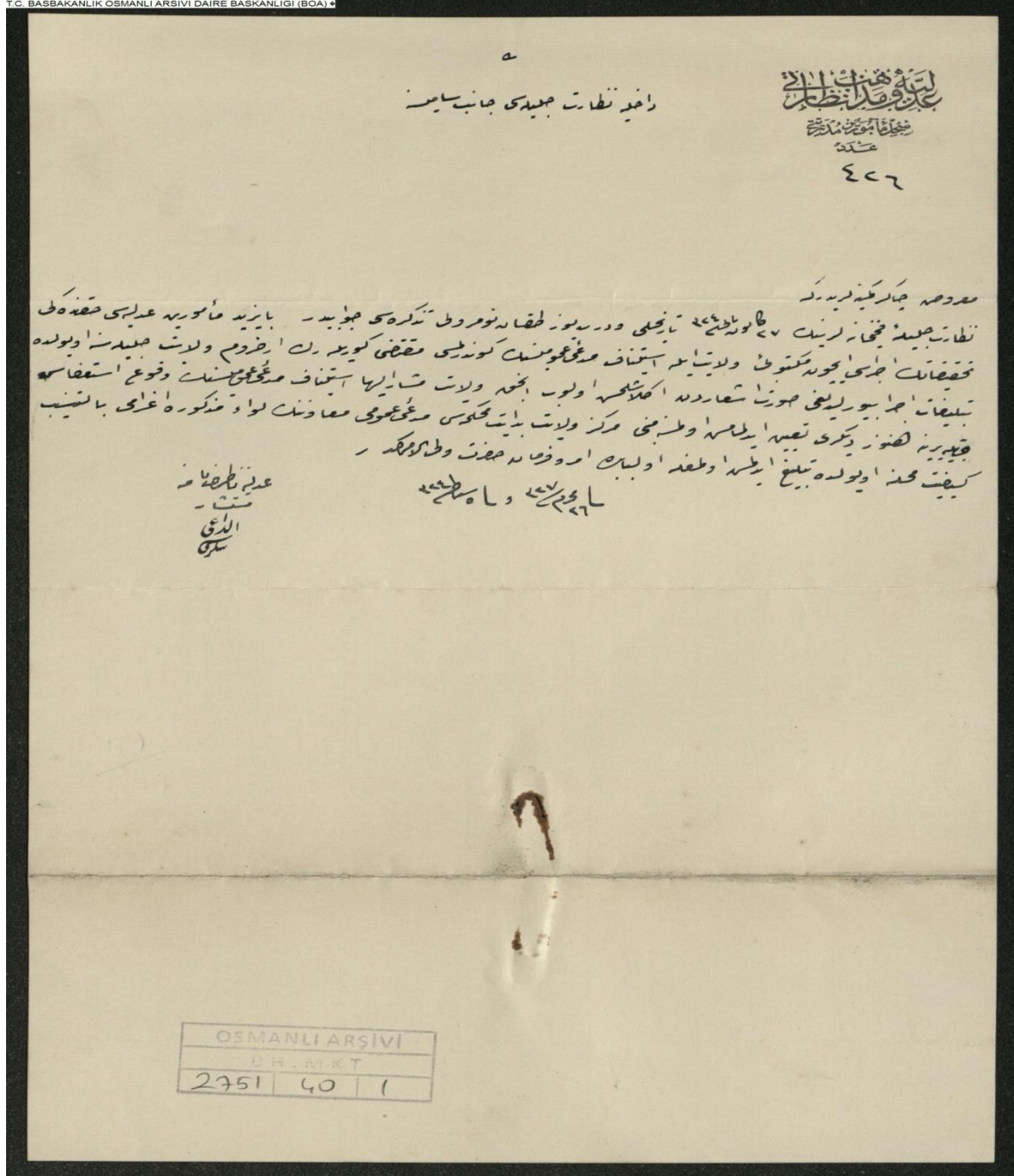
*Yurt Ansiklopedisi*, "Ağrı" C. I, Anadolu Yayınları, İstanbul 1981, ss. 348-406

YUVALI, Abdulkadir, "Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşamın Tarihi Temelleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. 1, (Haz. Metin Hülügü, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), *Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu*, Orka Matbaacılık, Ocak 2007, ss. 82-87.

ZEYREK, Suat, *Meşrutiyet Osmanlı'da Birlikte Yaşamak Ya Da Dağılmak*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 2001 İstanbul.

# EKLER



DH.MKT.02751.00040.001

**Ek-1.** Bayezid memurin-i adliyesi hakkındaki tahkikat için Erzurum Vilayeti Merkez Bidayet Mahkemesi Müddei-i Umumi muavininin gönderilmesi.(DH.MKT.2751-1327/S)



[illegible]

**EK-3.** Bayezid'de Celali Aşireti'ne mensup Nahkeki ahalisinden çadır kazığı getirmek üzere Ağrı Dağı'na giden birkaç kişinin Rus devriyesi tarafından götürülen hayvan ve merkeplerinin geri alınması ve tekrarının engellenmesi için gereğin yapılması.(DH.ŞFR.393- 1323/Şu)695



**Ek-4.** Bayezid Mebusu Süleyman Sudi Efendi, *Meclis-i Mebusan*, C. D-1, Yıl 1324-26, TBMM Kütüphanesi, s. 6.











## TELEGRAMME



قلعہ اقصا

دولت علیہ عثمانیہ تلغراف اداره-ی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie

جولیت لیبرالت - جولیت لیبرالت  
[19-8-80]

| Retransmission ou Expédition   |                                     | تكرار كشيده ويا ستوق  |                                           | RECEPTION                                 |                       | اخذ                      |                          |
|--------------------------------|-------------------------------------|-----------------------|-------------------------------------------|-------------------------------------------|-----------------------|--------------------------|--------------------------|
| سوق نومروس<br>N°<br>d'expédit. | كشيده اولتان<br>مركيز<br>transmis à | Date                  | مأمور اعطاسي<br>Signature de<br>l'employé | مأمور اعطاسي<br>Signature de<br>l'employé | تاريخ<br>Date         | واسطه مركزي<br>Bureau de | سوق نومروس<br>N° d'ordre |
| 251                            |                                     | 17                    |                                           |                                           | 17                    |                          | 25                       |
|                                |                                     | ساعت<br>H..... M..... |                                           |                                           | ساعت<br>H..... M..... |                          |                          |

Die ..... Pour ..... موردی .....  
 N° ..... H. ..... ساعت .....  
 M. ..... دقیقه .....  
 Voie ..... Indic. Eventuelles ..... اشارات محتمله .....

[illegible]

والله اعلم

باز



DH 3FR 4SI/S

DH.ŞFR.00451.00005.001



## ÖZGEÇMİŞ

|                             |                                                                                                                                         |
|-----------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Kişisel Bilgiler</b>     |                                                                                                                                         |
| Adı Soyadı                  | Makul YILDIRIM                                                                                                                          |
| Doğum Yeri ve Tarihi        | Ağrı – 1990                                                                                                                             |
| <b>Eğitim Durumu</b>        |                                                                                                                                         |
| Lisans Öğrenimi             | Tarih (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)                                                                                                 |
| Y. Lisans Öğrenimi          | Tarih – Yakınçağ Anabilim Dalı (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)                                                                        |
| Bildiği Yabancı Diller      | İngilizce                                                                                                                               |
| Pedagojik Formasyon Eğitimi | Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Eğitim Fakültesi<br>Tarih Öğretmenliği Ağrı 2015                                                        |
| Bilimsel Faaliyetleri       | "II. Meşrutiyet Dönemi Bayezid Sancağına Genel Bir Bakış", IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyum Bildirisi              |
| Aldığı Ödüller              | IC Vakfı Sınıf Birinciliği, Fakülte Birinciliği Ödülleri, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fakülteler Arası Üniversite Birinciliği Ödülü |
| <b>İş Deneyimi</b>          |                                                                                                                                         |
| Stajlar                     | Türk Telekom Lisesi Ağrı (2015)                                                                                                         |
| Çalıştığı Kurumlar          | Milli Eğitim Bakanlığı (1 Yıl)                                                                                                          |
| <b>İletişim</b>             |                                                                                                                                         |
| E-Posta Adresi              | <a href="mailto:makulyildirim@gmail.com">makulyildirim@gmail.com</a>                                                                    |
| Tarih                       | Eylül 2018                                                                                                                              |